

Cs. SZABÓ LÁSZLÓ

HALFEJŰ PÁSZTORBOT

görög hajónapló és

HAT TÖRTÉNET

Mikes International

Hága, Hollandia

2007.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN-10: 90-8501-090-X

NUR 303

ISBN-13: 978-90-8501-090-6

© Mikes International, 2001-2007, Cs. Szabó László jogutódai, 1934-2007, All Rights Reserved

A Kiadó előszava

Jelen kötettel — HALFEJŰ PÁSZTORBOT (Magyar Könyves Céh, London, 1960) — folytatjuk Cs. Szabó László életművének elektronikus kiadását, amelynek keretében az elektronikus kötetek hűen követik az eredeti kiadásokat. E kötetrel egyidőben a következő Cs. Szabó László művek kerülnek kiadásra:

- **GÖRÖGÖKRŐL**
- **EGY NÉP S A KÖLTÉSZETE**
- **PETŐFIÉK**

A Mikes International felkérésére a kötetekhez Arday Géza, Cs. Szabó László szakértő, írt rövid bevezetőket.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a Cs. Szabó László életműsorozatban:

- **HÁROM FESTŐ**
- **HUNOK NYUGATON**

Hága (Hollandia), 2007. augusztus 1.

MIKES INTERNATIONAL

Publisher's preface

With present volume — CROOK WITH FISH HEAD (Hungarian Book Guild, London, 1960) — we are continuing to publish electronically the complete oeuvre of László Cs. Szabó. In the same time the following works of László Cs. Szabó are published, too:

- **OF GREEKS**
- **A PEOPLE AND ITS POETRY**
- **PETŐFIS'**

On request of Mikes International Géza Arday, László Cs. Szabó specialist, wrote brief introductions to the volumes.

The following volumes were published in the László Cs. Szabó series of Bibliotheca Mikes International:

- **THREE PAINTERS**
- **HUNS IN THE WEST**

The Hague (Holland), August 1, 2007

MIKES INTERNATIONAL

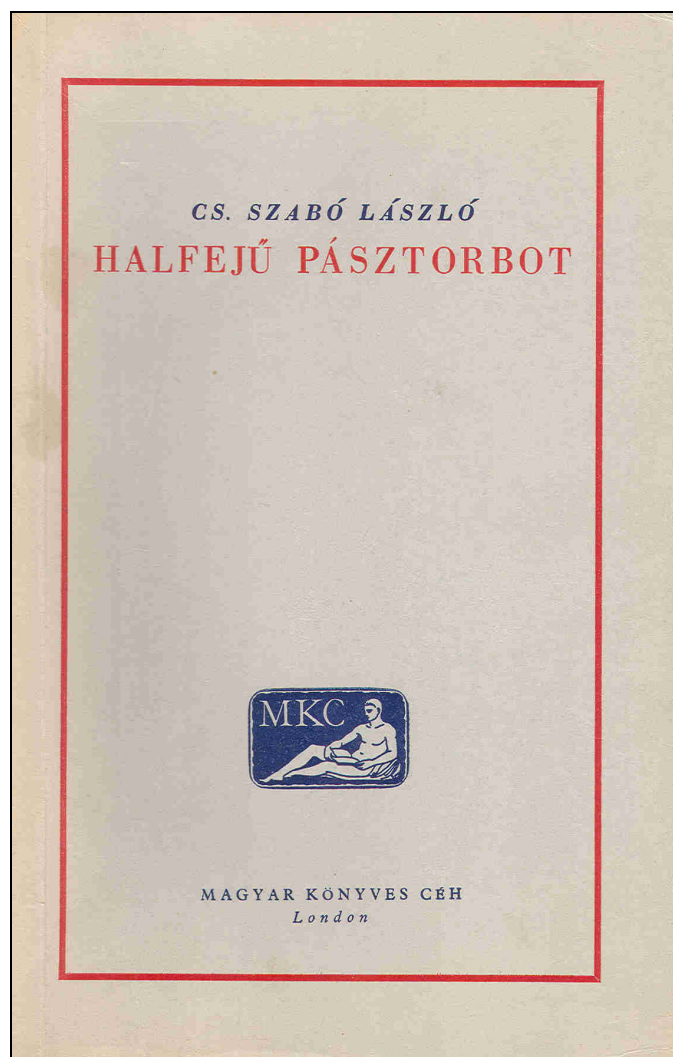
Cs. Szabó László

(1905 — 1984)

1905. november 11-én született Budapesten és ugyanott hunyt el 1984. szeptember 27-én. 1918-ig Kolozsvárott élt. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezte. A budapesti Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1931-ben gazdaságtörténetből doktorált. 1935. és 1944. között a Magyar Rádió irodalmi osztályvezetője. 1945. és 1948. között a Magyar Képzőművészeti Főiskolán az európai művelődéstörténet tanára. Esszéket, elbeszéléseket, irodalmi cikkeket írt a *Nyugatba*, a *Magyar Csillagba* és más folyóiratokba. Első könyve 1935-ben jelent meg. Ezt 1948-ig további tizennégy kötet követte. 1938-ban Baumgarten-díjat kapott. 1948. végén Olaszországba utazott, ahonnan nem tért vissza. Katedrájáról lemondott. Előbb Rómában, majd Firenzében élt. 1951-ben Londonba költözött, ahol 1972-ig a BBC magyar osztályának belső munkatársa volt. Nyugalomba vonulása után a BBC külső munkatársaként és a Szabad Európa Rádió számára tevékenykedett. Cs. Szabó László az 1949. utáni nyugat-európai magyar szellemi élet kulcsszemélye volt. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 'osztályfőnöke'-ként tekintette. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem tiszteletbeli elnöke volt. Széleskörű, az egész világ kultúráját átölelő ismerete, óriási olvasottsága, nyelvtudása, prófétai jelleme, szónoki művészete, meleg személyi bája őt arra a fontos feladatra predesztinálta, amelyet évtizedeken keresztül fennkölt stílussal betöltött: a magyar emigráció szellemi vezetője szerepére. Cs. Szabó László nemzetének akkor tette a legnagyobb és legfelbecsülhetlenebb szolgálatát, midőn 1949. után Nyugaton égve tartotta az egész magyar történelemben kifejezésre jutó, a magát az egyetemes emberi értékeknek szentelő független és magának mindig a legmagasabb mértéket állító magyar szellem fátylóját. Ily módon inspirálta különösképpen az 1956. után Nyugatra került magyar tudósokat, írókat, művészeket. Szerepét a magyar kultúra és a kristálytiszt magyar erkölcsi világ fenntartásában és Nyugat-Európában történt kibontakoztatásában nem lehet túlbecsülni. Akiknek megadatott, hogy vele együtt dolgozzanak – mint többek között a Hollandiai Mikes Kelemen Kör keretében – mindig hálával, mély megbecsüléssel és tisztelettel emlékeznek és gondolnak rá. Tanulmányai, esszéi, elbeszélései, versei elsősorban a *Látóhatárban*–*Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Ujságban*, a *Katolikus Szemlében* jelentek meg. Olasz tárgyú műveiért az Olasz Köztársaság lovagja kitüntetést kapta. 1990-ben posztumusz Kossuth-díjban részesült. Kívánságának megfelelően Sárospatakon nyert örök nyugalóhelyet. A Sárospataki Református Kollégium könyvtárát mint külön egészet gondozza.

A fényképfelvételt Piazza Barbara készítette, s Hunyor-Piazza Katalin bocsátotta rendelkezésünkre.
[Mikes International Szerk.]

Forrás: HALFEJŰ PÁSZTORBOT

[Magyar Könyves Céh, London, 1960]

ARDAY GÉZA

BEVEZETŐ ELŐSZÓ HELYETT

Görög hajónapló és hat történet alcímmel jelent meg 1960-ban, Londonban a Magyar Könyves Céh kiadásában ez a kötet. A cím titokzatos: vajon miért éppen halfejű a pásztorbot? A mű végére érve megkapjuk a magyarázatot erre a talányos jelzős szerkezetre. A görög hegyi pásztorok terelő botjának a végéről van szó, amely messziről úgy néz ki, mint egy kosfej (ha valaki múzeumban (!) látott ilyet), ám valójában ez nem egy kosfej, ami logikus lenne, hanem tengeri csikó. E díszítő elem eredeti jelentésének azonban létezik áttételes üzenete az olvasó számára, amit Cs. Szabó árul el: „a görög az egyetlen pásztornép, mely faragás közben fél szemét folyton a tengeren tartja”. Ezáltal a „halfejű pásztorbot” jelképpé vált: a görög táj és az ősi pásztorkodó-halászó életforma szimbóluma lett.

A bevezetőben „London, 1959. december 8”-i keltezéssel olvashatunk Cs. Szabó görögországi utazásainak helyszíneiről. Írásaiban — sorra járhatjuk a bevezetőben listázott helyeket, ahol az írásmód képi ábrázolása miatt szinte fizikailag is részesei lehetünk a történeteknek — elkerüli a tanáros stílust, vagyis nem oktat, mint az esszéi egy jelentős részében. Élvezetes szépirodalmi stílusban megírt mű a hajónapló és a hat elbeszélés. Cs. Szabó eredetisége érvényesül mindegyik írásban, vagyis már az első mondatok megadják az olvasónak annak a lehetőségét, hogy térben és időben „in medias res” jelen lehessen.

Herodotosról, Homerosról és Lukianosról igazán szép és kimunkált mondatokat írt, ám ugyanilyen finom a megfogalmazás mód abban a műben is, amely a napló pár legszebb oldala, s Szent Pálról szól. Megfogalmazza a létezéssel kapcsolatos véleményét: „Minden embernek úgy kell vagy legalább is úgy kellene élnie, mintha rajta fordulna meg Isten végső igyekezete a halhatatlanságra a tiszta szellemlétben; az embernek kell folyton bátorítania Istent a belső szabadság példaadásával, hogy váljék meg a teremtés alacsonyabb formáitól. Végül magától az embertől is.”

Három görög költő (Kavafis, Kazantzakis és Seferis) bemutatása is nagy szerepet kap a műben. A napló legemelkedettebb része azonban az a fejezet, amelyben Görögország közép- és újkori történetével foglalkozik a szerző. A múlt és jelen — egymással összefüggő — szövevényes történelmi rendszerét láthatjuk át Cs. Szabó több dimenziós és dioptriás szemüvegén keresztül. A szintézist érdekes történelmi anekdoták teszik „emészthetőbbé”, s az olvasó típusától függ, hogy melyikben leli nagyobb élvezetét. A naplót hat elbeszélés követi, melyek közül a *Pótvízsga* és *A zászlós úr* emelkedik ki a legjobban: különös légköre, egyéni hangulata, izgalmas esemény feldolgozása és a szereplők érdekessége tekintetében. A *Bujdosó Mária* című novella történelmi különlegessége az, hogy először a *Látóhatár* 1956-os ünnepi számában jelent meg először.

Legjobban az jár e könyv olvasásakor, aki Cs. Szabó asszociációit és szellemi párhuzamait képes élvezni, ugyanis számos kultúrtörténeti görög jelenséget szellemes könnyedséggel Gideig, Picassoig, Proustig és Wildeig vezet el és le.

TARTALOM

A Kiadó előszava	III
Publisher's preface.....	IV
ARDAY GÉZA : BEVEZETŐ ELŐSZÓ HELYETT	VII
<i>HALFEJŰ PÁSZTORBOT</i>	<i>1</i>
<hr/>	
<i>SALAMON KIRÁLY</i>.....	<i>52</i>
<i>PÓTVIZSGA</i>	<i>58</i>
<i>TORRE ANNUNZIATA</i>	<i>71</i>
<i>A ZÁSZLÓS ÚR</i>.....	<i>75</i>
<i>BUJDOSÓ MÁRIA</i>.....	<i>81</i>
<i>ÁBEL LÁTÓGATÓBAN</i>.....	<i>87</i>

HALFEJŰ PÁSZTORBOT

Hippocrene szelíd völgye homályiban
Leltem gyenge korom kellemes édenét;
Ott leltem gyönyörű elmerülésimet
A szent lelkesedés s képzelet árja közt . . .

Berzsenyi Dániel: Az én Múzsám

Hajnali harang szól
a kakas kiált
viszi már az asszony
Oltáriszentségre szép ruhás fiát.

Régi görög népdal

Something died out by this river: but it seems
Less than a nightingale ago.

Lawrence Durrell: In Arcadia

1959 nyarán jártam először görög földön. Ez volt az út: Velence; Preveza (az ókori Actium, ahol megütközött Augustus és Marcus Antonius), Dodona, Janina, Nikopolis Epirusban; Korinthos, Mykéne, Tírýns, Epidauros Argosban; Knossos Krétában; Santorini szigete (az ókori Thera); Rhodos a Dodekanésos-csoportban; Szeldzsuk és Ephesos Kis-Ázsiában; Thasos szigete, Kavalla, Philippi Thráciában; Volos (az antik Iolkos) és Pelion hegye Thessáliában; Skiathos szigete az északi Sporádokon; Delos, Tenos, Syros a Kikládokon; Athén; Daphni: Eleusis a salamis-i öbölben; Delphi s újra Velence.

E hajóutakat a Hellén Utazási Klub rendezte évek óta, nagy gyakorlattal. Naponta hajnalban keltünk, négy angol régész kísért, Görögországban néhány görög vezető is csatlakozott. Azt hiszem, az Atlanti Szövetség egyidejű nyári hadgyakorlata azon a tájon könnyebb erőpróba volt. De tizenhat nap alatt annyi mindenről szereztem, ha nem is alapos tudást, legalább éles látomást, amihez egyéni vállalkozással legalább két hónap kellett volna.

Sok a mulasztásom. Olympia és Pylos a Peloponnésoson; a Pindus hegyvidék; Egina, Chios, Patmos szigete; Phaistos Krétában; Alexandria; a kis-ázsiai Antalya, Pergamon és Trója; Thessaloniki; Korfu; Ithaka s a bizánci ortodox műveltség élő tűzhelye: az Athos-hegy, holt őrzője: a spártai Mistra. Csak ezeknek a helyeknek az ismeretében lehetne jó lelkiismerettel könyvet írni.

Nem jegyeztem az úton. Emlékezetemre bíztam magamat s azokra a gondolataimra, amelyek olyan régóta keringtek e világ körül. A könyv tizenhat napos utazás s több évtizedes készülődés gyümölcse; hetek alatt ért meg s egy élet alatt. Buzdított az a felfedezés is, amit visszatérésem után tettem. Sok nálam nagyobb magyar költő írt Görögországról; én vagyok az első, aki ott járt.

London, 1959 december 8.

Görög családfát bárki festhet magának. Ki-ki becsvágya szerint; egyik fel a tilosban járó istenekig, másik egy attikai fazekasmesterig. Miért ne írhatnám meg én is görög önéletrajzomat? Tudakosság talán? Próbáljuk meg előbb; még mindig ráérünk eltépni.

Anyai dédapám lelkész volt Baromlakán, Nagyküküllőben. Egyszer nagymamával kikocsiztunk Medgyesről a faluba; szeretett volna még egyszer elülni az öreg fa alatt, ha ugyan állt, amelyről a hintája függött, jó hatvan esztendő előtt. Változatlanul paplak volt a ház; a megrokkant fa árnyékában terítettek uzsonnára. Mazsolás kalácsot kaptunk, bivalytejjel. Úgy ízlett neki, mint kicsi lányka korában, pedig más pap adta s más bivaly, ki tudja, hányadik váltás, amióta elkerült onnan.

Dédapámat később megválasztották gimnáziumigazgatónak Medgyesen. Szörnyű zivatarok húztak el hajdan a város felett; öldöklő tapasztalatok trágyázták meg mitológiákkal játszó, zsenge műveltségét. Mert a Jagellók óta nemzedékeken át Medgyes volt a humanizmus egyik meg-megtaposott tűzhelye a legmagasabb erdélyi torony lábánál. Innen származott Piso Jakab, aki Mohács után az özvegy királynéval tartott Németalföldre; Erdélyi Székely Ferenc, akit a század királycserélgető sakkjátszmaiban meggyilkoltak egy húzásnál; Schaesius Keresztély, odaváló lelkész, aki tizenkét énekben elsiratta Pannónia romlását. Akkor már három részre szakadt az ország s e romlás, az Előhang szerint, a hol ide, hol oda hódoló uraknak száradt a lelkén. Minél többet tudunk meg egykorú feljegyzésekből, szemtanúk verseiből, annál jobban eltűnődik az ember, hogy elegendő kiengesztelés volt-e az országvesztő hitványságokért az a számlálatlan sok hősi halál Mohácsnál?

Ellomposodott, falusi humanizmus volt a medgyesi. Lakozott körmökre vágyott a szegény medve, csörgött a mancsáról a kutyák vére. Meg-megtépázva, siralmas gondjaiban összekeverte a Báthoryakat az Atridákkal, Rhodopé táját a Marosvölgygel. Több jogon, mint a korabeli, védett olaszok a maguk völgyeivel. Görög módra éltek az erdélyiek; nem is gyanították, hogy mennyire.

Diákkoromban egy-két nyáron lerándultam Medgyesre s a nyugalmazott várfalról elnézegettem a naplementét, amelybe — ilyen volt akkor a képzeletem! — Erdély fölött mindig beleloccsant egy tál embervér. Szerelmespárok andalogtak el a pad előtt. A gimnáziumból, az ő iskolájából. Édesanyámnak megvolt az öregúr elsárgult fejképe a halottas ágy vánkosán; azt állította, hogy hasonlítunk. Nem tudom, miért; fehér körszakállával fríz halászra emlékeztetett a halott.

A második világháború után családi holmikát rakosgatva egy rongyos leckekönyvre bukkantam. Dédapámé volt az 1830-as évekből, a berlini egyetemről. Alig nyitottam ki, Lachmann neve szökött a szemembe a tanárok közül. Szövegkritikájával ő rombolta szét az Iliast, belső ellentétei alapján feldarabolván tizennyolc független énekre. Német gonddal, német kitarással, német vaksággal járt el. „Die Einheit der Ilias ist eine gefallene Burg”: elesett vár az Ilias egysége, — hirdette ki stílusosan Trója újabb romjain a diákoknak, dédapámnak is. Porosz tűzértség lőtte szét, tehát örökre s a földig. Homéros sohasem élt, amolyan gyűjtőnév volt, amit ráhúztak a bárdok felfűzött hősdalaira.

Varázsfüvekkel azóta ismét összeragasztották a lángész holttestét. „Ejnye, de jót szundítottam” — szolt, nyújtózott egyet és talpraugrott. Nem is gyanította, hogy darabokban hevert pár emberöltőn át. De Friedrich August Wolf, Lachmann s a többi német tetemboncoló mégis jó munkát végzett. Arra kényszerítették a költő híveit, hogy személyi épségének a megmentésével rájöjjenek a belső ellentmondások nyitjaira. A Homéros-kutatás védelem közben, éppen az ellenségtől szerzett fegyverekkel edződött nagy tudományá. Kilencezer könyvem veszett oda Budapestre; a leckekönyvért ma is fáj a szívem.

Tanár volt anyai nagyapám is. Egy tehén miatt. Ügyvédbojtár korában a bank kiküldte dobra veretni egy eladósodott gazda jószágát. Sírt a paraszt a tehénért, sírt az asszony, sírtak a gyerekek, legjobban sírt nagyapám. Nemcsak sírt, hanem le is fújta az árverést, visszafordult a városba, begyűjtött az ügyvédi oklevéllel s elment nyelvésznek a boroszlói egyetemre.

Könyvszekrénye előtt raktam ki a padlóra építőkockáimat, papírfalvaimat, ólomseregemet. Aztán felnőttem a polcokig, a boroszlói zsákmányig. Zöldesszürke, merített papíron, első kiadásban volt meg Johann Heinrich Voss hexameteres Homéros-fordítása, tudtommal az első formahű átköltés, a tizenhatszadik század nyolcvanas éveiből; Goethe is, Schiller is valamelyik ikerkötetét kaphatták meg tiszteletpéldánynak. Így találkoztam először az Iliással.

Később találkoztam a szekrényben másvalakivel is. Apollo és Hermés szállásmesterével a tubákszívó, parókás Udvarokban. Goethe munkái közt turkálva rábukkantam alig ismert feljegyzéseire Winckelmannról. 1805-ben írta, feddő intelemnek a „beteglelkű”, sóvár romantikusok ellen. Mint legtöbb dolgát azokban a bosszús időkben. De ahogy öregedett, úgy csökkent előtte az olvasók becsülete; jó nekik a félig sült étel, jöhet érte a nyomdász! Laza vázlat a Winckelmann-dolgozat is, pedig eredetileg gondosan kitervelte. Sose

bánjuk azonban! Ahogy kedvesebb a régi mesterek pár araszos olajvázlata, mint akadémikus receptre gyártott oltárképük, Goethe félbe-szerbe hagyott esszéje is elevenebb, mintha türelme s egészsége lett volna a kidolgozáshoz. Az pedig meglelt koromban egyenesen egyik ételszabályom lett, amit beszélgetésüknél Eckermann feljegyzett: „Tapogatózás közben érzük tetten Winckelmannt; éppen az a nagy dolog azonban, hogy e tapogatózás mindig mutat valamerre. Kolumbuszhoz hasonlít Amerika felfedezése előtt, amikor már sejtte a tudatában hordta. Az ember nem tanul tőle olvasás közben, de valakivé lesz általa.”

Pompásan eltalálta az embert, talán azért, mert egyúttal burkolt önarckép is az érzékeiben bízó, szívesen gyönyörködő, jelennek áldozó, sorsával egyetértő, férfikora delén Rómában magára találó költőről. Költő volt a nagyorrú, sötétszemű, ágrólszakadt segédtanító is, egy északnémet foltozó suszter fia, a görög művészet mindenese, aki gondolkozás nélkül áttért a katolikus hitre — Róma megér egy misét! — hogy imádott márvány legényeihez férközzék s megszabaduljon a szülőföldjétől. Másodrangú műveket csodált, de olyan szenvedéllyel, amelytől ma is lángrollobbanunk sokkal jobb antik szobrokért. Kortársait nem roppant tudása ragadta önkívületbe a görögökért, hanem a kisportolt hímmistenekhez intézett vallomása. Remekül írt.

Sajnos, nemcsak márvány képükben rajongott az ifjú Apollókért. Goethe fátyolt vet a halálára; boldog ember! — kiáltja, a földi lét tetején tűnt el, alkotóereje teljében, „ein kurzer Schrecken, ein schneller Schmerz”: rövid iszonyat, kurta fájdalom árán. A tapintat tökéletes. Csak később jöttem rá, hogyan halt meg Winckelmann, útközt egy trieszti fogadóban. Évente most is akad egy-két ilyen halál visszavonultan élő aggregények lakásán. Néma tanúk, jól megválogatott műtárgyaik előtt.

Arcangelinek: Arkangyalnak hívták a gyilkost. Szép volt és rovottmúltú. Előbb meghurkolta az áldozatát, aztán hatszor beledöfött. De Goethe emlékiratában úgy tűnik el, mint a felhők fölé ragadt Ifigénia az oltárról.

Görögöt választottam az iskolában, „görögös” lettem. Tanárunk a mi osztályunkkal indult oktató pályára, idősebb osztálytársunk volt, nem is akart más lenni. Vállravezetett télikabáttal — (háború volt, szénhiány) — beült a padba magyarul mesélni. Elő-elővettük a nyelvtant és szótárt is, de nem emlékszem se feleletre, se osztályzásra. Érettségim aztán folyékonyan mondtam magyarul az elém rakott, ismeretlen Homérosz-szöveget. Ma már tudom, hogy angol módra tanított, mint a „tutor”, aki összeül a diákkal a szobájában, megbeszélni gondjait, bajait. Tehette, mert tízen ha voltunk „görögösek”. Később ráunt a tanításra; úgy emlékszem, megválasztották papnak Halason, jónevű tanulmányíró is lett belőle.

Kiről mesélt a padban? Ennek az angolrajongó, fiatal teológusnak egy kiábrándult, csúfolódó, kozmopolita későgörög volt a vesszőparipája. Rézkoruk frivol remekírója, Lukianos. Nem tudom, mit szóltak volna hozzá felettes egyházi hatóságai, ha tudják. Lukianos elég messze esett a lángészről, de nagyon közel rázódott mindenhez, ami fúrta, rága a kifelé határtalan, befelé lelki atomjaira bomlott világcsászárságot. Szíriában született, sokfelé járt, jóformán mindenütt, szerette a mai Provenceot — hogy a csudába ne! — egy darabig megült a mértékletes, egyszerű, békés Athénben, amely jobban tetszett neki, mint a tülekedő, zsúfolt, pöffeszkedő Róma s valószínűleg Egyiptomban halt meg, magas hivatalban. Láta az elharapódzó babonákat, kuruzslást, hazai istenek dicstelen halódását, betolakodó istenségek vajákos hatását, próféták versengését, talmi megváltók üzelmeit, bölcséleti rendszerek csődjét, a pénz s a félelem zsaroló feles gazdálkodását a lelkeken, járt a kihűlt Olymposon, hált a hetérák gyorsan kihűlő oldala mellett. Aztán fogta Platón fenkölt párbeszédeit s kifordította a visszájukra. Amazokban a „sokratési ironia” még az öncsalás leleplezésére szolgál, megvilágosodásunkra biztat, szenvedélyesen az igazság felé igazít. Lukianos ironiája nem buzdít semmire. Kicsúfolja a felsült égi hatalmakat s kapzsi, hazudozó, nagyzó áldozataikat, a perc-emberkéket. Hatszáz évvel Platón után elgondolkozhatott hatszáz polgárháborús esztendő katonai sikerein s bölcséleti kudarcán. Kitapasztalta a birodalom hetvenhét postaállomását, hetvenhét istenségét, hetvenhét iskoláját. Platón szemében csak a szofisták voltak kiseprűzni való szellemi pénzhamisítók, maga a filozófus még az emberi faj legnemesebb hajtása; Lukianosnak egy-két kivétellel mind gyanús ószeresek, mosdatlan gondolatkufárok. Kitapasztalta őket is. Végül megesett a szíve az elesetteken, a szerencsétlen flótásokon, a peches kisemberen, kora Chaplinjein. Jószívú volt, valószínűleg melegebb szívú Platónnál. Keresztüllátott a világon, könnyűnek és hitványnak találta, ki is gúnyolta, de ragaszkodott hozzá. Úgy, amint volt. Szerette roppant irodalmi hagyományát, gazdag nyelvét, szabad közlekedését Arabiától Angliáig; különben se tudott jobbat a helyébe. Athén mégis csak Athén, Alexandria mégis csak Alexandria! Nem kellett neki a kereszténység.

Ő sem a keresztényeknek. Átok alatt senyvedt a neve a középkorban, még a Reneszánsz hetyke új-pogányai is jónak látták letagadni. De már bányászták, különösen a két szívbéli barát, Erasmus és Morus Tamás. S Erasmus valamennyi tanítványa, utódja: a rablólovagi kardot paptáncoltató tollra cserélő Hutten a Rajnánál; Lyonban Rabelais, a falánk elméjű és ragályos nevetésű kórházi főorvos; Dublinban Swift, a

kőszívű álcával védekező érzékeny esperes; betegklapanciái közt, borogatásokba göngyölve Voltaire, a fáradhatatlan védőügyvéd, ha emberhajsztát szimatolt és Wieland, az egyetlen német író, akit hálóköntösben, lábvizes tál mellett lehet elképzelni. Valamennyien a rézkori, dekadens csúfolódónak az adósa. Róla mesélt magyarul a padszomszédá válogott tanár. A többi író, a klasszikusok benne voltak a tantervben. Nagy mulattatónk, Hérodotos is, akire magyar fordításban rákapattuk a „pótlások”-at; egyikük csak úgy fújta, hogyan bánnak a szkíták az ellenség hullájával, megskalpolják, kesztyűt készítenek a fejbőréből, ráára feszítik, ha egészben nyúzzák meg, irhakabátot varrnak belőle, bevonják arannyal a kettészelt koponyát s borral töltve kézzől kézre adják a lakomákon. Sebészorvos lett belőle.

Álljon a kiábrándult pogány mellett a boldog keresztény. Itt a helye, hogy megfejtsek egy rejtélyes sort „Önéletrajz” című homályos versemből:

Takácsokért járt Burgundiában
fenyők közt bukkant festőire
királysas szárnyra vette két város
ökörszárnyra a görög Ige.

Jó, jó, hagyján az első három sor. Középkori takácsokról doktorált, Münchenben bukkant Altdorfer, Dürer és Grünewald festményeire, antik császársasok röptették két latin kultúrájú városba, Párisba és Rómába. De miféle ökörszárnyai lehetnek a görög Igének, még hozzá nagybetűvel?

Rövid ideig papnak készültem az iskolában; egyik tanárom — csodálatos latinista — nem is tudott volna másnak elképzelni. Akkor próbáltam belekóstolni az Újszövetség eredeti görög szövegébe. Vesztemre Szent Lukácsba. Azért vesztemre, mert aránylag ő a legnehezebb (s a legszebb), bővebb a szókincse, mint a többinek és zsidósabb görögöt írt. Karikára buktam a kísérettel, de harag nélkül váltunk el; máig ő a legkedvesebb evangélistám.

Lukácsnak a szárnyas ökör a jelképes címerállatja. Legalább százfelé találkoztam vele csupán Firenzében bronzkapun, szószéken, kehelylábon, kegytartón, oltáron, festett falakon. Ezrek és ezrek látják, egy ha törődik az értelmével. Az az egy megfejtí rejtélyes soromat is. Nehezen fér az emberek fejébe, hogy a vers nem felvilágosításra szolgál, mint a próza, hanem megvilágosodásra. Igaz, némely írónak se fér a fejébe, hogy a próza meg nem játszhatik örökös bújócskát az értelemmel.

S nehogy elfeledkezzem a kutyáról. Kölyökkorában kaptuk; végigkísért kamaszkoromon féktelen, tiszta szenvedélyeivel. Nemcsak a szőre színében, farkas volt a szívében is; ki tudja, hány utast tépett szét a pusztán, vakkantgató álmaiban, a nyitott kályhatűz fényénél rángatózva. De milyen nevet adjunk neki? Sztyeppén szolgált valamennyi őse, zömök orosz juhászkutya volt, egy szabadságos baka hozta Ukrajnából. Legyen Tyras, javasolta anyám. Tyras? Miért éppen Tyras, mi az, hogy Tyras? A Dnyeszter görögül, felelte szemrebbenés nélkül. Torkolati tájáról látták el az athéni piacot búzával, rabszolgákkal s ki tudja, talán ilyen kutyákkal. Ó, az a nagyapai könyvszekrény! Így lett aztán a magyar hadizsákmány ógörög névvel a külső józsefvárosi szukák réme (és boldogsága) a Mátyás tértől a Népszínház utcáig. Tyras! Tyras! — hová csavarogtál megint, miféle lány után? Külföldön jártam, amikor meghalt, de vele álmodtam aznap éjszaka.

Érettségi után jó húsz esztendőre elszakadtam a görögöktől. A fiatalember kikíséri imádott édesanyját a temetőbe, azt hiszed, beugrik a koporsója után, zokog, elköszön a paptól s hazamenet betér egy kiadós pörköltre. Eszik, fal, nem gondol a halottal, aki — Úristen! — hátha csak tetszhalott? Érettségi után ettem, faltam az élő írókat, karácsonykor avultnak kiáltottam ki húsvéti isteneimet. Görögül pedig tökéletesen elfelejtettem. Életem egyik nagy veszteségének tartom; bűn a még található szó.

De szavaik hullatása közben ismertem meg szobraikat a Louvrebán s a British Museumban, vázáikat is ott meg a Vatikánban s különösen Münchenben. Soha, soha nem felejttem el valószínűtlen viszontlátásomat a tányérra festett Dionysossal, delfinek közt hajózva a tengeren — (s ha óvatlanul kinéztem az ablakon hulladékgyűjtők közt egy város romtengerén) —, kevéssel Hitler világháborúja után. Azóta, mint a borág a vitorlaárbocra Dionysos hajóján, az új müncheni házak is felfutottak a Frauenkirche kettős tégláárbocára.

Ahhoz a nemzedékhez tartoztam, amely már az Aranykor mögé nézett korai remekművekért, a hellenista áruktól, barokk korszakuk kiviteli cikkeitől pedig egyenesen elfordult egy szánakozó vállrándítással. Irodalmukban vonzanak a késői, fanyar hajtások, novemberük dércsípte, utolsó gyümölcssei; a Laokoontól vagy a Haldokló Galltól irtózom. Mitől az efféle szélfordulat századok ízlésében? Ha Plutarchos jó volt Shakespearenek, Epiktétos Schopenhauernek s Lukianos Voltairenek, csak jó nekem is? Jó bizony, de még

mennyire az! De ha a Laokoon jó volt Lessingnek és Goethének, ugyan miért ne lenne jó nekem? Pedig nem az.

A második világháború után kineveztek a művelődéstörténet tanárának a Képzőművészeti Főiskolán. Szabad kezem volt; úgy bánhattam a tananyaggal s a lelkekkel, mint a lány viasszal. Görögország s az ógörög műveltség felfedezését választottam ki első kísérletnek. Kezdődött a felfedezés a tizennyolcadik század derekán, kicsit az alkonyára hajlón, végződött századunk küszöbén egy régészeti telekvásárlással Krétában. Ama telek alól bukkant elő Minos király knossosi palotája, amelytől egyszerre jó ezer esztendőt öregedett a görög kultúra.

Lesz rá hallgatóm? — tűnődtem napokig az első óra előtt. Alig tudtam átfurakodni az éhes, kopott, ragyogó fiatalokon a dobogóra. Csontváry Tivadar roppant vászna, Mária Kútja volt kifeszítve a szemközi falra; a diákok akarták. Hozzá tartozott a haza újjáalapításához. Egy évig beszéltem zsúfolt teremnek; szemközt szúnyogtestű, szentföldi asszonyok méregették a vödrüket, alattam úgy hallgattak a borzasok, mint a megtért hajósra, meseországok csobogó szájú, friss szemtanújára. De hiszen én se jártam ott, én is olyan voltam, mint ők! A vágyamat beszéltem ki. S másokét: Berzsenyi, Hölderlin, Keats sóvárgását. Egyszer két lány behozott közprédának egy kosár cseresznyét, ettek, köpték a magot s figyeltek; nem is tudták, mennyire görögök.

Diáknak sokat kell tanulnia, tanárnak még többet. Nekifeküdtem a görög irodalomnak, most immár, fájdalom, modern fordításokban. Elsodort a lábamról. Hol volt az eszem, hogyan élhettem nélkülük húsz esztendeig! Az igazság az, hogy jól élhettem, mert csak túl a negyvenen értem meg a tragédiákra, Platón párbeszédeire (már amikor érezhetően valóban Sokratés szól) s Homérosra, mindhalálig Homérosra. Nem is szakadtam el többé a szmirnai vagy máshonnan való költőtől. Honvesztésem kezdetén szó szerint nem volt semmim, Homérosom mindig volt. Így hát a fiatalember megférriasodva mégis csak visszament édesanyja sírjához, kibontotta s feltámasztotta a koporsóból. Megrázkódott s élt; szebb volt, mint valaha. Olyan szép, amilyennek sohasem ismerhette, legfeljebb lánykori képeiről, olyan gyönyörű, mint mátka korában.

Az emigráció aztán költészetük elszakíthatatlan légi teste alá tolta Olaszországban a rendíthetetlen kő alapot. Görög utazásom után is állítom, hogy Délitáliával és Szicíliával kell kezdeni az ismeretét; onnan indul el minden görög út. Az ókorban Nápoly és Agrigento közé települve éltek a vagyonos hellének; itáliai földön, a déli felében terült el a gazdag Görögország, ott volt a pénz! Úgy szálltak rá a zsúfolt, éhes, villongó anyavárosokból, mint félszázad előtt a nyomorgó délolaszok Amerikára. A gazdagok még holtukban is jobban járnak; az idő valamivel kíméletesebb volt a romokhoz a félszigeten és Szicíliában, mint a szigettengeren. Hol elhagyatva állnak, embertelen magányban, mint Paestum, Segesta, Selinus, hol átnéznek egy szegényes, proletár városutódra, mint Agrigento, hol társulnak az élőkkel, mint Syracuse vagy tenyerükön hordják a szép nőket, mint Taormina. Aki járt e helyeken, nem ismeri a görögöket, de félig már tudja, mi volt az egykori Hellas.

Elmondom én is, amit gyakran olvastam másutt. Képek alapján nem lehet fogalmunk sem a méretekről, sem a színekről. A két szemünk kell hozzá. Látni kell az aransárga kő, szeplőtlen kék ég, ezüst olajfa, rózsaszínű oleander, fekete kecskenyáj szövetségét Paestumban és Korinthosban, Taorminában és Lindosban, Agrigentóban és Delphiben. Lám, már összekeverem a neveket a két területről! Tudom, tudom, ifjúságukban ríkítóan ki voltak festve a görög templomok. De nekünk jogunk van szeretni az Idő által kigondolt, nemesebb színharmóniát.

Az emigrációban fedeztem föl igazán a másik Görögországot is. A középkorit. Bizáncot.

Maguk a görögök sokáig elhanyagolták az újkori és ókori polgárháborúk közé eső csekély kétezer esztendőt. Nem beszélve a francia, angol, orosz, hollandus, német tudományról, még olyan középeurópai kis nép is, mint a magyar s a román, külön bizánci kutatókat állított náluknál. Azzal szoktak visszavágni, hogy ők nem kutatják, hanem ma is átélük Bizáncot a keleti egyházban. Van benne némi igazság, főleg vigaszul a sértett hiúságra. (Mert hiszen ők a legkülönbek, ők senkitől se tanulnak!) A Nyugat kívülről látta a bizánci műveltséget, idegen szemmel, ellenséges oltárok felől, sokáig ócsárlón, ahogy ők sajátmagukat persze sohasem, de nyugatiak is állították helyre jóvátevő buzgalommal a hajdani görög császárváros világteknélyét. Emigrációm elején többször összesodort a jó sors két „bizánci” barátommal, zománcképes koronák, elefántcsont táblák, bodorított porfir oroszlánok, püspökböttek és bíborsaruk ínycenceivel, akik, mint én, pillanatnyilag azon tűnődtek, hogy címírásból éljenek-e vagy gesztenyesütésből? Node addig is, amíg végképp felkopik az állunk, beszéljünk a görög Udvarban, nevelt III. Béla király tervéről, hogy friggyel, szövetséggel s esetleg egy kis vakíttatással meg kellene szerezni a magyar koronának azt a tele kincsestárt a Márvány-tengernél. Elbeszélgettünk a Buda-Bizánc „tengely”-ről, amelyen végül sohase gurult semmiféle

görög-magyar birodalom. Mi ellenben szétgurultunk három országba s vissza a mesterségünkbe vagy legalább is melléje.

Mérhetetlen gazdag voltam, mikor belefogtam a hontalan életbe, sokszoros milliomos. Időmilliomos. Róma templomaira költöttem a vagyont, talán félezerre is.

A templomok pedig tele vannak „opus graeci”-vel: görög munkával. Azokat a mozaikokat hívják így, amelyek kék és arany és lila és zöld forrásként bugyognak hűsítő szépségükkel a boltozatokon. Bizánci mesterek készítették, porladó sorstestvéreim a bujdosásban, olyan menekült művészek, akik a nyolcadik századi Képrombolás elől átköltöztek hazájukból szűkebb kenyérre Itáliába. Egy birodalom dölyfös székhelyéről a rangjavesztett, félig kipusztult városba. Az egyház akkor még nem vált szét engesztelhetetlen nyugati s keleti felére, számos görögöt és szíriait választottak pápának, így aztán Róma mozaikképein tovább folyt a megszokott szertartás a császárnőnek öltöztetett Szűzanya körül, udvari életük hú utánpótlása a mennyben. Hiszen a mennyországnak is, Bizáncnak is egyformán a Biblia volt az autokratikus Alkotmánylevele! Egyszer néhány sasorrú görög anygalkéért begyalogoltam a capuai hegyek közé; abból a fölfedező útból csapódott le évek múlva novellám, „A Garibaldista”.

Aztán megláttam Ravennát. De akkor már Firenzében laktam, onnan rándultam át a káprázatos kis Bizáncba, amely — noha német tüskeállás és hídfő volt — karcolásokkal került ki a bombázáorból.

Itt megállók s elmondom, hogy ma sincsenek egyesült olaszok, csupán toszkánok, lombárdok, velenceiek, umberek, rómaiak és így tovább. De mért mondom „csupán”? Hála Istennek.

Gazdám toszkán hazafi és hétevő volt. Egyes hangulatában egyszer-kétszer engem is elvitt félnyers firenzei rostélyosra — venga, venga mangiare una bella bistecca alla fiorentina! — amely négyfelé lelógott a tányérról. Kíméltem a hazafiságát, sose árultam el, hogy irtózom a véres hústól. Vasárnaponként filléres utakra eredtem Toszkánában; ha más nem, egy tücsökmuzsikás ciprusliget vagy eldugott mértani kert mindig megjutalmazott. Hétfő reggel a gazda növekvő lelkesedéssel kikérdezett gyarapodó honismeretemből. „No, hol mindenütt járt tegnap?” „Imprunetában, dottore.” „Impruneta! Fontos hely. Milyen volt az ebéd?” A következő hétfőn: „No, hol volt tegnap?” „Empoliban, dottore.” „Empoli! Nagy dolog. Evett jól?” Újabb hétfőn: „No, mit látott tegnap?” „Pescat, dottore.” „Pesca! Csodálatos. Hogy ízlett az ebéd?” S a rákövetkező hétfőn: „No, hol mindenütt jártunk?” „San Gimignano-ban, dottore.” „San Gimignano! A világ csodája. Remekül főznek ott.” Aztán egy végzetes hétfőn: „No, volt tegnap valahol?” „Ravennában, dottore.” Még tompább lett az orra. „Ravenna! Ravenna? Ravenna?! Mi az istencsudáját csinált ott?”

Ravenna az Appennineken túl fekszik, körülbelül három órácskára Firenzétől, a szomszéd tartományban. Idegen földön.

Hogyan értessem meg, hogy a San Vitale templomban ott csillog az egész bizánci udvartartás mozaikképe? Éppen csak nem csicseregnek a híres műmadárkák műfákon a trónteremben! S hogy láttam a csupaszállú Krisztust üldögelni a bárányai közt; olyan volt, mint egy serdülő pásztor egy Theokritos költeményből. Láttam fiatal bizánci vitéznek is, mint egy faltörő kos, olyan a jobbáiban a kereszt. S szőlőfürtök közt a pávák szinte suhogó farkukkal egy márvány koporsóra faragva s egy másikon a Napkeleti Bölcsök perzsa viseletben, ahogy valóban vonulhattak Betlehem felé!... Hogy értessem meg vele, hogyan adjam hírül?

„Remekül sütik a palacsintát Ravennában” — próbáltam engesztelni.

Soha többé nem hívott véres húsa.

Egyébként is válnunk kellett; áttelepedtem Angliába. Isten áldjon latin földön Görögország! A göröggel rokon földközi tájat s faragott köemlékeit csakugyan elvesztettem. De megfeledkeztem arról, amit éppen magam tanítottam a Főiskolán. Amióta Erasmusnak közel félezer esztendő előtt tanári szobája volt egy cambridgei kollégiumban — (ma is megvan a szoba) —, az angolok lelkükben s a papíron sohasem szakadtak el Görögországtól. Még testileg sem. Házát építenek valamelyik szigeten, ott él egy kiváló költőjük, egyik ismerősöm Athén mellé költözik, ha nyugdíjazza. Minden nap hallhat ilyet az ember. Angol könyvekből jöttem rá, s e könyvek visszamutattak valamikor félvállról vett német munkákra, hogy mennyi vajúdással voltak szakadatlanul és sokféleképpen „istenviselősek”; elkésve az angolok figyelmeztettek a görög vallásosságra. Nagyirtokos papi rend, csillagjós templomi kaszt és hittérítő háborúk nélkül türelmes áhítat töltötte el őket. Egyetlen görög sem akadt Nagy Konstantinig, még ha politikai szükségből imádandó bálvánnyá tette is magát, aki az üdvözítő egy igaz Isten egyedárusággal felhatalmazott földi megbízottjaként merészelt volna viselkedni, akár nyakig páncélban, akár nyakig a tintában. Van-e meggyőzőbb jele a pietásnak?

Angol fordításokból ismertem meg élő irodalmukat is. Egy miniatűr világirodalmat, amelyről eddig még nem értesült a kínos tapintattal sokfelé botló Svéd Királyi Akadémia díjosztása. Sose gondoltam volna, hogy túl az ötvenen, angol közvetítésben, találkozom egy kis nép nagy népekhez szóló költőivel. Mert hiába szegény „balkániak”, köröskörül a tenger játszik a vityillók küszöbén is s megszökteti őket a nyílt látóhatár. Volt elég bajuk, talán mindenkinél több keservük idegen urakkal, zsaroló helytartókkal, tudják, mi a jobbágsors, mi a megszállás. De nekik voltak kalózaik is. S egy nagy kalózkirályuk, Odysseus. Költőik a kalózoktól származnak, nem a jobbágyoktól.

Egyik adásunk éveig a görög után következett az Angol Rádióban. Hallgattam, hallgattam, mielőtt stúdiót váltottunk, álmainkból ismert azzal a bosszúsággal, hogy rossz tréfa az egész: ismerős nyelven beszélnek, talán az anyanyelvemen, értenem kellene! Aztán beköszöntött egy őszi, jött néhány októberi nap, amikor egy-egy szótlán kézzorítás, szavakat nem lelő beszédes tekintet, szavaknál szebb mosoly meg-megállított a folyosókon. Nem volt nemzetiségi különbség sem a kézfogásban, sem a tekintetben, sem a mosolyban. Egy az ember, gondoltam s a magyarok az emberért szakítják fel a síneket Budapesten. De egy nap megállított egy görög asszony a kantinban, „my friend...” kezdte, mozgott egy darabig az ajka, elborította a könny, ráfolyt szabadkozó-szégyenkező mosolyára. Nekik volt már római, szláv, frank, török és német megszállójuk s volt egy költőjük, Kazantzakis, aki megírta szabadságharcukat. Azt a félbehagyott mondatot görögül is megértettem volna.

Nekünk se volt könnyű Ciprus. Éveken át hulltak a hírek, mint a jeges vízcseppek egy kiborotvált tarkóra. Vonagló testek a famagustai „halálmérföld”-ön: orvul leterített fiatal katonák, rendőrök, civilek, végül egy angol anya. Mindig hátulról. Grivas tábornokról se voltak ábrándjaink; tucatiával kínálta őket a század harmadáron, különböző egyenruhákban, hasig fityegő érdemrendekkel. De a harc állt volna nélküle is; éppen angol fegyvertársaiktól tanulták el a módját a háború alatt, bozóttról bozóra húzódva a „maqui”-ban. A görögök úgy gondoltak e sokszor írástudatlan, fiatal terroristákra, mint mi a benzinpalackos Práter utcai és Corvin közti srácokra. Ha éveig tartott volna a rajtaütés mondjuk a pápai és pécsi helyőrség ellen a Vértessől és a Mecsekből, talán ők is hátulról tüzeltek volna. Különben sem ez vagy az a felizgatott, cigányképző ciprusi kamasz volt a gyilkos. Gyilkos volt a borbélyszék, amelyből talán kiugrott, a vasredőny, amely mögé talán eltűnt, a nyerges számár, amely véletlenül keresztbeállt az úton, a harang, amely kondult egyet, a napraforgó bokor, amely rezgett egy darabig, a falu, a hegy, a város, a halottsirató s a menyasszony, még az a famagustai pincér is, aki éveig kiszolgált Londonban. „Meggyilkoltak egy anyát a gyermeke szemeláttára” — fakadtam ki egyszer. Nem hallotta; állt mozdulatlan arccal.

Közben tudtuk, hogy odaadnák a fekvőhelyüket is egy földönfutó angolnak. Lesütött szemmel, elnémulva s a pástorok méltóságával tovább szerették a fegyverteleneket. És tovább ölték. Olyan megrendítő könyv született ebből a tragédiából, mint az Antigoné. Keserű Narancs a címe; angol költő írta, Lawrence Durrell.

„Hallotta a hírt?” Bólintottam. „A kivégzésről?” Fújt, dagadozott a bánattól. „Hogy tehetnek ilyet!” Elöntött a harag. „Aki öl, haljon meg”, mondtam. Fölemelte a kezét, mintha el akarna némítani. „Másról van szó. Nem a kivégzésről. Azt beszélük, hogy nem akarják kiadni a holttestet az édesanyjának. Borzalmas büntetés ez, uram. Mert ha az ember nem láthatja holtan, akit szeretett, sohasem fognak találkozni a túlvilágon.” Gyakran eszembe jutott ez a beszélgetés a költő és cselédje közt, mikor vérrel keverve tarkónkra csöppent egy újabb ciprusi hír. Egyik jóbarátom el is vesztette az önuralmát. Talán szándékosan. Meggondolatlanul cselekedett, politikai bölcsesség nélkül, de tiszteletreméltó erkölcsi türelmetlenséggel. Az angolok lovagias nagyságára vall, hogy a Práter utcai srácokra s nem saját katonáikra gondoltak, mikor elintézték az ügyét. De csendes tanúként megint rájöttem akkor, hogy a legapróbb igazságkeresésben is ott csírázik egy halhatatlan dráma, a legkisebb döntéssel is a legkisebb ember a tragédiához közelebb emelkedik magában s egy valamirevaló lelkiismeret élete a láthatatlan válságokkal vakító atomrobbanások láncolatához hasonlóan a fizikai világban. A remekmű egyetlen hatalmas belső robbanás fényképfelvétele. De hány kisebb, nagyobb történik azonkívül! Néhányról szó esik bizalmas gyónásban egy anyának, barátnak, papnak, asszonynak, a legtöbbről semmi.

Aztán egy novemberi este valami utazási füzetben lapozva odaszóltam az asszonynak:

Mégis csak meg kellene nézni, mielőtt meghalok.

Ez az én görög önéletrajzom.

Thesszáli virulmány! Gyönyörű Larissza! Delphusi láng és delphusi ágak, Ilissus mirtusa berke, Pindusunk szent erei!

Az ám, tekintetes úr, Somogyból! Nikláról. A niklai szelídgesztenyefák alól, a méhesből. Ahol az úr olvasgatni szokott s német rege-szótárakból kimásolja a vicinális félisteneket.

De közelről! Döglött számár az árokparton, megmeredve kirúg a ballába az égre. Neki ugyan már ragyoghat. Egy életen át cipelte az önsúlyát, mint az idevaló asszonyok. Megy elől nagy büszkén, bottal a kiskirály férfi, mögötte kétrét az asszony, önsúlyával a hátán. Negyvenéves, fogatlan banya, teherhordó sorstársa az elhullott számárnak. Mégsem igaz hát a tréfás erdélyi mondás — (nem igaz a legtöbb mondás!) — amit apámtól hallottam volt, hogy okos patikust és döglött szamarat senkise látott. Láttam az epirusi virulmányban, a Luos folyó mirtusza berkén. S elnyűtt asszonyi állatot is, az apajogú paraszttársadalom pusztuló rendjében.

Hol vannak az erdőszéli források, ahol kikötöttek tulkot áldozni s a húsát megsütni a hősdalokban? Tövestől kiszaggatták az erdőket, a fák után megindult a talaj, rozsdaszínű, ragyogó csontvázzá koptak és áztak le lassan a hegyek. Odalenn a part körül mocsárrá terpeszkedett szét a hordalék, eldugultak a kikötők a homokzátany mögött, forró kavicságy süt a hús forrásvíz helyén. Csak a gyík boldog igazán erre felé.

Por a fülünkben, por a szemünkben, por a hajunk szálán. Persze poros volt az antik világban is. Filozofáltak, hajóztak, háborúztak, de nem köveztek. Ha forgószél kerekedett, Sokratés és hallgatói fuldokoltak s a szemüket törölgették. Aztán bevonult a rendszerető, higiénikus római hódító a műutakkal, amelyeket gyakran görög mérnökök terveztek, barbár katonák csináltak s lett portalan élet, portalanított birodalom. Már amennyire itt valaha meg tudtak birkózni a porral, akármekkora istenség volt is a flaszterező császár. De az erdőket esztelenül tovább irtották, tovább rabolták. Aztán jöttek az arabok, frankok, törökök, tatárok s ismét felszállt az ősi por, megsokszorozva a kopasz hegyek járulékaival. Hol vannak Dodona tölgyei, jövőmondó suttagasukkal? Lángot vetnek a póre sziklák. Oroszlánbőrbe bújtak, mint hajdan Héraklés; vörhenyes oroszlánszínük van az egymásra torló hegyeknek. Izzik a kő, tapad a nyelv, tölgynek nyoma sincs, egy szálnak se.

A török járt itt, Dániel! Itt is járt a török.

Dodona tölgyei csak Somogyban susogtak, egy költő fülébe. Nem is gyanította, mennyire hasonlít a thesszáli virulmány és gyönyörű Larissza és Lesbos kiesült berke egy valódi magyar faluhoz, akkori faluhoz, a szegényebbjéből. Csak a fűzfa más; a fűrtje lehetne somogyi, de a törzse fehér. Rómában tanácstalanul szédelgett volna Caesar piacán, itt mindig ráismert volna a csendes szalmafedélre, nádkunyhóra, bükkfa kupára. S az elhullt számárra.

Berzsenyi csak Horatius és Schiller verseiből ismerte Hellast. Schiller sohase látta és bölcséleti elgondolása volt e világról a megnemesített Felvilágosodás szellemében, Horatius látta, jól ismerte ugyan, mint athéni diák, de később művészi gonddal átalakította a képzelete zsongító menedékhelyé a római közélet valósága elől. A magyar költő a varázserejű helynevek hatása alatt tovább dolgozott az átalakított tájon, még jobban elrugaszkodott a valóságtól, görcsös öklével a kanócgertya mellett, hadaktól felbolygatott országban, bankóromlással, birkavésszel a hátán, a napóleoni háborúk valóságában.

Mint a setét völgy csermelye, életem
Elrejtve lappang s halkva csörögdegél
A laurus-erdők szent homályin.
Illatozó Amathunt ölén.

Nincs itt kegyetlen had s veszedelmes érc,
Melyért halandók véreket ontanak;
Nincs itt gonoszság cimborája,
Sem nyomorult fene nagyravágás.

Itt Ámor ápol s prieri gyenge szűz
Nektárpohárt nyújt s ambróziás kebelt,
S a lelkes élet játszva felleng
Hesperidék bibor aetherében.

Nincs ám, nincs kegyetlen had! Tudta ő jól az ellenkezőjét, csak lapított egy darabig, mert a fürgeteg messze járt még a faluvégtől, el is ült egy időre s ő Horatius életszabályával áltathatta magát, hogy a tölgy kettéroppan ugyan, de a fűszál, bántatlanul megmarad. Az ulmi ütközet és Wagram után megsemmisültek az ábrándjai.

Nem tudott görögül, Kölcsey pedig tudott. Lángeszű műkedvelő volt s Kölcsey fölkészült céhbeli. Ő maradt alul az irodalmi összeütközésben. Mint a hályogkovácsnak, reszketni kezdett az ujja Kölcsey kegyetlen szakbírálata után; magába roskadt a gyanútlan lángolás. Hamar is öregedett, ellomhult, sűrű vér keringett a középkorú férfiban. Két villámcsapás rázta meg aztán, kevéssel a halála előtt, fölgújtván néhány lobbanásra a hamu alá fojtott lángot: Széchenyi István, „Pannonia férfidísz, Eurus-szülte pején” s a görög szabadságharc, amelyért egy világhírű költőtársa, Byron az életét adta:

A Múzsák s Charisok szép honját éjszaka fedte,
S templomi néma halál szomorú hajlékai lettek,
Büszke tatár lovagok patkói tüzelgtek az elszórt
Spárta, Athéné dicső körein már századok óta.
A földnek legszebb, legemeltebb népe bilincsben
Izzada, Solonnak szent hamvain égre sóhajtva.
Mint mikor a vasból ordítva kiront az oroszán,
S Nubia erdeiről iszonyún emlékezik és dúl:
Igy riad aknából az eloltott hajdani Hellász,
És Mahomet hadait tengerbe meríti örökre...

Nini, Dobó Katica!

Janinában.

Azaz, hogy majdnem ő. Görög viseletben. Kyra Phrossininek hívták s egy világjáró kalmár volt az ura.

Minden trafikos bódében kapható a képeslap bús történetéről. Noha messze földön járt az ura, Kyra nem engedett Ali pasa kéjvágyának. S nézzétek, ó nézzétek, tizenhat asszonytársával belefojtották a holdfényes tóba a vérbenforgó szemű janicsárok, Ali hóhérai.

Olyan a kép, mint egy acélmetszet az Auróra zsebkönyvből, Kisfaludy valamelyik románcához. Honunk szebbelkű delnői számára a feddhetetlen honleányról. Nyomban postázom Reform-korunk buzgó követőjének.

Gyönyörű a janinai tó, néptelen sziklapartjaival s monostor szigeteivel. Négyszögű bástyaként ugrik ki a város a vízre; a vár tetejében, letűnt győzelem emlékeként, ma is oda van tűzve Mohamed kopjája: a minaret. Ebben a keselyűfészekben székelt a pasalik élén Ali, a kékszemű, fehérszakállas albán szörnyeteg, aki a Porta eredeti megbízását kissé tágan magyarázva kecskepásztor birodalmat hasított ki magának és fiainak Albániától a ion szigetekig. Irodalompártoló kényúr volt az öreg, kegyelmes árnyékában újravirult a görög költészet és tudomány az Isten háta mögött, Epirusban. Mintha egy osztrák helytartó, Bécs bosszantására, védőszárnya alá fogadta volna a székely költőket, ferences barátokat és Aranka György társaságát a csíki havasok közt.

Nem is lett volna rossz.

Végül a Portának elfogyott a türelme s nyakára küldött egy sereget. Ali fehérszakállas, szép pátriárka feje golycsba kötözve utazott Sztambulig.

Régi ismerős az öregúr. Nemcsak a görög balladából, amelyek elsiratták a vízbefojtott asszonyokat. Ali napokig fényesen tartott s gyermeke gyanánt kényeztetett egy arra kalandozó s főtisztnek kiöltözött ifjú lordot. Fejedelem a fejedelmi sarjat. Dicsérte a lord kékvérre valló keskeny, fehér kezét s gesztenyeszínű, bodros fűrtjeit; találóbban már nem is szólhatott volna, mert a fiatalember is el volt ragadtatva saját kezétől és hajától. Byronnak hívták. Pár nap múlva kicifrázva megírta édesanyjának a látogatást s hazatérte után

beleszötte a Childe Harold második énekébe. Ott már csupa fegyvercsörgetés, paripanyerítés, keleti jelmezbál a találkozók. Még ma is mulatság olvasni Mért nem költik át balettnek?

Childe Harold best-seller volt a maga idejében, végigsepert Európán, eljutott Magyarországra s felgyújtotta egy fiatal mesemondó képzeletét. Micsoda regényt lehetne írni Aliról! Persze nem utazott el Janinába, hiszen ott járt helyette Byron s egy kitalált rablótár különben is hihetőbb a valódinál. Bíbelődjék csak Kemény Zsigmond báró az élethű tárgyrajzolatokkal! A fiatalember inkább zabolátlan mesemondó erejére bízta magát. Később meg is írta a regényt, valamikor a Bach-korszakban; ma is olvassák a magyar gyerekek, én is olvastam annakidején. A Janicsárok Végnapjai a címe. Jókai volt a neve a dús képzeletű fiatalembernek.

Janina törökös város; karcsú gerendákra támaszkodó erkélyei felvirágozott galambdúcokhoz hasonlítanak. Azok is voltak: dúcok illatos töltött galambok számára a háremek idején. Egy kicsit ilyennek képzelem Rodostót; lehet, hogy rosszul képzelem.

Borbély borbély hátán. Nápolytól Szmírnáig a borbélyüzlet csak mellékesen hajvágó és fűrtigazító kisüzem a Földközítenger körül. Azonfelül politikai klub, orgazdák és bandavezérek főhadiszállása, összeesküvők és hazafiak hírközpontja. Ősi mediterrán hagyományhoz ragaszkodtak a szicíliai származású banditák, amikor pár éve borbélyszékben lötték szitává egyik vetélytársukat. New Yorkban persze.

Ötvösbolt is majdnem annyi van, mint fodrász. Gyenge minőségű az idevaló ezüst, de szép a megmunkálása, Janinában laknak Görögország legjobb ezüstművesei. Tele van a kirakatuk mellrevaló kereszttel és kétfejű sassal.

A Habsburg címerállattal? Vagy a cárral? Ugyan, ki gondol e fölkapott s letűnt családokra! Janina ötvöse a volt török kornak tövében a kétfejű sas ősi s egyedül jogos gazdájára emlékeznek. A bizánci császárra. A görögre.

Korinthosi reggel.

Nincs a földön két egyforma arc, két egyforma természet, két egyforma szerelem. De véges a készlet emberi lelkekből; évezredek óta vedlünk, vándorolunk, alakot váltunk, uraságoktól levetett köntösök vagyunk valamennyien. „Ewige Wiederkehr” a sorsunk, mondta egy német lírikus, akit Dionysos és Krisztus összemosódó emléke tartott megszállva a tébolyult, végső azonosulásig.

Szerettem egyszer egy asszonyt. A bika-isten fölszentelt szajhája volt hajdan a knossosi palotában, udvari főméltóságok, ingyenc archonok kedvence. Tudom, tudom. Tudom, hogy templomi céda volt aztán a korinthosi Akropolison, Aphrodite szentélye mögött. A matrózok a megmondható, három világgrész hajósai; itt táncol körülöttem a poruk. Sötét vérrel, árpamagokkal, babérággal, korpával, összemorzolt gyíkkal és fűvekkel rontó tűzvarázssra tanította az üst felett a többi fiatal boszorkányt Alexandriában vagy Rhodosban. Élt Rómában is, a hirtelen fölszabadult nemes asszonyok közt, egy megkínzott elégikus költő napjaiban s elárult ajkán. Ne kérdjétek, hogyan. Százszor meg tudtam volna halni érte, senkiért jobban, úgy szerettem. S szertelen örömem telt a földben.

Nem az a kérdés, ki szerettünk volna lenni valamikor, melyik tanítómester, hős, atléta, költő, kalóz, szerelmes, hanem hogy ki voltunk a korlátolt készletből. Teiresias voltam, a vak thébai jós; tehetetlenül néztem hatalmasok gögjét, költők hiúságát, közéleti nagyságok gyerekes ábrándjait, nők tébolyát, az önpusztító, gyógyíthatatlan, örökös hübrist. S mivel nem téptétek ki idejében a nyelvem, mindent megmondtam előre. Mindent, mindent.

Túl sokat láttál, légy ezentúl vak,
szádból ne higgye senki a szent igazat...

Csak a magam megcsalását nem láttam előre. Élek, vagyok, tovább lobog bennem a gyönyörű és rettenetes élet, lobogjon, ameddig jólesik neki. Nem telik már örömem a földben.

Annál több gyönyörűsége telhetik önmagában a földnek, ha Apollo romtemplomának mézszínű oszlopaitól belenéz most a korinthusi öböl reggeli tükrébe.

Jobbra mutat egy útjelző nyíl. NEMEA öt kilométer. Ahol Héraklés agyonverte az oroszlánt, megnyúzta s holtáig viselte a bőrét. Sőt azután is, a halhatatlanságban.

Hajtsunk csak egyenesen tovább! Hátha kimustrált kecskebőröket árulnak Nemea piacán?

Összejátszom a mondával; megvédem az oroszlánt a tapasztalat elől.

Próbálom kerülni s felejtetni az irodalom emlékeit. De valahányszor meglátom az olajfák körül legelésző kancákat és csikókat, a világért se tudnám másképp mondani, mint: lónevelő Argos. Mindenütt a föld kerekén: tenyésztik a lovat, de ezen a tenyérnyi vidéken — úgy-e Homéros? — félisteni gazdáiknak nevelik.

Argosban, jó félnapi járóföldön együtt van mind a két Görögország. Nagyapáinké: a derűs s a mienk: a sötét. Klasszikusnak hívják az elsőt, archaikus a második neve.

Az első, mint Pallas Athéne, barbár múlt nélkül, fényes szellemi fegyverzettel pattant ki készen a történelem koponyájából s az olympiai játékok óta szórni kezdte a Világosságot. Ma is ott lelhető ez a mosolygó, klasszikus Görögország Epidauros gyógyerejű völgyében. A nép Asklepiosnak, az orvos-istennek templomot, magának szállodát, stadiont, színházat épített s a színházban felidézte ősi családok, istenfattyúk hajdani hitszegését, vakságát, vérbosszúját, rémtetteit. Közeli rablóvárok emlékeit ama másik, korábbi Görögországból, a „mienk”-ből. Az antik nézők még tudták, hogy volt élőkről, vérfoltos hazajáró lelkekről szólnak e tragédiák; nagyapáink már azt hitték, hogy csak elrettentő morális jelképek, intő példák, az antik: képzelet erkölcsnemesítésre szánt szörnyszülőttei voltak.

Schiller és Keats örökítette meg legszebben a derűs, eszményi, klasszikus világot a „Görögország istenei”-ben s egy görög vázához intézett ódában. Aztán jött Schliemann és kiásta az argosi Mykénét. Kézszelvény arany és bronz leletekre váltotta át a regét, amelyről mindig szentül hitte, hogy letűnt valóság lappang mögötte. Mert ez a makacs műkedvelő szó szerint vette Homérost. Sohasem foglalkozott szövegkritikával a berglötthübinheidelmarijai tudományegyetemen.

Ugy szól a jólismert történet — (nem mese ez gyermek!) — hogy mecklenburgi kisiú korában karácsonyra kapott egy képes világtörténelmet a lelkész édesapjától. S abban Trója égése örökre a szívébe perzselődött. Megfogadta, hogy addig keresi, amíg rátalál.

Ritkábban szól a történet az Alkoholistáról. Abba a fűszeresboltba szokott betérni, ahol a kamasz Schliemann tizenöt-tizenhat órán keresztül mérte kettőért a sót, háromért a héringet, ötért a lisztet, tízért a petróleumot. Elázva nekidőlt a pultnak s addig dörgött ismeretlen nyelven egy költeményt, amíg a kis segéd sírvafakadt a hangzás és ritmus gyönyörűségétől. Elzúllott filológus volt a jövevény, hosszú részeket tudott betéve az Iliadból, főleg ha megöntözték pár kupica snapsszal az emlékezetét. Ő volt a világ egyik leghasznosabb kocsmatölteléke, a Gondviselés választottja. Sokkal több hasznot tett, mintha naponta átrágt volna a görög ábécét faggyasorrú nebulókkal s aztán esténként lecsücsül a felesége kötöttye mellé. Az ő részeg szavalása szállt végképp a fiatal Schliemann fejébe.

Később prémekből, egyebekből alaposan meggazdagodott a fűszeres segéd s ősz fejjel elkezdett élni gyermekkori szenvedélyének. Kevesen tehették s tették meg akár előtte, akár utána. Kiásta Tróját s nyomban utána arany álarcok alatt megtalálta Agamemnonék koponyáit a mykénei várban. Az igazság az, hogy tudtán kívül még a trójai regénél is ősbibb görög sírokra, kincsekre bukkant.

Ékszerek, serlegek — Nestor galambdíszes serlege! — és bronz török heverték a királysírokban. Két színben ötvözött arany berakásokkal díszítették a fegyvertokokat: macskák lesnek madarakra egy ezüst folyónál, gazellákat üznek az oroszánok, oroszánokat hajtanak a nagyurak, Mykéne, a szomszéd Tiryns s a messzi Pylos gazdái. Ferrara vagy Milánó hercege s a római Borgiák fognak háromezer esztendő múlva hasonló remekművű törökkel eljátszani az oldalukon. S ahogy a finom olasz zsarnokok humanista ódákkal és udvari arcképfestőkkel magasztaltattak önmagukat, az argosi várurak énekmondókra bízta a dicsőségüket. S hadjáró őseikét. A leletek tanúsága szerint még a síron túl is vadászni s parancsolni akartak. Igazuk volt.

Máshol is tudnak hallgatni a hegyek. De rendszerint lomberdő hallgat rajtuk csendes lélekzéssel, mint egy alvó asszony. Ez itt a csupasz sziklák némasága, az éber csontvázaké. Terraszos olajfaligetek fölött, kupolás sírkamrákkal a gyomrukban, maguk a hegyek is roppant sírokra emlékeztetnek. Csúcsaikon gyúltak ki a jelzőtüzek, mikor Agamemnon zsákmánnyal s rabnővel közelített a feldúlt Trójából. Úrnőm, jön az úr, készítsük a fürdőt? Készítsétek, emberek.

Egy résen át idecsillan a naupliai öböl. Görög, frank és velencei citadellaromok köröskörül; a szem káprázik a csendről. Vasárnap van lent a falukban; érik az olajbogyó a terraszokon.

Dnyepropetrovszk robotol a paradicsomi Holnapnak; azelőtt a Kunyhó robotolt a Kastélynak; Homéros idején a Völgy robotolt a Hegynek. S mikor bástyás fészében a király, vadászat után ajkához emelte a borral teli serleget, körben az oldalára kikalapálva ott láthatta — nézzétek, urak, szinte megszólal, olyan szép munka! — sarlóval a vállukon az aratóit, a völgyi lakókat, elől a bandagazdával. Fújják teli torokból, mind énekelnek. Énekeltek a cseléd lányok is a női lakrész szövőszékei mellett; jöjj el, fecske, jöjj el már tavasz! Visszajött a fecske, jött a szerelem s végül nagy nehezen jött a halál. Elkésve, túl sok robotolás után.

Nagyapáink klasszikus görögjei, az aranykori görögök, Epidauros „demokratikus” építői azt hitték, hogy mesebeli óriások — ciklopszok — rakták fel ezeket a roppant köveket. Azért hívták ciklopszi farnak. Halandó ember erejéből nem futotta volna ilyen kőműves csodára, ekkora tömbök mozgatására! Dehogynem futotta, ha volt elég rabszolga. A hadifoglyok számán múlt, akárcsak pár ezer esztendőt ugorva a szibériai aranybányák kiaknázása.

Egy volt ausztráliai tiszt álldogál mellettem; végigcsinálta a sivatagi háborút. Félelmesebb, mint a piramisok — szólal meg fejcsóválva. Nem az öncsaló képzelet játszik vele, velem, velünk. Ha most idehívnék egy gyanútlan kamaszt, aki sohase hallott a mykénei regékről, a gyilkos fürdőről, amely a hazatérőt várta s megkérdezném, mit érez, valószínűleg azt felelné: valami szörnyűség történt itt.

Feleség megölte az édes urát, fiú az édesanyját. A kövön még ma is ég a kiontott embersárkányvér.

Nemrég kelt föl a nap. Néptelen a fedélzet, a hajó lelassítva közelít KRÉTÁHOZ. Idegesen táncolnak a hullámok, mint egy megzavart csapat, amely kapkodó parancsszavakhoz próbál igazodni. Ha vitorláson lennék, tudnám, mi a baj a széllal. Mert baj van vele, gyilkos emberi szándékokat, barmok szenvedését, hullámok tébolyát hinti szét láthatatlanul. Legszínebb s legveszélyesebb útítársát vesztette el az ember az utolsó száz esztendőben, kivéve azt a pár bolond vikinget — jórészt északeurópai hajósok —, akik még ragaszkodnak a vitorlához, rendszerint magukban, mint egy elkárhozott lélek.

A hegy csak fél-valóság a part mögött, elmosódva lebeg a párában, mint a korai hőség roppant lehelle, délibábja. Alig kivehető, régi rajz egy kínai tekercsen. De kihegyezett idegekkel már előre hallja az ember ott messze-messze a hegyben a tücsökgéne szakadatlan szuronyrohamát a fenyőkön, a békanótát s a kecskekörmök csattogását a kiszáradt, izzó patakágyban. Ember, állat, hegy, az egész táj feszülten valami borzalmas kiáltástól tart. Volt magukhoz való eszük az ógörögöknek, igaz, volt elég tapasztalatuk is: tudták, hogy a fény istene, Apollo egyúttal az örület istene.

Vajon a hullámokon is olyan érzékeny a talpunk, mint mezítláb a földön? Érintkezik a mélység szellemével? Földrengés lesz?

Csak gonosz kedvében van a szél. Tikkadt. Késpengéket szeretne szopogatni. Bikavért inna. Az antikok meg is szoptatták, meg is itatták.

Knossos volt Krétában századunk egyik legcsodálatosabb régészeti felfedezése. Nekünk, európaiaknak mindenesetre családi ügyünk. Jó ezer esztendővel tolta hátrább az ógörög műveltséget a királyi palota feltárása s kétféle írásmódjukból egyiknek a megfejtése. S e felfedezés nem holmi koponyalékeltő, barbár hőskorba nyomozta vissza a múltat, hanem a fölényes életörömbbe, a félelem nélküli életbe. Kréta keskeny csípőjű palotalakói valahogy úgy élhettek, mint a franciák Toulouse-Lautrec s a kánkán napjaiban. Csak az öblítő rendszerük volt tökéletesebb, a mellékhelyiség volt civilizáltabb.

Arthur Evans, a felfedező régész magántulajdonának tekintette Knossost. Telekjogilag valóban az volt s némileg tudományosan is: ő bukkant rá a helyre, megvásárolta s negyven évig pénzelte az ásásokat. Megtehetette, a családnak papírgyárai voltak Angliában. S amikor kutatni kezdett a fiatal oxfordi tudós, még irgalmasabban adóztatták a honfitársai. Jutott is, maradt is Krétára.

Ma már kihalt az a vagyonos régész fajta, amely saját mulatságára letűnt kultúrákkal ajándékozta meg az álmélkodó emberiséget. Szerény havi fixe van a tudósnak, „kutatócsoport”-ban dolgozik s legfeljebb a táborúznál vagy kalapácsolás közben emlékezik mesterségük áldozatkész, legendás zsarnokaira. Evans lángeszű tudós volt s egy vagyont fordított az ásásokra, de az „uradalom” féltékeny magánkezelése gátolta is a föltárt krétai műveltség ismeretét. Itt lenne az ideje szókimondó életrajzának.

Knossos ma a Földközi-tenger egyik látványossága. Nekem csalódás volt. Nem a tücskök, fenyők, olajfák, gyümölcsösök, az érett füge és Zeus „temetkezési hegye” — állítólag Knossos mögött nyugszik, a föld gyomrában —; ezek mind megállják a szépség próbáját. De a palota feltámasztása túl jól sikerült. Minden hűséges, találó, megtámadhatatlan, mégis úgy hat, mint egy avatott kézzel végrehajtott, mesteri hamisítvány. Öntött cementoszlopok kerültek az elkorhadt eredeti tölgyoszlopok helyére s a tapogató szem úgy látszik még a gépesített világvárosi civilizációban is érzékeny az efféle anyagcserére. Alaposan hozzátoldottak a freskótöredékekhez is, néha egy egész paradicsommadarat költöttek a megmaradt farkához, serlegvivő ifjút a karjához s így illesztették a falra a — másolatot. Heraklionban vannak az eredeti töredékek, a fővárosi múzeumban.

Határtalan a képzelet hatalma, két férges koponyára is rá tudja festeni Romeo és Julia édes vonásait. De mit kezdjen egy kozmetikai remekművel? Már a valódi koponyában sem hisz többé a vastag kenőcsréteg alatt.

Evans mindenes jobbkeze, John Pendlebury, az atléta régész krétai napszámosaival együtt golyószóróra cserélte föl az ásót, kalapácsot a második világháború alatt. A knossosi palota mellett esett el. Harminchét éves volt. Később egy angol-ír fiatalember, Patrick Leigh Fermor, pásztorokkal szövetkezve, elrabolta a sziget egyik német parancsnokát, egy vaskeresztes tábornokot s átnyújtotta feletteseinek Kairóban. Hadizsákmánya tőzsdés lett a háború után s nagy hálával gondol az elrablójára. Parancsnoktársait agyonlőtték a görögök.

Fermor maga is pásztornak öltözve két és fél évig irányította a sziget gerillaharait. Egy angol versantológia s egy meséskönyv volt a zsebében a száz halállal fenyegető vállalkozáson. Három hétig bujkáltak magasrangú, becses zsákmányukkal a hegyek közt, a felriasztott német csapatok orra körül. Egyszer még a főváros utcáin is áthajtottak vele. Csak versolvasó emberrablóra, műkedvelő katonára mosolyoghat így a hadi szerencse.

A krétaiak nem fognak tudni a két könyvről, amikor megéneklük a halálasztást csínytetten. Mert bizonyosan megmarad az emléke egy odaváló énekben. Arról sem fognak tudni, hogy a valóságban olyan szép volt az angol gerillavezér, mint elhalt istenük, a nagy nyilazó. De gyönyörűnek fogják lefesteni.

Fermornak szerencséje volt. Nem csupán azzal, hogy ki tudta csempészni zsákmányát a szigetről, amelyen hemzsegett a német. Azzal is, hogy a második világháborúban szolgált. A mozgó hadviselés s a kalandos vérű Churchill ihlető hatása alatt az angolok ismét össze tudták békíteni hadseregükben a poroszos fegyelmet és vezérkari tervezést Shakespeare-kori kalózkodásukkal s vállalkozó amatőr szenvedélyükkel. Az első világháború alatt csak egyetlen legendás Lawrence ezredesük volt, egyébként patkány módjára áztak, fáztak és hulltak a Somme-völgy vérrel és bélsárral kitapasztott lövészárkaiban. Ezért gyűlöletes mindmáig az emléke. A másodikban magukra s a múltjukra találtak. Sportszerűen úzött hősiességük Franciaországtól Szerbiáig, Görögországtól Malájföldreig vérszerződést kötött nomád pásztorok,

parasztok, vasutasok, diáklányok és dzsungellakók szabadságszeretetével a német és japán betörők ellen. S ha van nép, a görög az, amely szíve gyökeréig átérzi e szövetség kecses férfiasságát. Tudok egy sirató dalról, amit valamelyik falujuk költött egy elesett angol tisztről. Előbb életük kockáztatásával rejtegették, aztán megénekeltek a hősi halálban. Gyászoló vázakép lett belőle.

S Patrick Leigh Fermor? Más öröközte meg a legényes hőstettet, a tisztársa. Maga két választékos nyelvű, remek könyvet írt a háború után, egyiket az Antillák, másikat egy trappista kolostor életéről. Hérodotos és Marco Polo babérait vágyik, nem Napoleonéra.

Kréta fiai, mint a székek, elvándorolva tesznek nagyot.

Mért költözött el Greco a szülőföldjéről, Krétából?

Egyik életírója, Antonina Vallentin elrettentő képet fest a pusztuló, kiszarolt szigetről, amely már azt se bánta, ha lenyeli a török, csak szabaduljon a latinoktól, keresztény „testvérei”-től: a velencei földesuraktól és helytartóktól.

Nem is váratott magára a török. 1566-ban ismét előzölötték Görögországot, Chios és Naxos végképp a kezükre került, dűledeztek a keresztény bástyák a tengeren, szűkült a gyűrű Kréta körül. Ebben az időben vándorolt el Greco.

Szertelen gög és civakodó képesség fűtötte. Görög volt. Bizánc eleste után, gyógyíthatatlan sérüléssel a lelkükön, még jobban ragaszkodtak a gondolathoz, hogy nincs náluk külön fajta a világon. Már nekik is volt Siratófaluk az Aranyszarv öblében.

De szabadelvű, tág menedékhelyük is Velencében. A város a bevándorló krétaiak kisparadicsoma volt, mint ma London a ciprusiaké. Még ortodox hitükből se kellett kitérniük, még csökönyös hagyományukból se kellett kiszakadniuk; a görög-velencei „madonnero” festők tovább is sötéten ragyogó, túlvilágias stílusban dolgoztak s oktattak, akárcsak az Athos-hegyi vagy mistryai szerzetesek. Greco azonban elkerülte műhelyeiket, ízig-vérig nyugati akart lenni s az időtlen gyászú bizánci tanítás helyett tüntetően a változatos, gyönyörű Jelent szívta fel Tiziano oldalán.

De akkor mért nem maradt Velencében? Vagy mért nem ült meg Rómában, ahol ellátták rendelésekkel? Mért ment Spanyolországba?

Egyik üzleti perében egyenesen nekiszegezték a kérdést. Greco kitért a válasz elől. De túl a hatvanon mind többször emlegette Krétát, amilyenre mind élesebben emlékezett.

Olyanok a spanyolorzági képei, mint az ékkövekkel kirakott kódexkötések s a zománcos oltárok, írta egy angol művészettörténész; félhomályban borongó görög ortodox templomok arany és kristály és féldrágakő díszekre emlékeztetnek. Minél jobban öregedett, annál inkább elrugaszkodott a tapintható valóságtól; szent alakjai asztráltestekké változtak, mint az apostolok és remeték a bizánci pergamenteken. Rettentő nagyra volt magával, lábaihoz akarta kényszeríteni a nyugati világot, de stílusa és stílusában a lelke visszatért abba a hatalmát veszített világba, ahonnan elindult valamikor. Elsajátította a Jelent, de a Múlthoz győzött; buja eleven rózsák helyett illattalan rubin, topáz, kristály rózsza virult ki az ecsetjén.

Ez lehet a titok nyitja. Velence és Róma túlságosan hitt a tapintható látszatban, az élet evilági rendjében. Ezért települt Greco a spanyolok közé, akik jobban hittek a láthatatlanban, mint a láthatóban, jobban a halálban, mint az életben. Szenvedélyes olvasó volt; bizalmasai filozófusnak hívták. S mivel táplálta annakidején krétai hazája a még könnyen formálható, fiatal lelkét? A földöntúli végső és változatlan valóságra áhítozó neo-platonista bölcselettel, egy megalázott, gögös nép belső vigaszával. De Rómában racionalista kufárok feszítettek, Velence pedig egyáltalában nem filozofált. Toledo más volt, egészen más, Toledóban három fölszentelt misztikus költő elaléló gyönyörökkel belátott az önkívület résein át a túlvilági asztráltestekhez, abba a változatlan, magasabb valóságba, amelyet Greco a szülőföldjén ízlelt meg először,

a görögök önvigasztaló, neo-platonista bölcseletében, amit Bizánc megalázott falai, a közös Siratófal vertek vissza a szigetekre.

Mért költözött Spanyolországba? Nehéz lehetett volna felelni a kérdésre egy peres eljáráson. Rangján alulinak érezhette; talán nem tudta szavakba foglalni. Egyébként is jobb volt hallgatni a rettentő Hitvizsgáló Testület árnyékában. Toledo misztikus költői körül is eretnek gyanú terjengett; az egyiket bebörtönözték. Greco hallgatott.

Kinőtt Krétából, a pusztuló, fenyegetett provinciális hazából, a nagystílú Itália pedig idegen maradt. Toledóban visszaszállt rá az elriasztott ifjúkori vízió, egy bizánci Pünkösöd ünnep kitöltetése, de ezt a látomást már egy törökverő világhatalommal tudathatta, nem csupán lerongyolt szigetével.

Itt a titok nyitja.

A hagyatéki leltár szerint felerészt görög könyvekből állt a gyűjteménye. Országokon át elkísérték a vándort Krétától a toledoi sírig.

Mózes csodatettét utánozza kapával a kertész RHODOS szigetén: virágzuhatagot fakaszt a sziklából és bástyafalokról. Rhododendron, salvia, kövi rózsa, canna, bougainvillea, tűzliliom, kaktusz, magnólia, oleander patakzik le a várakba, sűrűn megfűszerezve gyantaillattal a píneák, ciprusok és platánok alatt. Húzzák őrijtőn a fenyőlakó tücskök. Tűhangon, mintha a tűlevelek zengenének a szerelemtől.

Rhodos Kisázsia elé van horgonyozva. Túl a vízen ide látszik a száraz anatóliai fennsík, onnan indultak el a karavánutak, ott kezdődött az a világ, ahol — mint csalóka sivatagi tündérképek — fölágaskodtak, rezegtek egy darabig s a homokba merültek nomád birodalmak. De a rakparton időtlen idők óta mindig ugyanazok az ábrázatok gyűlnek a hajók és teherbárák elé, kenetes mosolyú, megbízhatatlan, olajbarna arcok, szegről végre atyafiak, vérmes kis milliomosok, lobbanékony tőkések, kedélyes hitelbankok, a görög kalózok és bibliabeli pénzváltók ivadékai. Hamar megértik egymást, gyakran összeszólalkoznak. S értik egymást a szegénnyel. Mint a rongyos nápolyi házaló, a koldus görög is milliomosnak készül (néha nemzedékeken át), nem forradalmárnak vagy szakszervezeti titkárnak. Ám ha megtollasodott, tovább üldögél a kávéházban volt cimboráival s az ágrólszakadt rokonokkal. Az ő kabátja kiduzzad a szív táján, a többi lapos. Ők a kliensei, hírszerzői, mulattatói, hallgatói, bámulói, az udvartartása. Reméljük, ott van lefektetve a nevük a közjegyzőnél. A végrendeletben.

Lomha paradicsom ez a sziget. A házak a török negyedben már-már összeérnek a mecsetek körül, zsákutcák szögletén feketeruhás asszonyok a kőre kuporodva feketekávé főznek maguknak apró, nyeles rézforralóban vagy a kőkockás udvarra terített szőnyegen szundítanak. Az udvar is szoba, beleépült a házba, nyitott tetejű szoba, széles faágy, szalmafonatú szék, virágceber, rokka, szövőszék a sarkaiban, petróleumlámpa az ágy fölött. Szentkép is, ha görög a lakos. Az egyik ikonon rózsabokorból fakad ki a feszület, nem vértócsában gyökerezik, nem koponyákban. Van olajnyomat is: egy kislány az őrangyalával megy át a korlátatlan, keskeny pallón. Többfelé láttam ezt a képet, a sofőrök is kedvelik, felszúrnák a kormánykerék fölé. Sok a tűkanyar az országban.

A házak vakítóra vannak meszelve; egy részüket szemmagasságig kékre is bemázolták. Nem elég köröskörül a tenger, még a házukra is ráfestik a kékjét, — gondoltam poétikusan. Aztán megtudtam, hogy erre a színre nem száll a légy.

Idra, Mykonos, Santorini szigetét néztem ki magamnak a térképen menedékkül a lámpámig tolakodó londoni ködben. Rhodosban csakugyan tudnék élni. Talán azért, mert műértő szeretettel az olaszok is gondozták. Ővük volt jó negyven esztendeig.

S aztán innen is venném a sátorfámat. Az író, amíg bírják az inai, legyen világcsavargó. S ha már nincs ereje az országutakhoz, üljön magasan, nagyon magasan egy toronyszobában egy vasúti hídnál, nézze az elbogaró vonatokat, amint kivilágítva átvillannak álmatlan éjszakáin, figyelje az ereszkedő és emelkedő repülőgépeket a gomolygó szemhatáron. Minthogy a halál benéz az ember zsebébe, érte majd úgyis csak öszvérfogaton jön. A legolcsóbb szállítási eszközön.

Talán egy nép életének az a legjobb része, amit eldob magától a játékban, mint egy férfi a reggeli csókot. Ott csattan el igazán a szelleme. Földközi-tengeri fény kell e szép pazarláshoz.

Mialatt Északon műszaki rajzokra, mérnöki táblákra hajolva, neonfénynél múlik a nap, az év, az élet, micsoda számtani energia szóródik szét török kávénál a halálos izgalommal játszott „tavli”-ban görög földön s olaszok közt a hajnalig ordított „morra”-ban, mennyi öncélú számtani intuición roppen el s nem lesz belőle ipari civilizáció, új gép, atommáglya, csupán megfűszerezi a férfi pasa-életét a lombok alatt, amíg odahaza a nő kötélre teregeti a kimosott pelenkát!

Három szélmalom a kikötőben, vesztegelnek a vászonvitorlái. Valamikor őrlésre, most szivattyúzásra használják. Körben a parton öles várfalak, címeres toronykapukkal. Rhodos a jeruzsálemi Szent János rend bevehetetlen hírű bástyája volt a mohamedán világ tátott torkában. S egy darabig a miniatűr Egyesült Európáé. Pontosan szólva: az egyesült lovagi Európáé.

Franciaország, Provence, Aragonia, Kasztília, Anglia, Németország hűbéres urai ültek a nagytanácsban, káptalanban s a változó nemzetiségű nagymesteri székekben. A vallásos-vitézi színpal mögött pedig ott volt Velence, a pénze, nemzetközi tapasztalata, jártassága az arab világban s örökké maga felé hajló keze. Lomb-hűtötte mór udvar, velencei lépcső, gótikus metszésű ablak, viharzó köpenyű Madonna a falfülkében, címer itt, címer ott, a csipkés oromzatig felkúszó címermánia mind a kihalt északeurópai lovagkor emléke. Rhodos a kísértetek szigete is.

Bevehetetlen keresztény bástyafalak a parton s a falak mögött gyönyörű minaretek a városban! Mert a végén mégis bevették. A törököknek volt valamikor a legjobb tűzérőségük. Elöltöltős, kanócos ágyúkkal. De a lovagok fegyverzetéhez képest olyan volt a tűzerejük, mint egy kontinensközi irányított lövedéknek az aknavető mellett.

„Kétszáz évig mi voltunk Nyugat előretolt őrbástyája, Nyugat védpajzsa” — mondja egy görög. Megköszöri a torkát. „Aztán jött Nagy Szulejmán szultán s Rhodos elesett.”

Kérdem s mondja, hogy mikor. Négy évvel Mohács előtt.

Sose resteld, édes barátom! Nálunk is járt látogatóban az a fényes úr, a jó tűzéivel. Óriási lakomát adtunk neki s a keselyűknek; aranyozott páva helyett magát a királyt tálaltuk fel. Sose resteld magadat, édes barátom. Szenvedélyes gyűjtőútján még Bécs alá is elment a szultán. Nyugat védpajzsait gyűjtötte magának.

Jönnék magas süvegben, aranyláncos keresztel a papok, hárman. Ezüstfejű, fekete pálca van a középső aggastyán kezében; ő a püspök. A nagymesteri palota felé tartanak, ott folyik az Egyházak Világtanácsának idei ülése. Pár lépéssel a palota előtt éri őket a támadás.

Hat mezítlábas kölyök golyózik az utcán. Meglátják a papokat s mint éhes verébfiókák pár morzsára, rágyűlnek a kezükre. Egyszerre mind a hatan mind a hat kézre; egymás ajkáról csípi el röpködve a párnás kacsókat, a szentelt, gyűrűs ujjakat. Harminchat csók cuppant el egy szempillantás alatt s jó pár tolvaj ráadás. Aztán a kölykök visszarohannak golyózni. A papok a kezüket törlik.

Híre járt, hogy Róma két megfigyelője: sajtótudósítónak nevezett két katolikus pap összeült teológusokkal és ortodox papokkal titkon megbeszélni, hogy miképpen béküljön össze a nyugati és keleti egyház, „Vatikánul” szólva: hogyan borulhatna Bizánc Róma visszafogadó, atyai keblére. Ismét levegőben van a béke, amióta János, az új pápa első Enciklikája egységre szólította fel a keresztényeket. Lett nagy riadalom a Világtanács protestáns követői közt; lecsillapításukra a keleti egyház takaródót fújt egy nyilatkozatban.

„Nagy barátjuk a pápa” — mondom a görögömmnek. „Nem csoda. Velencei. Okos, öreg gondolás. Ide húz a szíve Keletre, mint a fajtájának. S maguk közt volt nuncius. Meg a franciáknál, akikre Róma rábízta a Levante lelki gondozását, kolostorait, szent helyeit a török időkben. Nagy barátjuk a pápa, nagy barátjuk Tisserand is, a francia bíboros.”

Elhúzza a száját; előbb fölfelé, aztán lefelé görbül a szöglete. A mosoly is lehet elutasítás, különösen kitanult, öreg népeknél.

„Túl nagy barátunk.”

Mennyi megghiúsult igyekezet, elvetélt jóakarát, nyájas levelezés, kölcsönös udvarlás, békéltető zsinat és mennyi vita, mennydörgés, kölcsönös gyanúsítás, vád, szidalom, átok volt e rövidéletű, kétértelmű mosolyban! Kilencszáz esztendő testvérháború, Antiochia, Alexandria, Jeruzsálem, Ephesos haragja Róma ellen. S a görög Bizánc meggyalázása, kifosztása a latin Nyugat által 1204-ben, a negyedik keresztes hadjáratban, amely sose jutott el az arabokig, annyi gyújtogatni és rabolni valója akadt a keleti keresztények közt. Velencei biztatásra, Velence zsoldjában.

A görög-ortodox templomokban nem sokat adnak a szentbeszédre. Nem prédikálnak. Ők tanították retorikára a rómaiakat a törvénycsarnokban, de az Isten csarnokában nem használják.

Annál nagyobb az Oltáriszentség imádata. A testetöltött Logosé. „Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala az Istennél, és Isten vala az Ige.”

Görög földön, ortodox templomokban jöttem rá újra, hogy János evangéliumának első tizenhét verse — Keresztelő János bizonyágtételéig — a testetöltött Igéről: bölcséleti költemény, a legerősebb görög oltás a zsidó hitbe, amely irtózik az Isten emberi megtestesülésének pusztá gondolatától is.

Falusi papjuk olykor édeskeveset konyít a hitelvekhez. Ő a helybeli szent ember. Összedugják fejüket a bölcsék, mint egy kisbíró választáson, elvonulnak a püspökhöz s megmondják, hogy ezt vagy azt az embert, az odavaló mézáróst, ácsot, borbélyt szemelték ki papnak, mert példás életű keresztény. Ha az egyházi hatóság, kellő vizsgálattal, megbizonyosodik a helyes választásról, a mézárós, ács vagy borbély elbúcsúzik a szerszámaiktól, elemi hittudományi tanfolyam után fölszentelik, fekete talárba öltözik s többé nem nyírja a haját és szakállát. (De változatlanul együtt szellőzik volt kézműves társaival a kocsmában s kávéházban.) Jó szemmel nézik, ha asszony van a házánál; az is a földi életszentség jele. Csak a magasabb papság s a szerzetesek nőtlenek, mert ők már arkangyalokkal és szentekkel érintkeznek: az égi szentség részesei. A hittudomány tanára pedig rendszerint világi ember. Így a keleti egyház Görögországban ma is aszkéták, remeték, látnokok, szentéletű parasztemberek gondjára van bízva, a vallás viruló-virulens néphit, papjuk a falukban századok óta a nemzeti ellenállás magva. Érdem, ha fegyvert és robbanószert rejteget a kolostorkert káposztái alatt vagy a haranglábban.

A nyugati egyházra ellenben, mihelyt fölmerült a katakombákból, rányomta bélyegét a római jog, római szellem, római közigazgatás, latin irodalom. Négy római szenátor a szó szellemi értelmében, Róma négy pillére: Szent Ambrus, egy főhivatalnok fia, maga is született jogász és kormányzó, amelyet jobbkezeinek kívánhatott volna akármelyik nagy császár, Szent Jeromos, a szenvedélyes rendcsináló és latin stílusista, Szent Ágoston, az irodalmár ügyvéd, vezércsillagait cserélgető, nyugtalan filozófus, végül Szent Gergely, egy földbirtokos szenátor fia, az utolsó patrícius a barbár özönben, valamennyien Cicero olvasói, vonakodások és vívódások után vaskézzel belenyúltak a hitáramlatok és víziók közt hanyódó egyház dolgaiba. Gergely halálakor már csak Bizáncban állt a császárság, nyugati fele cserepekre tört szét. Igen ám, de ha látható alakja megsemmisült is, e négy ember akarataiból s érdemből a lelkekben ismét helyreállt. Minden falusi pap, a legárvább plébános a legnyomorultabb faluban ennek a helyreállított római impériumnak, a négy megszentelt szenátornak a kihelyezett őrszeme a végeken.

Napkeleten nem volt szükség ilyen őrszemekre. Ott még ezer esztendeig zsoldos katonák látták el a feladatot; ők képviselték a császárságot. A pap a nép választottja volt: helybeli szent ember.

Nem tudom, melyik egyház járt jobban. Igaz, a zsinatok se tudták eldönteni eddig.

Az Istenen is keresztüllát a görög. S mit lát mögötte? Újra Istent. Ezért olyan kiábrándult, ezért olyan áhítatos.

A görög haragban lehet Istennel, de képtelen az istentagadásra. Ehhez túl sokáig élt az emberformájú istenek közelében Krisztus előtt. Úgy érezné, hogy önmagát tagadja az istentagadásban.

Kezdetben vala az istennő. A napnál is hatalmasabb holdfényben ragyogó Köldök. Gazdag méhe a föld termékenységének volt a jelképe. Tízezer évekig rettegett a nép az éhínségtől, rettegett tavasszal, rettegett nyáron, rettegett ősszel. Rettegett, hogy elapad az Ősanya méhe.

Halhatatlan és változatlan volt a nagy istennő, névtelen s múlandó szeretőkkel hált. A férfi nem számított, a hím istenek csak később költöztek le, lovas nomádokkal, a meleg tengerhez. Magna Mater parancsolt itt, a holdfényben szikrázó köldökével. Olyan nagy volt a hatalma, hogy a görög gyarmatosok EPHEOSBAN közelebb húzódtak eredeti telephelyüktől időtlen emlékü szentélyéhez, ahol a korábbi foglalkozók imádták. Legszűzibb istennőjükkel, Artemisszel azonosították az átvételnél. Ephesos lett a választott városa, templomát a Hét Csoda közt emlegették, fogadalmi tárgyakkal keresték föl a világ négy sarkából.

A fogadalmi tárgyak helyben készültek, sok száz ötvös élt a zarándokokból. Busás bevételükhöz fűződik a Szentírás derűsen végződő egyik legdrámaibb jelenete. Római jogrend nélkül végződhetett volna lincseléssel is.

Több, mint két esztendeje működött Pál apostol Ephesos-ban. Akkor már főleg pogányok s nem zsidók közt. Térítő buzgalma miatt apadni kezdtek a látható istenség hívei, ritkultak a kegytárgy vásárlók, hónapról hónapra kevesebb fogyott a sokcsöcsű szobrocskákból s a csuda templom pici másaiból. Május volt, közelített az Artemis ünnepe, a zarándokok beözönlése. Ekkor Demeter, aki a leírás szerint amolyan rendelésosztogató, nagybani amulettvállalkozó lehetett, Pál és társai ellen uszította az ötvösöket. Hát nem látják, milyen gyalázat esik a hatalmas istennőn? S hogy mellel szólna tönkrejutnak a kegyeskereskedők? A felbőszült tömeg betódult a színházba, fele se tudta, miről van szó, mind együtt ordították: nagy az ephesosi Diána! nagy az ephesosi Diána! (A tömeg persze az ephesosi Artemist éllette, görögül. De a latin szöveghez igazodó régi bibliafordításokban Artemis is latin nevére változott a jelenetben s így lett belőle Diána.) Szent Lukács harmadik személyként beszél erről az Apostolok Cselekedeteiben, de valószínűleg látta és szemtanúként írta le később a lázadást.

A tömeg már-már nekiesett Pál két társának, akiket magukkal hurcoltak a színházba. Az apostol eszeveszebben bátor ember volt s be akart hatolni a tájékozódó fenevadak közé, de tanítványai s egy-két magasrangú tisztviselő visszafogták. Lincselés búzlott a levegőben.

Ekkor közbeszólt Róma. Felállt a városi jegyző s kifejtette a jogi tényálladékot a habzósájú tömegnek. Nem történt se templomrablás, se istengyalázás, Ephesos most is a nagy Diána templomőrzője. Ha Demeter úréknak mégis van panasza, forduljanak a bírósághoz, legyen per, annak rendje s módja szerint. Más különben eljárást indít a hatóság, indokolatlan zavargás címén. Jó lesz vigyázni, urak, veszélyben forgunk valamennyien. Amint a Biblia mondja: „Mert félő, hogy lázadással vádoltatunk a mai napért, mivelhogy semmi ok sincs, amellyel számot tudnánk adni ezért a csődületért. És ezeket mondván, feloszlata a gyűlést”.

Egy pap felolvasta ezt a részt a hajdani színház izzó csontvázában. Angolul olvasta fel, az I. Jakab féle öreg Bibliából. Még a lejtése is olyan volt, ahogy először hallottam magyarul Csűrös István tiszteletes úrtól az iskolapadban.

Vidám a vége az ephesosi összefutásnak, de nem olyan víg a morálja. Ma sincs kevesebb Demeter, mint Szent Pál korában. Jól élnek mások istenhitéből, akár keresztények, akár zsidók, akár buddhisták, akár mohamedánok. Nem a jámbor kegyeskereskedőkre gondolok, dehogy azokra. Kancellári, miniszterelnöki,

miniszteri tárcákat is lehet szerezni mások istenes buzgalmából! No persze egy sorozat golyót is a gerincbe, a májba, ha nincs megelégedve Mohamed vagy Buddha s intézkedik valamelyik szerzetese által.

Félelmes, ha föltámad egy holt város az atomkorban. Ha cédán illegve kinő a föld alól, immár semmirevaló, hajdani titkaival. Réges régi műkedvelő nagyuraknak volt való az efféle ínyenckedő exhumálás a sivatagi porból vagy a lávahamuból. Akkor még csak mozsarakkal lötték az eleven városokat. Nem emlékeztettek a kiásott holtak az élők lehetséges sorsára. Bár a költők már akkor elborzadtak a látványtól.

Osztrákok dolgoznak EPHEOSBAN; csodákat művel az ásójuk. Maguk a vendég régészek is ámulnak: tavaly, tavalyelőtt nyoma se volt ennek vagy annak az utcának. Újra fölállnak az oszlopok a szentélyben, de nincsenek áldozók az oltárnál. Márványkövezetű holt Váci utcákkal bővül évente a kibukkanó világváros.

Átüget egy török kecskepásztor a kövezeten. Két vizeskorsó van a nyergére akasztva, fejkendőt bogozott a micisapkája fölé, úgy védi tarkóját a napszúrástól. Ölbe vihetne, akkora a számar. Csattog pár percig az apró paták alatt a holt kikötő márványpadlója, aztán hirtelen elpuhul a dobogás s a paraszt belevész a két oldalról fölvert porba. Tikkadt darazsak örvengenek százával egy kiapadt kútnál, rángatom a kávéját a raj közepén. Nem bántanak; a szenvedő állat, a legvadabb is megérzi jószándékú orvosát. Odébb két teve legelészik a sovány fűvön. Tövisbokor, számarkóró, fűtorzsa veri fel az egymáshoz illeszkedő ikerbazilika romjait, a római San Lorenzo fuori le Mura kisázsiai tejtestvérét, ahol 431-ben nem tudom hány főpap — (nem tudom, hány ellenzéki püspök kirekesztésével) — megerősítette a Szűz istenanyaságát. Ennek a felmagasztalásnak a szétszórt lelki magvaiból sarjadt ki később Kisáziától Mexikóig az édes Mária-kultusz.

(Kísérteties, hogy Róma. a „nyílt város” ellen intézett egyetlen szövetséges légitámadás a teherpályaudvar s a Verano temető közt éppen a San Lorenzo bazilikát sújtotta s változtatta átmenetileg szinte ephesosi rommá, szó szerint tejtestvérré. Forró júliusi délben történt a támadás, ebédnél érte a rómaiakat a zsúfolt szegénynegyedben. Senkise hederített a szirénákra. Több, mint kétezren pusztultak el; a bombák jó néhány koporsót is kivágtak a hantok alól. XII. Pius még a riadó lefújása előtt a borzalom helyére sietett; telefröcskölődött vérrel a fehér köntöse. Több támadás nem érte Rómát. A bazilika azóta feltámadt s gyönyörűbb, mint valaha: elhamvadtak barokk sallangjai, helyreállt zord középkori szépsége.)

Fia halála után talán Mária is járt ezen a kövezeten. Ellátogatott ragaszkodó, bátor barátokhoz, tüt, ollót vásárolt a boltban, tanácskozott János apostollal, akinek az indulatától még ez a higgadt, csendes asszony is tarthatott. Maga János évekig élt itt a Mester halála után, eljárt a kupolás márvány közfürdőbe Euripidés drámaival, Platón párbeszédeivel, félrehúzódott a szárítkozó teremben s olvasott az ízekre szaggyal, thébai királyról, aki nem akart hinni a misztériumokban és Sokratésről, aki nem hagyta magát megszőkíteni a hóhérai elől. Ismerte ezt a kövezetét Szent Lukács is, a költői lelkű orvos, az Angyali Üdvözlés gyönyörűséges képét forgatva és csiszolva magában, mielőtt megírta. Ráfogtak egy eldőlt kőre, hogy a síremléke. Görög kereszt és bika van az oldalán; már pedig a szárnyas ökör a címerállatja. Mért is ne lehetne övé a sírkő? Az apostolok és evangélisták nem tanúskodtak egymásról, nincsen életrajzuk.

Por, por, por mindenütt! Ég a talpam, ég a szemem, ég a torkom a homoktól, — ott ni! ott van egy fügefá, félig éretten is enyhít a gyümölcse, csak el ne száradjon, amíg odaérek, mint az a bibliabeli, amelyet Jézus Krisztus megbüntetett Bethániából jövet, éhesen.

Szent János valószínűleg a szomszéd SZELDZSUKBAN volt eltemetve. Justinianus és felesége, Theodora (a kettő mindig együtt említendő birodalmi ügyekben) óriási bazilikát emeltetett a legendás sír fölé; a megmaradt oszlopfőkön ma is ott van fonalas monogramjuk. Egy gólya álldogál az egyik tetejében. A néma madár. Úgy tud hallgatni, mint egy magyar költő idegenben.

Putri tapad az ásatás peremére; egy fogatlan vénasszony, atavisztikus mozdulattal, állától a szeméig rántja a kendőt, amikor ránézek. Kukoricacsővek száradnak az udvaron. Napraforgómagokat rágcsál egy meztelen poronty és római pénzzel kínál; bokáig állunk a porban. Az érmére kevesebb kosz tapad, mint a gyerekekre. Irtóztató a hőség, Ravennában értem meg egyszer ilyet. De ott sértetlenül ragyog arany

mezejében a Szőlőtő, a Jó Pásztor s a Tizenkét Bárány mozaikképe Justinianus és Theodora e romokkal egykorú, rokon bazilikáiban. Egyforma még az oszlopfők császári monogramma is. Ravennában nem jártak arabok. Ravennában nem járt török. Ravennában nem volt földrengés.

Így fest hát a termékeny-termékenyítő Magna Mater s aztán Artemis-Diána, végül Mária székhelye s környéke! Antiochia, Caesarea, Ephesos, Iconium, Korinthos, Lystra, Pergamon, Philippi, Sardis, Tarsus neve úgy csengett az ókori ember fülében, mint a mienkben Hamburg, Amsterdam, Genova, Liverpool, Paris, London, Bécs. Kisázsia nyugateurópai életszinten élt akkor. Nem véletlen, hogy Szent Pál, jó lélektani taktikával, ezeket a városokat szemelte ki ostromra. Ha elszakadnak a bálványoktól, gondolta, engedelmesen utánuk szakad az új tanok útján a birodalom egész keleti, görög fele. Pár év előtt H. V. Morton, a mérföldes angol gyaloglók közt is jólábú utazó végigment négy térítő útján, a lába nyomában. S talált az Apostolok Cselekedeteiben és a Levelekben olvasható nagyvárosok, kikötők helyén nádkunyhót, rongyos viskót, maláriás szúnyogtanyát, sárfészket, semmit. S mint én, szétszórva csiszolt márványoszlopokat. Karcsú kilátókat a golyának, hófehér kísérteteket.

Voltam Ephesosban, Szeldzsukban, félek az atombomba „pozitív” jövőjétől.

De vajon a mi üszkös romjaink is továbbadják majd a jövődönnek, az élőknek egy ártatlan gyermekanya imádatát? Legalább ennyit? A kérdés szónoki és fölösleges; bizalommal felelhetünk rá. Valami jó bizonyosan átszármazik a harmadik és negyedik évezredre London és Paris, New York és Moszkva, Hamburg és Genova számárkórós mezőiről is. Hiszen azok a sötétbőrű, civakodó vénemberek se voltak éppen szentek s nálunk mind jobbra valók, akik bizánci nyomásra hajdan a mai fél-sivatag helyén szolgáló ép oszlopok alá gyülekeztek zsinatolni egy nemzetközi kikötőben.

Tompán dohognak a gépek, csapkod a lekötözött vászon a kapitányi híd mellvédjén. Üres a fedélzet, kihaltak látszik még a tejút is. Valaki takaróba burkolva fekvőszéken tölti az éjszakát.

Napok óta két ember jár az eszemben a csillagok alatt. Most kezdek testileg rájönni, hogy mit vállaltak, mit bírtak ki, mennyit láttak, mit végeztek. Keresztül-kasul szántották ezt a tengert, nyitott evezős bárkán, amelyet pár ember kihúzott a partra. Nyelték a sós tajtékot, egy arasszal a haláltól. Hérodotos az egyik ember. Szent Pál a másik.

A görög megfigyelte, hogyan harcolnak a szkíták és balzsamoznak az egyiptomiak, belenézett hajósnaplókba, meghallgatott idegen papokat a csodákról, kikérdezett más világcsavargókat, járt Babilonban, de valószínűleg Kievben is, lejutott Assuanig a Níluson, résztvett egy délitáiai városalapításban, különös dolgokat tudott a szárnyas kígyók párzásáról s a furi szerződésekről, amelyeket állatokkal kötöttek az egyiptomiak. S dicsőítve honfitársai diadalmas szabadságharcát Perzsia ellen, mégis nyájasan s olykor ámulattal elmondta a szokásait és nagy tudományát azoknak a népeknek, amelyek hazájára támadtak Xerxes oldalán. Kamaszkoromban még Kedves Hazugnak hívta az önhitt „kritikai pozitívizmus”; a régészet azóta kiderítette, hogy Nagy Igazmondó volt. Ő az egyenes ősrünk, a legigazibb európai ember, legtalálhatóbb nevén az Örök Kíváncsi.

S mi mindent állt ki ezen a vizen, köröskörül a partmenti hegyek mögött s mélyen bent a római tartományokban a sátoroszövő zsidó! „Krisztus szolgái-é?” — kérdi a hamis apostolokról a Korinthusbeliekhez intézett második levelében. „Én még inkább; több fáradtság, több vereség, több börtön, gyakorta való halálos veszedelem által. A zsidóktól ötször kaptam negyvenet egy híján. Háromszor megostoroztak, egyszer megköveztek, háromszor hajótörést szenvedtem, éjt-napot a mélységben töltöttem. Gyakorta való utazásban, veszedelemben folyó vizeken, veszedelemben rablók közt, veszedelemben népem között, veszedelemben pogányok között, veszedelemben városban, veszedelemben pusztában, veszedelemben tengeren, veszedelemben hamis atyafiak közt. Fáradtságban és nyomorúságban, gyakorta való virrasztásban, éhségben és szomjúságban, gyakorta való böjtölésben, hidegben és mezítelenségben.” Rettenetes panasz, mert szó szerint kell venni. Soha sincs retorika az írásában, ahogy egy tüzes vasdarabban sincs.

Jóval a halála után rajzolták le először; talán igaz a kép, talán nem. Összenőtt szemöldökű és sasorrú, kajla lábú, alacsony, kopasz és szívós ember volt, „tele bájjal”, teszi hozzá meglepően a névtelen szerző. Nyilván, ha megszólalt. Nem ő volt az első, aki átváltozott a lelkes beszédűtől.

Ment gyalogszerrel, öszvér-stopp és teve-stopp segítségével, olykor talán gyaloghintójára vagy kocsiájába is fölvette egy unatkozó gazdag utas, mocskos, nagyon mocskos hajókon s annyi fulladási veszéllyel, hogy amikor Máltánál ismét szétment alatta a deszka, már hajótörési szakértőként osztogatta a parancsokat a — strázsáinak! Fáradhatatlan görbe lábain olyan emberek közt tanított, akik sose látták Jézust, sem a tanítványait; egy tiszta életű és befelé fordult jeruzsálemi hitközösség helyett neki a római birodalommal volt dolga. Emberfeletti hangtól hajtva húsz évig, lehet, hogy harmincig az eszeveszett szeretet kegyelemdőféseit osztogatta egy szívtelenül eszes világban s az önfeláldozó magunktól-szabadulás által új értelmet adott a birodalom önző, hisztérikus nyüzsgésének, amely márnát, osztrigát, lazacot, homárt, bíbor csigát, strucc-tojást, perzsa madarakat, mézgát, elefántagyarat, tömjént, fűszert, selymet, borostyánt, papiruszt, gabonát, olajat, bort okádott szakadatlanul a Tiberis torkolatába.

Hajlott a türelmetlen, hangos panaszra, hiszen zsidó volt. De amikor félholtra verték, megpökdösték s rárohantak, hogy meglincseljék, bosszúvágy helyett szeretetet és örömet vitt tovább a zaklatott szívében. Megszabadult a törvényektől, megszabadult önmagától, teljes belső szabadságban élt a szabadon válogató kegyelemnek. „Mindenestül megmutattam néktök, hogy ily módon munkálkodva kell az erőtlenekekről gondot viselni, és megemlékezni az úr Jézus szavairól, mert Ő monda: jobb adni, mint venni” — figyelmeztette búcsúszavaiban az ephesosi véneket. „És mikor ezeket mondotta, térdre esve imádkozék mindazokkal egybe. Mindnyájan pedig nagy sírásra fakadtak; és Pálnak nyakába borulva csókolgatták őt. Keseregve kiváltképen azon a szaván, amelyet mondott, hogy többé az ő orcáját nem fogják látni. Aztán elkísérték őt a hajóra.”

Ment a végzete elé. Amikor ismét átkelt ezen a vizen, már bilincseket viselt.

Van-e miniatűr világirodalom? Olyan nyelvi dióhéj, amelybe mégis beleférnek a kontinensek négy égtájon végigsöprő, szabad szelei? Lehet-e más a világirodalom, mint széljárta, havas csúcsok időtlenül visszhangzó, egyenrangú társalgása a törpe fatornyok, vergődő patakok, féltékeny völgyek, korhadó sorompók fölött? Úgy, amint Babits Mihály fölvázolta az Európai Irodalomtörténet beköszöntőjében.

Van. Van, ha a nyelvadó nép nyílt tengerekre tekint ki, szökés és szabadulás örök esélyeivel, ha együtt él sok más néppel, mélyen a rostjaikba hatolva, idegen tüdők bokraiban, idegen vércsővekben, mint gyarmatos, telepes, bevándorló, kisebbség, hajós és kereskedő. Ilyen volt valamikor a görög. Ilyen ma is.

Mindössze másfél százados a nemzeti irodalmuk, amely éppen úgy a Romantika hős véreben fogant, mint a magyar, a lengyel, a szerb. Egy kelta bárd, Ossian ágyékából szakadtak ki valamennyien, szabály és szuronyok szürke villámainál serdültek föl a múlt században, lemészárolt szabadságvágyak emlékeivel. Közös kelta ősapjukon kívül mindegyiknek volt egy kegyelettel tisztelt édesapja is, a lengyeleké Mickiewicz, a magyaroké Vörösmarty, a görögöké a félig arisztokrata, félig plebejus Solomos.

Hatalmas nyugati rokonok tanították fegyverforgatásra Ossian hellén sarjadékát. De a hős vértől pezsgő, ifjú bajnoknak voltak egyéb ősei is. Helybeliek. A mai görög költészet másfél százados s egyben három ezer esztendő. Tévedés ne essék valahogy. Egyfolytában az. Csak az idegenek szoktak zárt periklesi Aranykorban s aztán végnélküli, dicstelen hanyatlásban gondolkozni; maguk a görögök egyformán őseiknek vallják Trója feldúlóit, Szicília, Délitália, a Krim és Észak-Afrika benépesítőit a partokon, a makedón világhódítót s nyomában Ázsia „civilizátorai”-t, az Ige doktorait és költőit, Krisztus atlétait a sivatagban s a cirkuszban, jogrend és hitvallás bizánci őreit Európa végvárán s a törökverő szabadságharc balladaszerzőit.

Ha mai költészetükre gondolunk, emlékezni kell a legendákba vesző hajúutakra is, amelyek közös hullámbarázdákba szántották össze az ezredéveket. Vajon mi öregebb, mi ősbibb a közös néptudat félhomályos tengerfenekén? Egy madárrajzú rhodosi váza s a fehér korsó, mely lemerült a hajótörött ifjú után? Vagy a kazamata, amely visszaverte Antigone sikolyát? Az ikon, amelyet egyforma hévvel csókolnak bizánci kocsihajtók és anatóliai aszkéták? Vagy a Világbíró, aki a mozaikos kupolákról korlátlan földi helytartóságot adományozott az uralkodóknak? Vagy egy ferde távirópózna egy kopár szigeten, amely hírt ad egy vajdó asszonyról a messzejáró napszámos apának? Mi öregebb, mi ősbibb? Maguk se tudják. Nem is akarják tudni.

Istenségek, félistenek, pogány és keresztény hősök emlékének rádióaktív hamuesőjében élnek. De ez a fajta rádium mérgezés sorvadás helyett éppenséggel miniatűr világirodalomra gerjeszti a modern görög

költőket. Noha az északeurópai Romantikától újult meg az ő nemzeti irodalmuk is, rögtön Solomosnál visszaváltozott klasszikus alakjára. Ártatlanul érzéki, tiszta metszésű, száraz izzású, dísztelen. Még az is görög érdem, hogy a Romantika hajnalán a vérében fél-görög, szívében egészen hellén André Chénier francia versein keresztül jó idejében példát próbáltak adni a Nyugatnak az újfajta szenvedélyek kimondására ősi formákban, évezredek jelképek segítségével. Keservesen ráfizettünk később, hogy hiábavaló, túl tiszta példa volt a vérpadra szánt költő.

Három új görög költőről akarok beszélni. Egyikük se való az anyaországból. Konstantinos KAVAFIS (1863—1933) Alexandriában született s holtáig külföldön élő „szórvány” görög maradt; Nikos KAZANTZAKIS (1883—1957) krétai volt s bolyongva élt nagyrészt idegenben, idegen földön is halt meg; Giorgos SEFERIS (* 1900) a kisázsiai Szmírnában született s külügyi szolgálata hamar kivetette a nagyvilág útjaira. Költőiknek a fele nyelvi határszélekről származik, mintha a magyar irodalom fele erdélyiekből s menekültekből telne ki. Athén, akárcsak Róma, meddő anyaöl; márványból van faragva.

A fiatal Kavafis a múlt század vége felé éppen olyan mohó áhítattal fordult fényért Nyugatra, mint később a nála tizennégy évvel fiatalabb Ady. Jó felerészt csak flitter volt az a fényforrás. Ritka ingereket hajszoltak a művészeltek, választékos izgalmakba, elfúló hangulatokba burkolóztak a vaskos filiszter társadalom elől; kétes mosolyú Madonnáknak hódoltak lilimos versekkel; romlott mosolyú szép fiúkért epekedtek s beteg rózsák, haldokló orchideák illatában megköltötték a múlandóság terzináit. Voltak hatalmas tehetségek, országoként kettő-három, akiknek jól állt ez a kényeskedés, a finomkodó bánat. Nagy legény írásaiban erény lesz a modorból is. Kavafis eleinte őket majmolta.

Telepes görög volt, jártas Alexandriában és Konstantinápolyban, járatlan Athénben. Nem sokat törődött az anyaország újjászületésével. A századvégi Páris egyébként is jobban emlékeztette Alexandriára, amelyről Pierre Louys lelkes hamisítással hellenista regényt költött vagy a zománcos tűzű, romlott Bizáncria, mint a fehér és egyszerű Athénre. Ady Új Verseinek a lapjain is folyton ott kísért ez a másodkézből vett dekadencia.

De hiába, a külföldi görög is csak görög. Kavafis ráébredt, hogy a Civitas Aestetica, amelyet nyugati költőkkel bebarangolt, körülötte is megtalálható. A szülővárosában. S mennyire előkelőbb, súlyosabb, jelképesebb múlttal! Alexandria szünni nem akaró századvégi lelkiállapotban élt hajdan s olyan változatos, annyira ismerős és időszerű volt ez a hellenista fin de siècle, hogy jelenkori mítosszá lehetett átkölni. Kavafis a Ptolemaiosok alattvalóiról beszélt, de kortársaira gondolt s egy hajdani hanyatlás gunyoros, tömör képeiben előzetes hírt adott azokról a barbár erőkről, amelyek pár évtized múlva megsemmisítették Nyugateurópa kiváltságait és fölényét a többi földrész felett. A rómaiak Kavafisnál csak a sors végrehajtói; ők a kés, amely a rothadó rózsát lemetszi. De azért a rózsza betegen is rózsza akar lenni, nem kés. A költő sohase pártolt át a friss erejű barbárokhoz.

Bámulatos vedlőképeséggel (és kétértelműséggel is!) átváltozott egy hosszan haldokló, ókori civilizáció fanyar és gögös tanújává; az irodalmi utánszalként ráragadó nyugati dekadenciát elmélyítette baljóslatú történelmi mítosszá, amelyben a szajha szép fiú s az illatos udvari tanácsos, az elzúlló trónkövetelő s a kegydíjas volt király egy könyörtelen, régi ítéletet ábrázol. De az ítéletnek még mindig van érvénye; a sors újra és újra végrehajtja az élőkön. Kavafis roppant távlatú, rövid verseiben az ókor és századunk egyidejűsége által beszakadnak a történelem többszörös választófalai az antik görög királyságokon végigsöprő római hódítás s az öngyilkos európai népeken átzúgó világháború közt.

Gátlástalan pederasztá volt, amelyet csak az évezredek óta fiúszeretőkhez szokott Levantén lehet találni. Hely- és nyelvvaltoztatás nélkül hedonikus élete színhelyét, az élő Alexandriai az ókor fő-fő Párisába vetítette vissza, a Ptolemaiosok trónjához, s e látnoki visszatekintéssel nemcsak hellenista erkölcsű fiatalsága támadt fel a márvány idomú Charmidesek-ben, hanem egy példákkel intő világváltozás is. Kavafis megvált ifjúkori városától, de a Letűnt Gyönyör nyomában hű maradt a versei által megfejtett történelmi városhoz, ahogy pederasztá kortársa, Proust, megválva ifjúkori Párisától, szalonjaitól és tengeri fürdőitől, a Letűnt Idő nyomában hű maradt a regénye által megfejtett francia múlthoz. Ma belőle s nem aktákból tudjuk meg igazán, mi volt a Dreyfus-per, mi volt a Harmadik Köztársaság.

A tételes hitből és vallásos regékből kiszakadt mai Ádám, pusztán társadalmi létre süllyedve, metafizikai hátvéd nélkül, az utolsó száz-százötven esztendő alatt elvesztette lelki egygyelvűségét, beszédes nagy

jelképeit. Hajdan Dávid király és Péter apostol az írástudatlan népnek, Apollo és Pallas Athéne az írástudónak egyet jelentett Írországtól Jeruzsálemig. Rajtuk keresztül érintkeztek egymással a lelkek. De vallásos hit és hiterejű klasszikus műveltség nélkül széthullt a hagyomány közös anyanyelve s a költők, akik végeredményében mégis csak a próféták utódai, a régi egység romjain, e régi egység gyötrő honvágyával a szívükben, újfajta jelképekhez folyamodnak, a maguk titkos jelképeihez. Egyik se pótolja egészen a megsemmisült belső egynyelvűséget. Hiába testvérek a föld népei — (hát azok?) — a költő csak nemzedékenként alámerülő, homályos jelképekben vallhat az emberi sorsról, ha a népeknek nincsen többé metafizikai őshazájuk, amelyben a gyermekkortól jólismert Ósalakok nemzedékről nemzedékre az élet meg-megújuló magyarázatával szolgálhatnak. Yeats Bizánca, Thomas Mann Varázshegye, Valéry Tengerésztemetője, Rilke arkangyalos Duinoja, Babits Ninivéje, Kavafis Alexandriája, T. S. Eliot Little Giddingje csupa olyan képzeletbeli vár, város, havas és zarándokhely, ahol az egyéni lét mozgó, kurta árnyéka beleolvad egy mozdulatlan roppant árnyékba, mert létünk kis Napja helyett letűnt nagy létek hatalmasabb, távoli Napja süt ránk.

Ithaka felé hazatérő útban
 könyörögjél hogy legyen kalandos
 legyen tapasztalással tele az út.
 Bősz Laistrygonok és Küklopsok
 haragos Poseidon: sose félj tőlük
 hazafelé mert nincsenek ők a világon
 csupán ha fényes az elméd s nemes
 indulat fűti a szellemedet feszíti az izmod
 Laistrygonok s Küklopsok
 haragos Poseidon csak akkor merülnek eléd
 ha kebledben már hordozod őket
 s kivetíti utadra a lelked.

Könyörögjél hát hosszú utért
 és reggelekért amikor nyáron
 nagy örömmel ritka gyönyörrel
 vadidegen kikötőkbe jó vásárra
 bevitorlázol. Végy portékát a javából
 borostyánkő korall elefántkürt gyöngyház
 legyen a holmid s buja illatszer
 százféle buja illatú szer
 járjad végig Egyiptom városait
 tanulj a tudóktól s aztán újra tanuljál.

Ne feledd Ithakát sohase
 visszatérés van a sorsodba jegyezve
 de világért se siesd el a dolgot.
 Horgonyt elaggva vess a szigetrél
 bolyongásod útközi kincseivel
 gazdagságot ne remélj Ithakától.
 Ithaka adta neked a tündéri utat
 ha nincs Ithaka nem mentél volna világgá
 Ithakának nincs több adni valója.

Nem csalt meg bármilyen szegény Ithaka
 bölcs lettél közben s olyan tapasztalt
 hogy belátod mi az értelme egy Ithakának.

Bizánc bukása után katakombákba húzódott be a görög szellem. Igaz ugyan, hogy a szultánoknak voltak válogatott görög besúgóik, ügynökeik, kerítőik, bankárai, helytartóik és hadvezérek, mindegyik műfajból a legjobb, de a görögöknek nem voltak már költőik s Bizáncban nem tanították többé Homéroszt. A görögség egy időre meghalt önmagának.

Csak Kréta világított Attika, Ázsia s Afrika keresztútján. Nyílt tengerre rakott máglya, köröskörül a katakombák halódó mécseseivel. Az történt, hogy 1204-ben, a negyedik keresztesháború, ama hírhedt rablóhadjárat alatt, amelyen a nyugati keresztények a Szentföld felé hajózva a Szentföld felszabadítása helyett kifosztották keleti görög testvéreiket Bizáncban, Velence — az értelmi szerző — a zsákmányosztásnál beült Krétába. Megtette előretolt vízi bástyának a kereskedelmi útjain, kihasználta gyarmatnak. S a sziget Bizánc végleges bukása után is velencei, azaz nyugati kézen maradt jó kétszáz esztendeig, a görög kultúra váratlan szerencséjére. Sok vérbe és pénzbe került a védelme; „andar in Candia”: Krétába menni annyit jelent a népajkon, hogy tönkřejutni. Ilyen csavaros, de ilyen példás is a történelem igazságtevő dialektikája, ha nem szólnak bele a dolgába.

Kréta vulkán-sziget; ősidőktől kezdve tisztelte a földrengés istenségét. Tűzhányók szeszélyes lelkületére vallott az a költői reneszánsz is, amely a tizenhetedik század első harmadán kirobbant a görög nyelvű és olasz műveltségű krétai városokban. Hiába éltek vesztegzárban, halálos ítélettel a fejükön, Kréta szigetén is fellobogott a korabeli barokk misztika — talán éppen a közeli halál parázsszító lehelletétől —: királydrámák, bibliai játékok, pásztoridillek, humanista színekkel újjászülető misztériumok, szerelmi románcok. Tárgyukban sokszor az olasz udvari reneszánsz nyomain, de a német és spanyol jezsuita elragadtatás hangján, telítve Shakespeare-kori szenvedéllyel, görög mintázó érzékkel, fénné elillanó vérrel. Legnagyobb költőjüknek olasz a neve: Vincenzo Kornaros; görög remekművei, súlyos szőlőfürtjei egymásba oltott hellén, olasz és francia tövekből táplálkoztak. Kétszáz évvel Bizánc bukása után Afrika küszöbénél egy szorongatott görög szigeten velencei felségjog alatt Nyugat és Kelet összeházasodott a barokk krétai költészetben.

Kevéssel e kibékítő nász után megkezdődött a török ostrom. Huszonegy évig tartott s megszámlálhatatlan életbe került a két oldalon. Francesco Morosini volt a sziget utolsó védelmezője. Feladása után, egy hiábavaló megtorló hadjáraton, Athén hiábavaló ostrománál az ő ágyúlövésétől robbant fel s lett rommá a Parthenon. Nagy katona volt egyébként; óvatos velencei szokástól elütőn még életében szoborral tisztelte meg a szülőváros: „a Francesco Morosini lui vivente!”

Ezen a szigeten született Kazantzakis. Török uralom alatt, Heraklionban, a fővárosban. Születése után hamarosan elköltözött a család, ő Athénben diákoskodott, majd Bergson tanítványa volt Párisban, éveket töltött német és olasz egyetemeken, két évet szemlélődve az Athos-hegyen egy kolostorban, élt és utazott Spanyolországban, Angliában, Oroszországban, Egyiptomban s a Távolkeleten, az első világháború után másfél-százézer görögöt hozott át, mint telepítő kormánybiztos a Kaukázusból és Déloroszországból, a német megszállás alatt egy kopár kis szigeten éhezett, 1945-ben köznevelési miniszter volt, később elköltözött a francia Riviérára, az ógörög eredetű Antibesbe.

Úgy tudom, az athéniek nem szeretik a krétaiakat; őt semmiképpen sem szívélték. Boldogtalan szerelembe volt összebogozva honfitársaival két holt s őt élő nyelv birtokában; meggyült a baja az egyházzal, azt is ráfogták, hogy kommunista. Görög a görög ember legádázabb farkasa, három évezrede csüngnek egymás torkán, de a harapás merevgörcsében is szertelenül büszkén a fajtájukra: pelyva a többi nép a göröghöz mérve! Olyanok, mint a franciák. Olyanok, mint a magyarok. Rossz tulajdonságaiban ijesztően hasonlít egymásra a három. Csak üllő és kalapács közt szikrázik a tehetségük: csak azért is! Ők maguk az üllő, ők maguk a kalapács; kölcsönös ütéseiktől, egymásra fenekedő gyűlöletükből, a nemzet iránti rajongásból támadnak dacos remekeléseik.

Kazantzakis askéta lelke hetvennégy éves korában súlyos parancsot adott a roskadozó testnek. Ismét ellátogatott Távolkeletre. Hazafelé kötelező himlőoltást kapott egy keletázsiai kikötőben; a fertőzés a repülőgépen jelentkezett, az Északi Sark fölött. Eposzának hőse, az új Odysseus a Déli Sarkon találkozik a halállal. Heraklion várfalába van eltemetve a költő; nem volt időm megnézni, mikor ott jártam. „Temetni tudunk” — fakadt ki egyszer egy magyar.

Félelmes arányú a hagyatéka: filozófiai tanulmányok, tragédiák, műfordítások, úti könyvek és három regény: Zorba, a görög, akinek önpusztító, boldog étvágyában szerzetesi alkatának az ellenképét festette meg, sötét freskója egy törökellenes krétai fölkelésről s a Görög Passió, amely a törökországi görög telepesek kiűzéséről szól. Erre a tragédiára még visszatérek Seferisnél.

Legnagyobb hagyatéka az új Odysseia. De ez már egy következő fejezet. Nekem is, az olvasónak is lélekzetre van szükségünk.

Kazantzakis eposza ott kezdődik, ahol Homérosé végződik. S ahonnan időtlen legendák és mendemondák nyomán Dante kiindult. „A Pokol” vershangzásra is egyik csodálatos részében, a középkori humanizmus felséges hitvallásában — akinek megvan, üsse fel a huszonhatodik ének közepén — a költő elmondja találkozását Odysseus árnyával s megtudja, mi történt az ithakai hazatérés után, amely a hős sorsába volt írva. Hogy micsoda örültségre, „folle volo”: szálló örületre vállalkozott.

Se kis fiam, se vénségtől elernyed
atyám, se nőm, akinek örömére
öriznem kellett köteles szerelmet,

le nem győzhetett, lelkem szenvedélye:
látni világot, emberek hibáját,
s erényüket, s okulni, mennyiféle.

S bejártam a tenger ezernyi táját,
pár szál deszkával, és a pár legénnyel,
ki el nem hagyta még a csöppnyi gályát.

A két hispán part közt eveztem én el;
láttam Marokkót és Sardiniát,
a tenger többi fürdő szigetével.

S vén, lassú volt már a kis társaság,
s a szoroshoz értünk, mely arra fekszik,
hol Herkules emelte oszlopát,

hogy onnan már ne menjen senki messzibb,
s jobbkézről lassan elmarad Sevilla,
balkézről Septa tünedezni tetszik.

„Ó társak, bár veszélyek ezre víjja
szíveteket, mégis Nyugatra hágtok:
ha látástokból, bármily sok a híjja,

öriztek” — szóltam — „még egy csöppnyi lángot,
ne sajnáljátok megkeresni tőle
a Nap útján, a néptelen világot!

Gondolatok az emberi erőre:
nem születetek tengni, mint az állat,
hanem tudni és haladni előre!”

Átjutnak a föld másik felére, a nyugati féltekére, feltűnik a Purgatórium hegye, de rájuk ront egy vihar, szétzúzza s elnyeli a hajót. Jellemző, hogy a pokollakókból egyedül neki nincs panasza Istenre a sorsáért; büszke derűvel merül el az örvényben. Odysseus vállalkozásának szép örületéről szóló pár versszakában Dante sok századdal előlta az egzisztencialisták elől a reménytelen helytállás értelmét, a sisyphosi gyönyört.

De előlta előlük Tennyson is, fiatalon, 1842-ben, tétlen mélabújában az aggok szívósabb lelkierejének a fölismerésével; a vers egy részét Szabó Lőrinc fordításában idézem:

Itt az öböl: csattognak a vitorlák:
kint a nagy óceán. Matrózaim,
munkáim s lelkem osztályosai —
kik mindig egyformán örültetek
napfénynek és vihar, nyílt szívek
és nyílt koponyák — öregek vagyunk:
de az öregnek is van dolga, rangja;
jöhet még néhány nagy tett, amely illik
azokhoz, akik Istenekkel csatáztak.

A sziklákon már hunyorog a fény:
a nappal sápad: kél lassan a hold:
a mélység zendül. Föl, barátaim,
nincs még túlkéső új földet keresni.
El a parttól, és hasítsuk a zengő
barázdákat; akarom, hogy repüljünk
túl a napon s túl minden nyugati
csillag fürdőjén, mire meghalok.

Tennyson verse és versének kútfeje, a dantei részlet volt az Odysseia újjörög változatának nyugati előzménye. Tizenhárom évig dolgozott rajta Kazantzakis s nyolcszor átköltötte; eredetileg háromszáz példányban jelent meg. Háromszor olyan hosszú, mint Homérosé: 33.333 sor.

Külsőleg Odysseus újabb örömteli szenvedéseiről szól, mélyebb értelmében önarckép egy modern emberről, történetesen egy modern görögről, akit keresztül-kasul átjártak a századeleji szellemi forradalmak. Azok zúgtak át Babits nemzedékén is. Odysseus a bergsoni Életlendület — Élan Vital — kalandos megtestesítője, a nietzschei táncoló Dionysos és Zarathustra testvére, egy kihűlő kultúra hitehagyott fia, aki egyetért Spenglerrel a vérfrissítő barbárok hivatásáról Nyugat alkonyán. S mivel görög, vértanú rokonának tekinti a halandók pártjára szegült Prometheust is. Egyetért a teremő kedvű rombolókkal.

Ithakától egy jéghegyig tart az út. Összeáll néhány kivetett legénnyel, nyaktörő kalandokon esik át Spártában (ahonnan elszökteti Helénát), a költő szülőföldjén, Krétában (a knossosi kultúra idején) s Egyiptomban; hosszú lelki gyakorlat után megépíti az Esményi Várost, de fölszentelése napján a város megsemmisül egy vulkánrobbanástól; a szörnyű lecke hatása alatt újabb magábaszállása megszabadítja maradék vallásos és társadalmi kötelékeitől s építő szenvedélyétől; elindul a Déli Sarkra, útközt találkozik Jézus, Buddha, Lenin s a lélek más „nagy révésezi”-nek átlátszó megtestesítőivel (Jézus egy néger halászfű), összeveti tanításaiikkal a maga remény nélküli belső szabadságát s bölcsessége tudatában, elégedetten és vágytalanul egy jégtábla alá merül. Nihilizmusa azonban sohasem tudja elfojtani tettekkészségét, sem csodálatát az emberi értelem iránt, rajongását a lángért, amely elemésztli a legjobbakat. Tépdeseik, fosztogatják a tapasztalások s vígan kifosztva egyetlen birtoka marad: a Dal, azaz a művészet, az egyén szabad látomása a világról. Proust, Gide, Joyce és Thomas Mann kortársa volt Kazantzakis; ő is mint amazok, az európai életből elapadó örömet és emberszeretetet a fanatikusan felmagasztalt művészettel pótolta. Megoldás volt a maguk számára, nem volt megoldás az európai embernek.

Ázsia, Afrika és Görögország keresztútján a költő a „krétai pillantás”-ban egyesíti Attikát a Távolkelettel; nem fordul el az ős káosztól, mint a mértéktartó klasszikusok, de nem is engedi át magát a káosznak, mint a keletiek; a vidám halálíg vállalkozásból vállalkozásba hajtja hőjét a mai világszorongás. Szedd le Odysseusról filozófiai páncélzatát, ott lappang alatta Aristoteles Onassis, a kivándorló görög fiúból lett hajóépítő milliárdos, de ott van alatta maga Kazantzakis is, aki az Athos-hegyi tűnődést hazatelepítő munkával, a koplaló, passzív ellenállást miniszteri tárcával váltotta fel. Rendjén való, hogy a föld megsemmisül, kihűl, szétrobban vagy szétrobbantjuk, de addig is pusztuljon a mocsár, épüljön város a helyén, vonuljunk ki e város romjaiból, alapítsunk új várost új lecsapoláson.

Túl a rendező, rideg értelmén, túl atavisztikus emlékezésű, ragaszkodó szívünkön, túl nagy ellenségünkön, a rászédő reményen Odysseus örvények fölé építi az életét, fájdalmas örömben játszik az öldöklő elemekkel. A kép egyszerre ismerős is, új is: Dionysos leszállt a germán Nietzschebe s visszazállt belőle a krétai Dionysosba; dinnyefaló, levantei szegénylegények előtt táncol a Felsőbbrendű Ember. Fület nyitni, lányok, legények, szép multság, vidám nagy ének következik: gyászról, gyötrelmről, vérről, verejtékről és könnyről énekelek annak, aki bírja, gyertek, járjuk a táncot az örvény felett, a Semmi titkával, amíg elemészt a tűz s csak a volt lángunktól remegő levegő marad utánunk!

Japántól a régi Kínán keresztül a spanyol jezsuita templomokig Kazantzakis legalább annyi alakját látta az Istennek, mint ókori csavargó elődje, Hérodotos; bolyongásain átjárta a különböző alakú istenségek fájdalma és tökéletesedési vágyuk. Telhetetlen volt ennek a görög aszkétának az étvágya, befogadó és kiegyenlítő képessége; napos nihilizmusa, amely mélységesen rokon a szintén mediterrán Valéry éber és Pirandello ironikus nihilizmusával, odavetette magát a bergsoni Életlendületnek is. Ha Dante sokkal tökéletesebb költő, mint Kazantzakis, részben azért van, mert a tudós olasz lángész mesterében: Aquinoi Szent Tamásban Isten végleg leküzdötte a halált, míg Kazantzakis mesterének: Bergsonnak az Istene még tökéletlen, az Életlendület kísérletező formavádlésein át fölfelé nyomul, viaskodik a halállal. Könnyörtelenül harcol a megmaradásért, könnyörtelen legjobb munkatársával, az emberrel is, holott a segítségére szorul.

Minden embernek úgy kell vagy legalább is úgy kellene élnie, mintha rajta fordulna meg Isten végső igyekezete a halhatatlanságra a tiszta szellemlétben; az embernek kell folyton bátorítania Istent a belső szabadság példaadásával, hogy válják meg a teremtes alacsonyabb formáitól. Végül magától az embertől is.

Mert hiszen éppen ezen a megsemmisülésen munkálkodik minden valamirevaló halandó, amikor váltott kielégülés és önmehtagadás árán, mindent vállalva, megízlelve s mindenről lemondva igazán szabaddá lesz. Végezetül még a szabadságvágytól is megszabadul: a tűz elvégezte a dolgát, bilincsolvasztások közben a bilincstörő vágyat is elemésztette. Minden felszabadulásnak újabb felszabadulási inger tör a nyomába mindaddig, amíg a halál számára alig marad zsákmányul valami hulladék:

Szolgalelkű gyáva fő kifent sarlód elé terül
csontváz Halál! szép engedelmesen, de mint nagyúrért,
úgy eredj e vad magányosért, zörgess az öt kapun
várába áhítattal s szégyenverve fosztogassad
jó kötészű testén azt, amit szemétnek meghagyott,
a húsból és csontokból nem tudott tetté s örömmé,
tiszta szellemlánggá gyújtani. Herdálva élt, Halál!
a Nyílázó veled kibabrált, salakja jut neked,
ha jössz, elégték romló részei, ő tiszta szellem,
hamvadó parázsba, húscsapatba lépsz a szétdúlt tűzhelyen!

Íme, a buzdító példa, lelkesítő tanács Istennek. Annak a rokonszenves, kezdő Istennek, aki Bergson párisi tanszékén született (vagy Nietzsche havasi remetelakában) a materializmus megdöntésére s eltűnt egy félszázad múlva, ötvenmillió ember erőszakos pusztulása, másik ötvenmillió földönfutása után az egzisztencialisták százhangú kétségbeesésében és kihívó haragjában, amit az értelem nélküli, lehetetlen, közömbös világegyetem fölött éreznek.

Hiába tagadta meg Attikát Kazantzakis, mondván, hogy az ő „krétai szeme” a mediterrán keresztúton egyszerre görög és távolkeleti, mégis csak foglya volt az ősi görög emberistenítésnek, Attika emberszabású, szoborimádó humanizmusának. Akkor a legszebb egy isten, ha olympiai atlétához hasonlít! Hiába választott viszont klasszikus görög álarcot az önvallomás leplezésére, ő is osztozott az északeurópai Romantika örökül hagyott ábrándjában, hogy a szabadság titáni kitapasztalásában megistenülhet az ember, ki-ki a maga tártalan egében. Hősies örökség, kétes értékű ajándék! Nagyobb-e Odysseus szabadsága egy tucat vallási és bölcséleti rendszer próbája és elvetése után, mint amit egy bensőségesen átélt vallásból megízlelhetett volna? Azt hitte a költő, hogy minden ember szunnyadó mélyéből ki lehet szólítani bajtársnak a minden kínra, öröme, lemondásra képes, szellemi lánggalálra törő Felsőbbrendű Embert. Becsületére válik a tévhit.

Kevésbé balhiedelme a barbárokról.

Kavafis az előtte járó nemzedékben már sejtette, hogy jönnek a barbárok, „a barbárok is valamilyen megoldás” — írta fájdalmas cinizmussal egyik versében. De nem várt tőlük csodát. Kazantzakis-Odysseus elhitte Spenglernek, hogy mindig használ, ha vérfrissítő betörők megtermékenyítik az „elnőiesedő” kultúrákat. Dórok az achájokat, rómaiak a helléneket, teutonok a későrómaiakat...

S az oroszok a Nyugatot?

Odysseus ujjongó rombolása Ithakától a Déli Sarkig elárulja a tízféle megszállás által vérig sértett görögöt; ez a több ezer éves sérelemérzés szövetkezett, talán öntudatlanul, a spengleri hamis történelembölcséletben a vesztes németek sérelmével. Jöjjenek a barbárok? Jönnek hívás nélkül. Mi van azon haszon, hogy a görög-bizánci egyház hajdani térítői területéről, roppant lelki tartományából lerohanták Közép-Európát, mi van azon áldás, hogy a Nyugat alkonyán a Róma-gyűlölő ortodox Bizánc istentagadó örökösének jut a „vérfrissítő” feladat? Műbolygóikban a Nyugat levetett elvei keringenek, az a materializmus száguld az úrpályákon, amely ellen éppen Bergson rokonszenves Istene fellázadt, hogy kiégő anyagi formákon át — hiszen a megvalósulás fogságot is jelent! — tiszta lánglétbe emelkedjék.

Szerencsére Kazantzakis költő volt és görög: képekben és kalandokban gondolkozott az íróasztalnál, olyan főbeverő szókinccsel, amelynek még fordításban se csöndesedik a sodrása. Szerencsére költő volt és görög: a majmot, a bogarat, a virágot is magával akarta ragadni a szellemi lángba; a szép, érzéki világ még hiánytalanul odatapad Odysseus öt érzékéhez, öt kapujához a jéghegyen. Szerencsére költő volt és görög: göggel gondolt ugyan a porba kúszókra, a gyáva, baromi szegényekre, „akiknek csak az kell, ami már

megvan a gazdagoknak", Odysseusa veszedelmesen él, mint Felsőbbrendű Ember, de szánalommal is, a szegények oldalán, amikor választani kell.

Van a szülővárosában egy csodálatos elefántcsont szobrocska egy fejest ugró akrobatáról. A halálugrásról. Knossos vallásos szertartásán, a Bikaisten ünnepén, válogatott legények és lányok elkapják a száguldó bikát és szarvába fogózva áttejeseltek rajta. Halálfia volt, aki elhibázta a fogást. Eltűnt a Minotaurus gyomrában. „Testünk a csűrpadló, amelyen Isten cséphadarója viaskodik a Halállal.”

Fejesugrás közben énekelt az emberről, Odysseusról, önmagáról, amint ruganyos öt érzékkel, feszült, aszkétikus fegyelemben röpül a száguldó bika felett, fagyos halálfélelemmel s mégis boldogan. Figyeljétek, lányok, legények, szép multság, vidám nagy ének következik gyászról, gyöttelemről, vérről, verejtékről, könnyről s az Istenről, aki a halandók segítségére, önkéntes lánghalálunkra szorul.

Seferis idegen országban s a hajdani hellén foglalás olyan pontján született világpolgárnak, ahol az odaváló halászok, révészek, hajóskapitányok, kereskedők és pópák még török felségjog alatt is makacsul emlékeztek a gyarmatosító-telepítő-Hellasra, mely az ókorban Gibraltártól a Hellespontoson át a Kaukázusig s a Rhône torkolatától Szicílián keresztül a Nílus deltáig ért. A költő: szmirnai. Ez a város volt talán Homérosz szülőhelye; mindenesetre jó eséllyel versenyzett érte az ókori versezetből ismert hét város közt. Később kivette részét a Sokratés előtti filozófiából és sohase halt ki utcáin a görög szó.

De az első világháború végén görögök és törökök tovább háborúskodtak s Kemal kiszorította az új, nemzeti Törökország földjéről, valósággal a tengerbe taszította az időtlen múltú görög telepeseiket. Erről a kálváriáról szól Kazantzakis regénye, a *Görög Passió*; a franciák 1957-ben csodálatos filmet csináltak belőle.

Menekültek a szmirnaiak is, rozzant hajókon, cipőkanállal, madárkalitkával, széthulló batyuval, de föld és hajlék és sírkövek nélkül. Athén és környéke megtelt vagonlakókkal (akárcsak a budapesti külső pályaudvarok holtvágányai a kisebb magyar Exodus után), barlanglakókkal, táborlakókkal; rokonok, barátok, idegenek egymás hegyén-hátán aludtak a nyitott házterraszokon. Két öreg angollal is találkoztam a hajóuton, akik tanúi voltak e tragédiának; máig se tudták elfelejteni. Izelítő volt ez a futás a későbbi világvégéből húsz esztendő múlva; az antik tragédiaköltők népe közös sorstragédiaként már 1922-ben bemutatta az európai, arab és keletázsiai földönfutás előjátékát.

Seferis ennek az összeomlásnak a bélyegzettje, a szmirnai menekülés traumája ült sokáig a lelkén, verseinek egyik alakja a fúriáktól üzött, oltalomkereső Orestés. Egy másik jelképe a hajótörés. Megtörtént annakidején, hogy halálos menetelések után a szétszakadt görög családok, hiába szólítva egymás neveit, valahogy fölszorultak egy zsúfolt gözösre s a gözös elmerült.

Hat évig diákoskodott Párisban, nyilván olyanfajta vérpezsgéssel, amit egyik versem, *A Bujdosó Hegedős* emlékező soraiban megpróbáltam fölidézni:

Három királyok: Gide Proust Valéry
mágus szóval magához tereli ...

Valamikor a harmincas évek elején rábukkant T. S. Eliotra; rokonlelkű szigorúságra a nyelvében, rokonlelkű világra *A Pusztta Ország — The Waste Land —* tájain. Le is fordította görögre. De ami Eliotnál csupán szimbolikus tájkép, csupán látomás a vergődő Középeurópáról, Seferis számára hazai valóság volt az úszó vagonlakókkal megsebzett Földközítengeren.

Húsz év múlva egy időre második hazáját, az anyaországot is elvesztette. Először Afrikába, aztán Angliába húzódott a német megszállók elől. Ma ő a londoni görög nagykövet. Mégis jó a görögöknek. Jó a költőiknek.

Mint nagy ősei, a görög költő ma is olyan, hogy ami benne a fogamzáskor csak hazai értelmű, növekedése alatt kitágul egyetemessé. Mindnyájunkra tartozik a mondanivalója. Ezért is ragaszkodnak hitregiek kipróbált alakjaihoz, Odysseus, Oidipus, Orestés, Héraklés, Antigone, Sisyphos, Prometheus s

legendás bölcseik: Pythagoras, Herakleitos és Sokratés visszajáró lelkéhez. Még ma is, még mindig ezek tudnak legkönnyebben leszállni volt életük egyre dúsabb értelmével halandó emberi testekbe; ma is ők tudják legkönnyebben fölvenni a mindenkori élők arculatát, hogy jelképes vonásaikkal megtoldva méltóságossá s időtlenné válják minden emberi arc. A modern görög költők mitológiai, kozmikus és történelmi hármas arányérzékkel s olymosi egykedvűséggel szemlélik a halandót, még honfitársaikat is, de ugyanakkor olyan megrendült részvétellel, amelyet falusi nyomorúság, magános pásztorélet, kitelepítés, emigráció, szóval egy kis nép, a népük sorsa rákényszerít márványba szerelmes lelkükre. Seferis költészete: tudósítás a századról — s micsoda századról! — egyúttal azonban beavatás is az emberi sors változatlan részébe. Hullákkal virágzik a tenger, habzó vérből nyílnak a szigetek, hontalanokkal didereg a föld; végzi dolgát a történelem, pusztulunk, mint a perc foglyai. De közben a tengermélyi roncsok s a merengő dór oszlopok, az áttüzesedő sziklák s a termékeny asszonyok belsejében változatlanság van, csendesség van:

Meztelen asszony.
A kettéhasított gránátakna
tele volt csillagokkal.

Honvesztés és gyökérsorvadás közben századunk gyermeke, a Menekült lassan rádöbben egy nagyobb honvesztésre és gyökérsorvadásra: gyökértelen menekült a mai világban minden ember, fedélközben szorong mindenki. Mi az értelme az útnak, e futásnak, e menekülésnek? Ha görög a költő, nem a megőrülésig, hanem a megnyugvásig forog emberhez méltó, elfogadható válaszáért. S ha görög, valamivel könnyebben is talál választ, mint más nép fia. Hazájukban annyi a rom, olyan különböző korú és fajta, hogy már-már egykorúnak rémlik valamennyi? ezáltal megkönnyíti a szabadulást az időből. Jobban kilátnak a pillanatnyi történelmi kényszerhelyzetből az örökkévalóság felé. Odysseus és Orestés zaklatott szívébe végül beköltözik Antigone nyugalma s az agg Oidipus békéje; így lesz a bujdosó s a menekült egy elvesztett hajdani szebb lét, a változatlan platóni Lét tanúja. Legendás holtak közt vannak a mi igazi felszabadítóink, a szabadulás útja: utazás a nagy holtakhoz; önismeretért, a Holtak Királyságába, kibékítő emlékekért.

Mind a három költő a halál éltető varázskörében dolgozott.

'Öreg barátom mondd mit keresel?

Megjöttél számos évek után
idegen ég alatt faragtál
magadnak képeket
távol a hazai földtől.'

„Keresem a kertemet
kötéseimig érnek a fák
laposak a halmok
pedig kicsi koromban
bent játszottam a fűben
roppant árnyékok alatt
órákig úztem magamat
lélekszakadva a lejtőn."

'Öreg barátom légy türelemmel
lassan megszokol ismét
együtt hágunk fel a dombra
a kedves hajdani dűlőn
pihelve megülünk majd
a platánfa dómja alatt
lassan visszatér hozzád
a kert s a szeretett lejtő.'

„Keresem az ismerős házat
keresem tágas ablakait
s körülöttük a repkényt
keresem a matróz-látta
antik oszlopot is.
Hogy férjek ebbe az ólba?
Vállamig ér a tető
s hiába nézek messzire is
csupa térdelőt látok
könyörögve térdeplő embereket."

'Öreg barátom légy az eszednél
lassan megszokol ismét
itt van előtted a ház
hamarost zörgetnek az ajtón
hozott Istenre bekopognak
a rokonok s drága barátok.'

„Mért van oly távol a hangod?
beszélj már emeltebb fővel
hogyan értsem a szódat
szavaid közben mind zsugorodsz
elsüllyedsz vissza a földbe."

'Gondolj rá öreg barátom
lassan megszokol újra
légvár országot festettek
az álmaid törvénye
idegen az emberi rendtől.'

„Elhalt a suttogó szó is
utolsó barátomat fölfalta a föld
furcsa hogy itten fokról fokra
kisebb lesz minden
száguldva forog körülöttem
kaszás kerekével sok ezer hadiszekér."

Örökké sarkunkban van a mitológia, meg is sebesít néha. THASOS erdős öble borogatás a szárazon égő szemre az oroszlánszínű, kopár szigetek után. Kecskenyomon kaptatok fel a hegyoldalba, a görög romszínházig. Azt is visszaszerezte magának ősi birtokosa, az erdő. Megcsúszom egy kettétört ülésen, zuhanó testem elé ugrik egy szilfa, átölelem a mentőt, mire eleresztem, könyöktől csuklóig egy vér a csupasz karom. Micsoda karmoló, kényes szűz lappanghat elvárásolva a kérge alatt!

Vagy Pán sebesített meg? Azt mondják, Thasosban különösen szeretett furulyázni. Gyönyörű a kilátás a csúcsról a békés olajfaligetek fölött; henyélésre, muzsikálásra serkent. Közben a parton gazdákat cserélt a nép, kirabolták vagy maga ment át rabolni a szárazföldre. Ide látszik északon a thrák föld.

Ilyen rablóhadjáratban hajította el a pajzsát Archilochos. Nemes apának s rabnőnek volt a zabi gyermeke, a márványtermő Parosból került át telepesnek az ezüsttermő Thasosba, amelyet valamiért szívből gyűlölt. Gyűlölt sok egyebet is. Talán a kétes származása miatt, amely folyton piszkálhatta. „Azzal a pajzzsal pompázik most valamelyik thrák, amelyet egy bokor alatt hagytam”, énekelte. „Vesszen a pajzs! Találok még éppen olyan jót.” Kőtekedő, összeférhetetlen, tehetséges fráter volt.

Önbecsmérlő vallomásával és Sappho kétértelmű, holdas szenvedélyével kezdődött el a líra Európában. Kisebb-nagyobb kényszerűsünetekkel azóta is ilyen őszinte. Magánügyeket szellőztet, örökkévaló formákban. Archilochos versét természetesen kitiltották a humortalan Spártából, a haditetteken csúfolódó s félelmét fitogtató költő pedig elesett egy csatában. Egy másik pajzsán. Angol módra viselkedett.

A tengerpart rozsdaszínű egy nagy darabon. Jobban szemügyre veszem a színház magaslatáról: kitergetett hálók! Hálót foltoznak, ameddig a szem ellát. Sohase tudtam megfejttem, hogy sarlót, kaszát asszony is fenhet, a hálójavítás azonban szigorúan férfi munka. Lemegyek az élők közé.

Ülnek mezítláb a sűrű, rőt szövevényben, cigaretta a fülükénél, csomózó tű a foguk közt, jár a kezükben a bicska. Ez a nappali dolog; a halászat éjjel folyik, acetilénlámpáknál. Átváltoznak szentjánosbogárrá a fekete vizen.

Jár a szemük, a kezük, a szájuk; egyszerre háromfelé vannak, mint minden ember a Földközi-tengernél. A társaság egy része a kocsmá előtt ül; poharuk fenekével bekarikázzák a csupasz asztalokat. Röpköd a szó ide-oda.

Jézus arám nyelven szólította meg a bárkáknál először Simont és Andrást, aztán Jakabot és Jánost. De megszólíthatta volna azon a nyelven is, amelyet most hallok. Galileában jóformán mindenki értett görögül. Mást, mint a mai nyelv, de csak az Isten a megmondhatója, mennyire más, mi volt az a piaci görög beszéd, amelyen Augustus alatt boldogulni lehetett Marseilletől a Tiberias tóig. Császári hivatalnokok előtt egyébbel nem is lehetett. Jézus arám nyelven szólt hálóföldözés közben a halászokra, a tornácon azonban görögül válaszolt Pilátusnak.

A politika kizárólag szabad emberekre tartozott, a szőlőt és olajfát szabad emberek gondozták, de már rabszolga segítséggel, még több rabszolga akadt a kézműves soron s a templomépítő kőfaragók közt — (úgy látszik, néha a barbároknak is csillogott az a híres-nevezetes hellén arányérzék) —, a bányákba kizárólag rabszolgákat küldtek le. A bánya egészen az övék volt. Nem a tulajdon, hanem a tárna. Főleg a thrákokat kedvelték. Remek ígásbarmok voltak, bányavidékről származtak, vérükké vált a mesterség. Százával, ezrével szállították őket a Pangaeus hegy lábától az athéni demokratáknak, a demokratapárti bányabirtokosoknak. Ezüsttermelésből és fegyvergyártásból lehetett legjobban meggazdagodni. Nemzeti hősök, tragédiaköltők a megmondható, haló porukban. Pénzes emberek voltak ők is.

A rabszolga-szállító kikötő — KAVALLA a modern neve — ma a dohánymilliomosoké.

PHILIPPI jó félóra hajtás a parttól a hegyekbe. Ezen a helyen is eldobta a pajzsát egy költő. Felszabadított latin rabszolgának volt a fia, Athénben diákoskodott, ott érte a polgárháború Caesar meggyilkolása után. A diák beállt Butus mellé, a köztársaságiak oldalán. Horatiusnak hívták.

Évek múlva, császári pártfogás alatt visszaemlékezett Archilochos helyi vonatkozású, régi versére — az a görög pajzs is a közelben pártolt el viselőjétől — s egy volt bajtársához intézett ódájában megénekelte a „szegény meggyalázott”-at. O saepe mecum!

Ázsia felől érkeztek seregükkel a Caesar-ölők: Brutus és Cassius, Itália felől a Caesar-bosszúlok: Antonius és Octavius. A birodalom egyik útőerén találkoztak, a Via Aegnatian. Akié volt az út, félig már azé volt Itália. A két bosszúálló közül Antonius mocsaras lapályra támaszkodott a jobbszárnyon, Octavius egy hegyoldalnak a balon. Szemközt Antoniuszal Cassius állt a köztársasági balszárnyon, Brutus a jobbon. S mivel a történelem időtlen idők óta szereti megtréfálni a történelmi törvényszerűséget, Brutus, a gyengébb hadvezér megnyerte az ütközet elejét, Cassius, a tehetségesebb katona ellenben elvesztette. Ingadozott a mérleg; minden azon múlt, hogy kinek vannak erősebb idegei. Petőfi későbbi nagy haragjára a Caesar-ölőké volt gyengébb. Cassius a kardjába dőlt.

Tetszett nekem a Shakespeare tragédiából készült Julius Caesar film. Még a csatateret is elhittem a rendezőnek. Egy cseppet se hasonlít a valódira. Hol a mocsaras síkság, amelyen Antonius és Cassius igyekezett egymást oldalba kapni? A filmen szűk völgyszakadékba szorúlnak a köztársaságiak, két oldalt a sziklaperemről aztán rájuk zúdul az ellenfél.

Igen ám, de így ötödannyiba került, talán még annyiba se, mint egy ütközet a síkon. Statisztákkal csak völgyszurdokban lehet takarékoskodni, egy kaliforniai hasadékban például. Ott a kevés is roppant hadseregnek hat. Tudja ezt Hollywood, éppen Hollywood ne tudná!

Ha lelkestül nem is, testestül híve vagyok a gépeknek; csak gépek szabadíthatják meg az embert az inségtől. De mennyi játékos esélytől, serkentő kockázattól foszt meg, hogy olyan gépiesen ügyesek a gépek!

Görögdinnyét veszünk föl a kavallai kikötőben. Három teli szekérről dobálja fel két kertész a hajóra, a kukta kezébe. Kiszámíthatatlan minden dobás, egyéni akrobata sorsa van a sok száz repülő dinnyének a kerek konyhaablakig. Amíg kézből kézbe szállnak, lélekben dinnyévé lehet, a tizedik dobásnál dinnyévé muszáj válni. Úgy nézi a többi utas is, mint én; társulás van a mozgó tekintetükben, mint a cirkuszponyva alatt vagy egy spanyol arénában.

Kész a berakodás. A két szekeres kezet szorít önmagával, egymással s elismerőn integetnek a kuktának.

Három görögdinnye fekszik szétloccsanva a parton. A halálugrások áldozatai.

Pelion hegye, félszáz szőlő- és gyümölcstermő faluval a kötényében, lólábú, garázda legények fészke volt valamikor. A kentaurok. Részeges bölényhajcsárok lehettek, a rege aztán testükhöz ragasztotta a lovuk négy lábát. Itt lakott egy barlangban Chiron is, a gyógyító és látnoki erejű, bölcs kentaur, Héraklés és Achilleus tanára a nyilazásban, zenében, aki nyájas volt a nőkhöz s gyöngéd a férfiakhoz, földi halhatatlanságát Prometheusnak adta tovább, maga pedig csillaggá változott. Ismeritek az égen; e mesteri nyilazóról van elnevezve születésem hónapja.

Vagy mégse maradt ott örökre? Leszökött költőnek az Újvilág bölényhajcsárai közé, a cowboyokhoz? Kihajtott favágó ingben, bő csizmában köztük is élt egy versíró próféta, beállt sebkötözőnek a polgárháború alatt s gyógyító erejével ágyról ágyra települt, a sebesült kentaurok lelki orvosaként. Walt Whitmannek hívták. Nyájas volt a nőkhöz s gyöngéd a férfiakhoz, mint Chiron.

Pelion hegyét tornyozták a fellázadt titánok a szomszéd Ossara, hogy felérjenek az Olymposig s kiverjék Zeust a trónterméből. A rabszolgaságba süllyedt régi nagyurak az új gazdát.

Fájdalom, még egyre visszakísért e gigászi csata emléke. Pár éve földrengés dúlt végig a tájon, le a partig. Az egyik faluban egy hatalmas platánhoz van kötözve a templomharang, mert a haranglábat is elvitte a borzalmas földindulás.

A török századokban ide húzódtak fel a pasák a kánikula elől. Egy gesztenyelombos, hús faluban, Makrinicában még megvannak a házaik, gerendára támaszkodó erkéllyel, pici rácsos ablakkal.

Háremek, pont az Olympos alatt?

Miért ne. Ha a pasák jártasok lettek volna a görög regékben, egyenesen Thomas Mann-i iróniával gyanúsítanám őket. Felköltöztek a fáradhatatlan Zeus lakása mellé, hogy távollétükben se heverjenek paragon a nők.

Szép ősz hajóács gyalul egy szelíd gesztenyefa alatt SKIATHOS szigetén. Két legénnyel dolgozik; félig kész a halászbárka bordazata. Mintha a Bolygó Hajós ácsolná, mikor Kirke szerelmes fogságában merengve elbámult a partról Ithaka felé; merengve, de nem tétlenül!

Vajon hagyja, hogy lefényképezzék?

Nemcsak hagyja, derekát kihúzva egyenesen beáll a képbe, a sokszorosítható örökkévalóságnak. Összekacsint mögötte a két legény: hiú ám az öreg!

Dehát Odysseus se vetette volna meg a fotóriportereket. „Publicity-minded” volt a vágott nyelvű hős. Ha lett volna Zeiss lencse, ő is beállt volna a képbe, féllábbal az egyik elrejtett kérőn, ahogy ott hevertek kiterítve egyhangú sorban, alvadt vérrel a szájukon, mint a balga szarvasbikák egy udvari körvadászaton.

Vajon mi lehetett a viszony Odysseus és Pallas Athéne között?

Gáláns hódolat, egyenlőtlenségük ironikus tudatában? Bajtársi szövetség egy hatalmas nővérrel? Vagy igazi szerelem?

S miféle szerelem, ha szerelem volt? Bevallhatatlan, de mégis hízelgő és némán elfogadott, mint egy nagy királynő s alattvalója közt? Vagy kielégíthetetlen, de mégis napsugaras, mint a szűzi enyelgés egy fiatalos anya s a fia, egy daliás apa s a lánya közt?

Jobban tudjuk, mit érzett Odysseus a megtalált Penelope oldalán. Azt érezte, hogy most már neki kellene megszöktetnie Helénát. Mert Szép Heléna halhatatlanul az a más felesége, akivel a férfi szeretné újrakezdeni az életét. Minél öregebb, annál szenvedélyesebb öncsalással.

Tudják ezt a Penelopék, még jobban a Helénák s ha van eszük, összejátszanak az öreg Odysseus háta mögött.

Odysseus nem tudta megmenteni a társait. Nem lehetett segíteni rajtuk.

Elkövettek minden elkövethető könnyelműséget és ostobaságot, ártalmukra szolgáló minden tiltott cselekedetet. Kiengedték a viharszeleket a zsákból, álmokként legeltek a lótosz-réten, disznóvá változtak Kirke ágyában, büntető halált zabáltak Hélios leolt barmainak a húsából. Amikor Elpenort sikerült nagynehezen visszamenteni disznóból emberré, tökrészezen leesett a háztetőről s kitörött a nyaka.

Szentek és költők a kétségbeesés napjaiban úgy gondolnak az egész emberiségre, mint a menthetetlen Elpenorra.

De a kétségbeesés rossz tanácsadó. Odysseus sohase hallgatott rá. Fegyvereivel együtt máglyára rakta Elpenort s emlékjelül sírhalmába dőtte az evezőjét, hogy megbéküljön a túlvilágon bolyongó szelleme, elsiratta balga útítársait, menthetetlen bajtársait, de tíz évi csalódások és kiábrándító tapasztalatok ellenére, öregén mégis csak összeállt új legényekkel, fiatal barátokkal, akik nyilván nem voltak se bölcsebbek, se bátrabbak az egykori bajtársaknál, hogy eltűnjön velük a láthatatlan tengerész halálba.

Öldöklő ifjúságú, félelmes ikerpár bölcsője DELOS; a görög menny villámkezű két nagyhatalma, Apollo s Artemis született a szigeten. Hajléktalan, üldözött anya gyermekei voltak; sokra vitték azután. De isteni sorban halandóktól tanulták el a kegyeletet: jó dolgukban se feledkeztek el az édesanyjukról.

Delos egy ideig a halhatatlanság ál-szigete volt. Mihelyt valaki kezdett átpislogni a másvilágba, eltűntették egy szomszéd szigetre. Volt belőlük elég köröskörül. Haljon meg ott! Delosban se szülni, se elszenderülni nem lehetett.

Csodálatos, hogy az ember hányféle leleményes öncsalásba menekül a kikerülhetetlen szükség elől. Látszólag, a világ felé, nagy méltósággal belenyugszik, de suttymban tüstént keresgélnei kezd valami szabadító hátsó ajtó után a lelke fenekén. Remélni, remélni, remélni, ha képtelenség is! Delosban az emberi halhatatlanságot hamisították. Apollo akaratából persze, oh! egyenesen a parancsára.

S rabszolgákat árultak. Egy időben a legnagyobb rabszolgapiac volt a vásártér, közel a tengerparthoz, hogy zárás után könnyen elfuvarozhassák az árút. Egina is, Chios is sokat forgalmazott, Delos azonban tízezres tételeket bonyolított le naponta.

A sziget ma lakatlan, hacsak a francia régészeket és görög munkásaikat nem számítjuk fel-felváltott telepéseknek. De a móló már napkeltekor rakva van árusokkal. Átjöttek a szigetekről az idegen hajó szagára. Házi szőttest, szoknyát, takarót, szőnyeget, átalvető kenyérzsákot, gyöngysort, sipkát kínálnak. Olcsó a holmi, mint minden, amihez asszonyi munka kell errefelé. S a Kikládokon nincsenek szakszervezetek.

Délután megkerülünk a rommezőkről. Az árusok még ott rostokolnak a kőre terített szőtteseknél. Rászánták az üzletre ezt a forró napot. A reggeli alkuhoz képest féláron kapható a portéka.

Vajon a rabszolgák is így keltek el, mikor fáradni kezdett a nap? Alkonyatkor már serdülő pohárnokot is adtak ráadásul a barbár, szűzi ágyas mellé ugyanazon az áron, amibe reggel még maga a lány került. Az öreg árverési rókák kivártak. S jutalmul a türelemért, másnap már váltott gyönyörűségük telhetett mind a két nemben. A lányfürtű Apollo s a férfias lábszárú Artemis védelme alatt.

Tenos szigete hajdan a velenceiek, de később a törökök alatt is a szigettenger római katolikus központja volt, francia szerzetesek és apácák kezén. Mikor kitört a szabadságharc a török ellen, nem ártották bele magukat s nyilván felső utasításra elhúzódtak a szigetről. Rómának sok védettje volt a Levantén, nem akarta ingerelni a Portát. Megadta a császárnak, ami a császáré; császár volt a szultán is.

Alig egy évvel a kihúzóadás után a görög ortodoxok — csudák csudája! — egy csodatevő Madonna-képre bukkantak. Kedves magyar nevén „Fekete Mária” volt, más szóval bizánci ikon. Ma Tenos a görög egyház fő búcsújáró helye, ortodox Lourdesja a levantei bénáknak. Dombtetőn áll a zarándoktemplom, ezrek elférnek fehérre meszelt, árkaodos udvarában. Múlt héten folyt le az augusztusi nagy búcsújárás.

Noha csak a tizenkilencedik század első harmadában épült a templom, az ablakok vágása s a pasztellszínű faldíszítés még a letűnt rokokóra, elbűvölő délnémet parasztemplomokra emlékeztet. Derűs cirádák, sötét bizánci ékkövek, megfeketült ezüst: egy fehérparókás Mozart beszélget ebben a fattyú, de nemes stílusban egy süveges szerzetessel.

Végig a templomhoz emelkedő úton körmeneti színes gyertyákat és förtelmes agyag emléktárgyakat árulnak. Kell a népnek ez a bazári szemét? Úgy nézem, kell. Görögországban kipusztult a fazekas művészet. Éppen itt, a páratlan attikai vázafestők földjén! A sors néha kaján biológiai bosszút áll az ivadékok kiapadt tehetségében az ősök kimeríthetetlennek látszó teremtmény kedvéért.

Hétköznapi is folyton csókra járulnak a Madonna-képhez. Ilyenkor le van takarva, csak a külső üveget érintheti az ajak. Higiénikus század a mienk: egy fiatalember minden csók után nedves vattával végigfut az üvegen. Három borostás férfi hajol rá egymás után, aztán felém mosolyognak. Honnan ismernek? Honnan olyan ismerősek?

A hajóról! Kettő a fedélzetet szokta felmosni hajnalban, a harmadik egy fűtő. Felszaladtak a Madonnához egy védelmező csókocskára. Nyáron ugyan nincs vihar, nincs, nincs, de azért sose lehet tudni.

Százával függnek a boltozatról a fogadalmi tárgyak: megmenekült hajók, gyógyult testrészek pici arany és ezüst másai. Egyik-másik hajóra büszke lehet az ötvösmestere.

Nagy az ephesosi Diána!

Nagy a tenosi Mária.

Mennyire görögök az angyalok Duccio siénai oltárán, Cavallini római, Cimabue assisi falképein! A tizennegyedik század küszöbén dolgoztak mind a hárman; egyikük se járt Görögországnak még csak a táján sem.

Mikor az olaszok már réges régen elfelejtettek görögül — császárok, költők, helytartók második anyanyelve volt azelőtt —, ezek a sasorrú és holdas szemöldökű mennyei leányzók hosszú, arisztokratikus ujjukkal egy keleti császárnőnek álcázott Szűz Mária trónjába fogózva még századokig kitartottak Hellas utolsó sáncaiban a bizánci stílusú remekműveken.

Emberszabású, derűs. Ezt a kettőt olvastam, ezt a kettőt hallottam örökké az országról. Nekem emberfölötti s kegyetlen, így gyönyörű.

A nép kis közepes. Alacsony két leghűbb barátja, táplálója: a szőlő s az olajfa is. Törpe a mindenes számár, kicsi az őszvér, aprók a lovak, satnya az ökör. Egyszer olvastam egy német könyvben, hogy derekas nagy állat a szentföldi számár, a fehérszörű, egyiptomi vagy perzsa fajtája; könnyen elbírt a Máriát s Józsefet a hátán. Azt hittem, erős az idevaló is. Holott ölbe kívánczik, dajkálni való, mint egy áldozati bárány. Vásárból hazamenet mégis együtt rákapaszkodnak a Józsefek s Máriák.

De nyomban a kenyéradó kicsi völgyek mögött egymásra tódulnak a havasok. A kopár, ragyogó némaságuk, szakadékos oldaluk, gyilkos sziklaomlásuk, gyakori morgásuk. Mondják, a bika-kultusz is azért terjedt el Krétáig, mert a rengés előhangjai földalatti bikabőgésre emlékeztetnek.

Embertelenek a kiszáradt folyóágyak nyáron s a vizek bőséges áradása ősszel és tavasszal. Embertelen a puszta kis szigetek hallgatása, amikor hajnalban horgonyt vet előttük a hajó. Kicsoda lappang ott fenn, a barlangban? Sehol egy lélek. Kavicsok pattognak. Valaki dobálózik. Valaki furulyál. Rosszul hallottam?

A tömör fénynek is van látomásébresztő hatása, mint a ködnek. S mint a ködnek a sápadt északon, a fénynek is vannak kísértetei, akik örjítőket kacagnak a hajóson.

Titáni arányban építkeztek a kicsi emberek. Nemcsak az argosi királyok regés rablóváraiban. Titániak a demokrácia emlékei is, az epidaurosi színház, Asklepios szentélye s az athéni Akropolis.

Kegyetlen a tenger. Alig hullámszik, mégis nyavalyás az ember. Alattomos mélyvízi áramlások forgatják a hajót, gonosz áramok leskelődnek a forró fjordokban s a szirtfokoknál. Elnyelték hajdan az isteneket is; bronzból, márványból, festett korszakból múzeumok szunnyadnak a tenger fenekén. Korfutól Rhodosig műkedvelő archeológusok a halak.

November derekától március közepéig zárva volt a tenger, nyár közepén az északkeleti szelek zaklatták. Néha meg hetekig vesztegeltek a szélcsöndben. Ezt az egyet azonban szerették; a régi görögöknek nem volt ébresztő órájuk. Nem volt semmiféle órájuk. Gondolom, kevesen haltak meg szívszélhűtésben, jóval kevesebben, mint ma New Yorkban.

Csak az athéni halálraítéltek gyötrelmét nyújtotta el a szélcsend vagy a rossz szél. Tiltotta egy törvény a kivégzést, amíg a flotta a delosi zarándoklat alatt évente odajárt Apollo szent szigetén. Cicero azt írja egyik levelében, hogy erős hátszéllel hat nap volt az útja Athéntől Delosig egy nyitott, könnyű rhodosi bárkán. Ha minden jól ment, két hetet várt az elítélt, mire megtért a flotta.

Sokratés harminc napig várt.

Mi volt Sokratés szándéka, amikor nem menekült el a kivégzése elől? Holott félig nyitva felejtették a börtönajtót s mindenki félrenézett volna a szökésnél. Ha élt ember, akinek megfontolt cselekedet volt a halála, ő az volt.

Platón már néhány évvel a tragédia után megpróbált válaszolni a talányra két párbeszédben, a Kritonban és a Phaidonban. Azóta is találgatják a feleletet. Megpróbálkozom én is a magaméval.

Ha egy athéni kávéház terraszán az idegen vendég belekeveri érthetetlen szavaiba Sokratés nevét, a legegyszerűbb szomszéd is arra fordul. Némelyiknek földerül az arca. Némelyik bólint. Némelyik tört szavakkal beszédbe elegyedik, utat keres lélektől lélekig.

Ez lehetett Sokratés szándéka az önkéntes halállal.

Elképesztő, hogy milyen végletek közt lengedezett egy század alatt a nagyhagyományú oxfordi hellénizmus. Ötven év előtt Athén volt Oxfordban az emberszabású városállam megtestesítője, hajlékony

férfierő és szépségittas értelem márvány édene. Ma Arnold Toynbee, a történelembölcselelő, bálványdöntő haraggal erre a városállamra fogja a hellének önromboló eltévelyedését az imperializmusba.

Bizonyos határig igaz mind a két kép. Krisztus előtt az ötödik században az athéni görögök egyszerre tudtak úgy élni, mint Wilde és Hitler.

Sokratés egyik hallgatója, Alkibiadés egyszer megkísértette a mestert. A kísértő vallomásából tudjuk; kibeszélte egy lakomán. Azt is, hogy az öregember szelíd iróniával kitért a felkínálkozás elől. Pedig Alkibiadés gyönyörű volt, talán a legszebb fiatalember Athénben.

Két és fél ezer év múlva Jowett és Walter Pater, a két hellenista oxfordi tanár szűzi pederasztja rajongását a férfiszépségért Wilde, a volt oxfordi diák fölváltotta olcsó „hellén” éjszakákra angol zsokégyerekekkel és arab furulyásokkal.

Az a különös, hogy ez a szomorú végű, puffadt, kocsonyás pozőr mégis jobban átélte a festett fiúk közt Dionysos misztikus hatalmát, mint a rajongó, puritán pederaszták az oxfordi labdapályák és csónakházak körül. Talán ír-kelta vére segítette ebben a beavattatásban. Salvador y Madariaga azt írta egyszer, hogy a spanyolok adták az íreket Angliának, mert az ír nép a katolikus Földközi-tengerről tévedt a protestáns Atlanti óceán kódébe, örökre ott rekedt, de ma se tartozik oda. Ezért a legboldogtalanabb északi nép.

S ezért volt az ír Wilde, akárcsak Alkibiadés, rendbontó elem az ártatlan oxfordi Lakomán.

Mulatna Aristophanés.

Zártkörű főpróbája után hivatalosan lefűjták „A Madarak” szabadtéri előadását az athéni Odeion romfalai közt. Roppant hízelgő indokolással. Ránk, idegenekre. Össze van csapva a játék, nem méltó a nagyigényű, külföldi nézőkhöz. Mindenre gondol a cenzúra, ha fejtett az esztétikai érzéke.

A Madarak eszkéipista darab a javából. Eltanácsol a földről: szökjetek meg a papok, versfaragók, ügyvédek, közmunkafelügyelők, városi tanácsnokok, hivatásos besúgók, zsarolók, rágalmazók, följelentők és közéleti nagyságok elől a Banka birodalmába!

Hát lehet. Lehetséges, hogy hevenyészett volt az előadás. De lehet, hogy csak a szerzővel volt baj. Árthat az Atlanti Szövetség, Balkáni Egyezmény s délkelet Európa biztonságának. Mert egy jó író haló porában is veszélyes; amíg áll a világ, örökké az. Egy csöppet se csökken az évekkel a rádiumsugárzása.

Különösen, ha olyan fene bátor volt, mint Aristophanés.

Ez a civakodó, kisszámú és gyarmatosító kirajzásokra kényszerített szegény nép a kíváncsiságának s az irodalomnak köszönheti aránytalan világtörténelmi rangját s folyton megújuló hatását. Sohase szűntek meg kérdezni, sohase szűntek meg írni magukról.

Irtózatoss túlerővel szemben föltartották Ázsia hódító rohamát Európa küszöbén s a győzelem után hamarosan eszelős testvérviszályba keveredtek egymással, az SS rémtetteire pirító világháborút rendeztek maguk közt. De ahol roppant birodalmak emelkedtek és süllyedtek legalább minden félezer esztendőben, nyomtalanul eltűnt volna e maroknyi nép diadala és önmarcangolása is, ha nincs egy tragédiaköltő s egy történetíró, aki fölmagasztalja Európa megmentését s utána nincs egy komédiaköltő s egy másik történetíró, aki lefesti elrettentő példának a testvérháborút.

Mit ért az ókorban tízezer zsoldos élete, ki törődött a sorsukkal s hogy melyik sivatagban tűnnek el? Egyszer térkép nélkül s vezénylő tisztjeiket elvesztve zárt rendben tízezren hazavergődtek ellenséges országokon át. Vértelen, fényes haditett volt, de ki emlékezne rá, ha nem jegyzi föl egy földbirtokos lovastiszt, aki megszervezte a diadalnak beillő visszavonulást?

Robert Graves „A perzsa változat” című, mulatságos versében elmondja, hogy Marathon perzsa szemmel felderítő összetűzés volt, csupán a görög színpadi hagyomány fújta fel balul végződő világhódító kísérletté:

Truth-loving Persians do not dwell upon
The trivial skirmish fought near Marathon...

Szép, szép, de a perzsák sohase írták meg önmaguknak s az utókor számára a történet másik változatát!

Előttük is minden nép szerette a földi dolgokat, de úgy tett, mintha nem volna jelentőségük. Följegyezni való jelentősége énekben, krónikában, szertartásban csak a túlvilágnak volt, a papok birodalmának, királyok égi vadászterületének. A görögök azonban a csillagok titkai, jóslások és magasztalások mellé örök használatra följegyezték a földi dolgokat is.

Példával élek. Stanley Casson, angol régésznek feltűnt, hogy az antik szerzők füstös Lemnosról írnak. Mért kellett nekik éppen ez a jelző? A sziget nem füstölt, már az ókorban sem működött rajta tűzhányó. Egyik görög útján Casson a botjára támaszkodva lenézett a tengerre egy lemnosi hegyfokról. S lassan elborította a füst. Vulkánfüst vagy mocsárgáz szállt fel a földből, ahol megdőfte a botja. S mindenünnen, ahol próbaképpen tovább döfködött.

Ezért hívták füstösnek a szigetet.

Itt vannak most is velünk. Olyan hevesen érzek a két és fél ezer esztendő szerzők iránt, mintha megérték volna a századomat. Ellágyulok Aristophanés pusztá nevére, kifogyhatatlanul mulattat Hérodotos, szenes hajón is elmennék Euripidészhez, ha élne — (s hátha él valahol? egy ligetben rejtegetik a nők) —, Platón hol felbőszít, hol könnyekig lefegyverez, de azért nem szeretnék találkozni azzal az aszkétikus arisztokratával s bosszantanak Thukydides ellentétekkel egyensúlyozó körmondatai.

Eszembe jut erről egy jelenet Babits Attila-körüli lakásán. Iskolásan lelkesedtem előtte az ellenféllel is együttérző, pártatlan történetíróért. „De milyen kiállhatatlan a stílusa!” — vetette közbe a szivar mellől, olyan ingerülten, mintha a „Nyugat” egyik modoros hangú munkatársáról lenne szó. Láttam, hogy nem szívesen közölné Thukydides esszéit s elhallgattam.

Amerikai régész meséli, aki olaszországi kutatásokkal kezdte s aztán résztvett az athéni Piac, az antik Agora feltárásában, hogy dolgozott olasz és görög napszámosokkal. (Ha jól meggondoljuk, ezek is „kubikusok: köbméterenként fizetett földhányók, Zeus kubikusai. Móra Ferenc a tiszai gáttöltésről hívta le a maga talicskáit az avarkori ásatásokhoz.)

Az olaszok engedelmesen, vígan és gyorsan végrehajtották a régész utasításait. Nem így a görögök. Előbb összeültek megvitatni, hogy okos-e a kérés? Átalakultak földhányó parlamentté. Az amerikai eleve tudta, hogy azt fogják csinálni, amit mond, de úgy, mintha független népakaratként cselekednének. Csak így adták bele a lelküket az ásóba. Mert beleadták. Belső gyönyörűségük telt a népszavazás látszatával

jóváhagyott napszámos munkában. S a régész, kezdeti bosszúságok után, szívesebben dolgozott ezzel az okoskodó parlamenttel, mint a szolgálatkész olaszokkal.

Ezerhatszáznyolcvanhétben, az ostrom alatt egy velencei ágyúgolyó az Akropolisz török puskaportárába talált. A Parthenon volt ez a raktár, mecsettel az oldalában. A robbanás kifújta a templom közepét. Aztán a roncsnak évszázadokig nem volt bántódása.

Egy idő óta azonban háromféle láthatatlan ellenség ostromolja alulról, felülről.

Benzingőz.

A lökhajtásos gépek léghullámverése.

Rádióaktív hamueső.

Poloskák jobban bírják ezt az alattomos támadást, mint a márvány.

Kibírtuk, mért is ne bírtuk volna ki azt a zenés kis ráadást.

Napközti, negyven fokon árnyékban az önkívületig adagolták a kultúrát, különösen négyezer esztendő, bronzkori romkivonataiban; este, a fedélközön, népdal lemezekkel traktált egy kosfejű, hazafias régész. Táncra csalogató, gondtalan énekekkel a sziklaszigetekről. De egyszer középük recscent egy ridegebb nótá, dudaszó mellett, egy betyárnóta Missolonghi-ból. Betyárnak, hegyi tolvajnak, „kleft”-nek hívták magukat a portyázó hegyi harcosok a török elleni küzdelem idején. Kuruc szegénylegények, Rózsa Sándor föld alól kipattanó, piros sipkás fegyverrokonai voltak a járhatatlan szakadékokban. Byron is hallhatta ezt a nótát, mielőtt a láz leverte halálos ágyára.

Elkértem a lemez számát a régésztől.

Hátrakapta az antik kosfejét.

„Szívesen. De hogy a csudába esik éppen erre a választása? Magán kívül senkinek se tetszett.”

„A népem dalaira emlékeztet. Azért kértem.”

„A népére? Hát maga hová való?”

„Magyar vagyok. Hegylakó magyar. Erdélyi.”

„Erdélyi! De hiszen akkor Ragocki volt a fejedelmük.”

Franciára ficamitva mondta a nevét, ahogy Saint Simon herceg Emlékirataiban olvasható, így árulkodva a sima angol beszéd alatt a mai görögök hagyományos francia kultúrájára.

„Csakugyan ő volt a fejedelmünk. Mellesleg mi Rákócziak hívjuk. De most én kérdelem: honnan a csudából hallott róla?”

Kiderült, hogy athéni a családja s valahogy, valamikor néhány Rákóczi irat birtokába került. Rodostóból talán vagy egy francia-görög ügynök útján, aki még a magyarországi hadjáratok alatt járt a fejedelemtől. Jól meg volt szózva olasz, zsidó, görög és örmény diaszpórával az akkori udvari Európa, ha az Udvar olykor csak egy címeres hadisátorból állt is. Elég az hozzá, hogy így vagy úgy, a család kezében volt a köteg, nem tudtak vele mit kezdeni, végül az athéni egyetemhez fordultak tanácsért. Az egyetem javaslatára aztán felajánlották a Rákóczi iratokat Magyarországnak. S a magyar kormány viszonzásul elküldte a fejedelem egykorú képét, olaj másolatban. Ott függött az ebédlőben, a tálaló felett, hegyesre sodort keskeny bajuszával, vállára omló fűrtjeivel.

Könnyű volt a Mátyóké képre ismerni.

„Kisgyerek koromban rettenetesen félttem attól a sötét embertől. A hegyes bajuszától, a hosszú hajától. Mondogatta is a nagyanyám: ha rossz leszel, megesz a Ragocki.”

Éppen az a kenyérre kenhető, áldott ember! Holta után azt is meg kellett érnie, hogy mumus lett belőle Görögországban.

Elhajtunk az athéni Tudományos Akadémia előtt. Görög ember adta rá a pénzt a múlt században, külföldi görög, mondja a vezetőm. Mert azok is jó hazafiak ám; a messze szakadt görög néha két-három nemzedéken át megajándékozta az ősi földet. E palota építtetését egy bécsi görög vállalta, Sina.

Sina báró! Sina Simon, a Bécsben székelő görög-magyar hazafi, Buda, Arad és Szeged díszpolgára. Félkézzel a magyar Tudományos Akadémia alapítását táplálta, félkézzel az athénit. Mivelhogy Széchenyi István gróf árnyékában nőtt fel. Adott a Nemzeti Múzeumra, Köztelekre, Nemzeti Színházra, kórházakra, hozzájárult a lipótvárosi Bazilika költségeihez, közben Görögországot képviselte a bécsi, berlini és müncheni Udvarnál. De a jófajta mágnások lenézték. Dohány és gyapjú szaga volt a vagyonának.

Apja, a fukar György pénzelte a Lánchíd tervét. Amit Széchenyi javasolt, arra mindig volt váltója az öregnek. „A fiam teheti”, — morogta könnyű kezű fiáról, Simonról, „mert gazdag az apja”. Nyolcvan millió forintot hagyott rá.

De a fiú jól költött a könnyű kezével. „Érezte, hogy akinek van, annak adni is kell... humanitárius és tudományos célokra”, említi róla Emlékirataiban barátjuk, Pulszky Ferenc.

Talán Széchenyi szájából hallott először ilyen szavakat Sina Simon, játék közben, a szárnyas ajtón át, amíg a gróf a szomszéd szobában apjával tárgyalt a Lánchídról s az Akadémiáról. Vagy talán egyenesen a fiatalemberhez intézte később, amikor ostorpattogatva fölhajtottak a Práterben a kocsikorzóra. Tőle tanult nemesen két hazát szeretni, egyet a Duna parton, egyet az Akropolis lábánál. S mindezt egy bécsi palotában, ahová — fi donc! — nem járt el igazán jó címeres.

Egy szó, mint száz, egy kicsit az athéni Tudományos Akadémia is Széchenyi alapítás. Itt a századik halálévforduló, felajánlom e gondolatot meggyőzőbb kimunkálásra — (vagy megsemmisítésre) — történettudós barátomnak, Iványi Grünwald Bélának.

Hellas örök.

Megszólalásig hasonlít Hera istenasszonyra a fiatal görög régésznő, aki magyarázza; helyet cserélhetnének a múzeumban. Öreg pincérünk a hajón antik vázáról szökött le, lófarkú Silén volt Dionysos körmenetében. Bizonyosan lyukas valahol egy korsó, amióta meglógott az oldaláról, hogy terpentín ízű borral itasson. Még él a népben a mitológiai bosszú; egy ciprusi falu a felesége szemeláttára kövezte agyon s gyújtotta fel a besúgó férjét. A görög népdal ma is tud Charonról, az anya megcsapkodja a tengert fia elrablásáért s a csalódott asszony gyermekhússal eteti rossz szeretőjét a balladában. Még él a népben a mitológiai kegyetlenség. Él az antik gyász is; a hatalmas húsvéti gyertyák mögött ott ásít a vigasztalan Alvilág s a harmadnap feltámadás diadalénekén áthallszik Andromaché, Hekuba, Heléna siratója Hektorért. Hellas örök.

ELEUSIS felé megyünk. Balkézre elmarad DAPHNI, a kereszténység hajdani előretolt kolostor-bátyája a pogány dicsőségére büszke Athén ellen, templomkupoláján egy hipnotizáló mozaik Krisztussal, a Világbíróval. (Ezúttal remekül szolgál a magyar nyelv; a szóban kettős értelemmel benne van a világ fő bírója és fő birtokolója.) Kibukkan a tenger egy domb mögül; sziget torlaszolja el dél felé: Salamis. Attika karéjos partja s a sziget közt kék síkságnak látszik a tükörsima víz. Csatasík volt. Ide szorította be Themistoklés a perzsa flottát, amely tehetetlenül forgolódott a kisebb testű, fürgébb görög hajók ellen. Most robogunk el a dombnál, ahonnan Xerxes, egy földi világbíró, állítólag végignézte hajóinak a megsemmisülését.

Negyven-ötven hajóból álló flotta horgonyoz a salamisi naplementében.

„Themistoklésé?”

„Nem kérem, Onassis úré. Teherhajók. Ő a világ harmadik leggazdagabb embere.”

És ha a negyedik!

A szent úton fut a kocs. Itt vonult a fáklyásmenet Athénből Eleusisba a szeptembervégi misztériumünnepek ötödik napján a beavatásra, hogy időtlen emlékü helyi termékenységi kultuszok örökében, megnemesült szertartással eltemesse tavaszig a magot a rögökbe. Úgy szólt a rege, hogy Demeter istenasszony és lánya: az alvilágba (vagyis a rögök alá) rabolt Persephoné Eieusis vendégszerető királyurát avatta be elsőnek a szántásvetés titkaiba. Csodálatos márvány dombormű tanúskodik a jelenetről az athéni múzeumban. Jobbkézt fölemelkedik az eleusisi várhegy, oldalában a misztériumok szentélye, jobban mondva a beavatási terem s a templomromok: Demeter istenasszony, a lánya s az alvilági Pluto templomai.

Miből állt a beavatás? Még Pausanias, az ókor legnagyobb újságírója is hallgat róla a maga beavattatása után. Szent dráma lehetett, mint később a keresztény passiójátékok, a lélek vándorútjáról s feltámadásáról szólhatott, tele volt a kereszténység elősejtelmeivel.

Lemegy a nap. Valami lángol a szemhatáron. Fáklyának túl hatalmas vagy ha fáklya, istennő kezébe való, egy menet élén.

„Demeteré?”

„Nem kérem, Onassis úré. Olajfinomító. Ő a világ második leggazdagabb embere.”

És ha a harmadik!

Hellas örök.

Meredeken leszakadó, vörössesszürke völgyszakadékból csorog ki DELPHIBEN a Kastalia forrás. A megtisztító. Olyan egy kicsit a hely, mint a tordai hasadék szűk nyaka.

Ebből a szentelt vízből ivott az ihletett képzelet, századokon át minden jó stíliszta. Milton a cambridgei, Csokonai a debreceni diákpádban. S száz más szárnyaló költő, ezer repeső költőfióka:

Parnassz vadon hegyénél,
Kasztál folyása mellett ...

Noha sohasem járt itt, a magyar költő okosan használt jó könyvekből leírja a tájat: „A Parnassus hegye, mely Phocis-ban volt, és két tetejét az ég felé bocsátván, maga pedig theátrum formán borzasztó meredekséggel nyúlván el, a nézőbe szent rémzést okozott; az itt lévő Castalius forrása, mely az Aganippe és Hippocrene forrásokhoz közel volt, s a Parnassus hegyének a tövében feküdt; és a Tempe völgye, melyet az eleven gyepen s az árnyékos fákon kívül, a Peneus patakja is hívesített, több ilyen forrásos és vizes helyekkel együtt Apollónak, a Múzsáknak és a poétáknak voltak szentelve; a baromtermő hegyekről effélét nem olvasunk.”

Kevés a hozzátennivaló Csokonai szavaihoz. Téglaszínű termőföldeken mérföldekre roppant olaj erdő ezüstözik a völgyben. Törpe sasok köröznék fölöttem — „felleng sas elméd Delphi dicső egén”, hízelgett Berzsenyi Kazinczynak, amikor még jóban voltak —; lábam körül fodormenta illatot gerjeszt a hőség. Ennél a forrásnál tisztálkodtak a büntől a zarándokok, mielőtt a világ négy sarkából tanácsért fordultak Apollo jósdájához. Görögország közepén fekszik Delphi, a görög legenda szerint a földkerekség közepén.

Babérlevelet rágcsálva félrebeszél a jósnő, de Apollo papjai a makogásból szerkesztett, kétértelmű hexameteres versekben ravasz tanácsokkal szolgáltak a folyamodóknak. Értettek a dolgukhoz, érthettek is,

mivel nekik volt a legjobb hírszerző, piackutató és pletyka szolgálatuk Gibraltártól a Kaukázusig a sok száz görög településről s a görögökkel rakott barbár Udvarokról.

Áhítattal álldogál a társaság a forrás körül. Négykézlábra ereszkedem, iszom a vizéből. Vasas íze van a Kastalianak.

Egy perc múlva a szentelt forrás körül térdel a fölbátorított nyáj. Termoszuk a rituálisan kotyogó teával belelóg a nyakukból a jeges vízbe.

Egyszer egy kötéláncos DELPHIBEN szerzett magának polgárjogot. Ma úgy mondanók, hogy illetőséget. Sehol találóbb helyen! Kötélánc volt minden jóslat, amelyet idegen uralkodónak vagy egymásra fenekedő olyan veszedelmes hatalomnak adtak, mint Athén és Spárta.

Ránkmaradt a jósdá néhány jótanácsa. Egytől egyig a kétértelműség gyöngyszemei. Remek humorérzékük lehetett a papoknak.

Nero esete a legmulatságosabb. Így ment a neki szóló üzenet: „Óvakodj a hetvenharmadik évtől”. A császár akkor harmincegy éves volt.

No gyerekek, szüret! — gondolta a császár. Évtizedekig élhet citerás lányoknak és bortöltő fiúknak, az énekhangjának és kocsis művészetének, utcanővé változhatnak és visszaváltozhatnak csudakanná, vadaskertté változtathatja Rómát, bűvésztükköket süthet ki Simon mágussal, van idő, fiúk!

Akkor már Galba összevonta légióit Spanyolországban, hogy elkergesse s az örökébe üljön. Hetvenhárom éves volt.

Öreg igazság, hogy évekbe, évtizedekbe telik néha, amíg az ember meg is látja, amit százszor elnézett. Az ifjú bronz Szekeres DELPHIBEN talán a legszebb görög szobor, talán a világ legszebb szobra. De sohase vettem észre a fényképeken, hogy kissé befelé hajlik a lábfeje, tapad az izmos talpa. Fogódzik, kapaszkodik a meztelen talpával.

A régi művészek mezítlábas isteneket, hajtókat, atlétákat, katonákat mintáztak. Ott, a szobor előtt hirtelen érezni kezdtem a többi görög bronzban és márványban is az éles, forró kavicsokhoz edzett kergét az eleven talpukon. S visszaemlékeztem az elesett hopliták alakos sírköveire.

Vasban, lábvértben, de mezítláb forgolódtak a marathoni csatásokon a görögök. Sokratés egy téli ostrom alatt mezítláb járkált a jégen is, mint katona. Igaz, hogy neki fakír természete volt. S e szobrászati fölfedezés után jöttem rá vagy mondjuk inkább: láttam meg, hogy a Kabuki drámákról készült, régi japán fametszeteken a színészek pompás köntösben, díszfegyverekkel, de mezítláb alakítják a samurájokat.

Északi ember eszejárása szerint a meztelen láb a nyomorúság netovábbja. Még egy pár cipőre se telik a szerencsétlennek! De nézzétek meg a nőket, főleg a fiatalját. Alig enyhül az idő, atavisztikus boldogsággal lerúgják a cipőt a fűvön és homokon. S ha rendes a fűtés, télen is kibújnak belőle az asztal alatt.

Tekintsd meg jobban Pallas Athénét. Díszsisak van az istennő fején és semmi a lábán.

Élő szegénységben s még elevenebb mesékben utazunk. Mondákban járunk, akarva-akaratlanul. A szegénység nyájas és méltósággal viselik: kolduskirályok biccentenek ránk a kapuból. A mondák és mesék gyermeki ágyunk óta követnek.

Itt szolgált s halt meg rab ágyasként Trója eleste után Hektor elhurcolt, hű felesége, Andromaché. Ebben a fullasztó kikötőben. S itt ácsoltak gyors gályát a merész fiataluraknak, akik a Kaukázusig kalandoztak el az arany gyapjúért. Ma Volos a neve s tele van dohányillattal. Lólábú, duhaj legények: kentaurok laktak a hegyoldalban, szerették a nőket, a bort, a lantot s utánahaltak a tölgyeknek.

Forró fűgét szakítunk egy palotakertben, ahol Daidalos viasz szárnyakat készített, hogy kiszökjék fiával a krétai király vasfüggönye mögül. S a fűgefától lebotorkálok a földalatti útvesztőbe Theseus királyfi után, aki megölte az emberfaló Minotaurust; érzed a kiontott bikavért? (Bővebbet e vonzó szörnyetegről legkivált Picasso tud mondani, helyesebben rajzolni az élők közül.)

Sápadó ég alatt a száraz orkán teleszór éles kavicsokkal a fellegvárban, ahol a görög fővezért, Agamemnon halálos fürdővel várta édes kicsi asszonykája. Átmegek a közeli várdombra, négy oszlopcsonk között állok, hajdani királyi teremben. Itt pillantotta meg gyanútlanul Alkméné a szerelmes Zeust, aki a férje, Amphitryon alakjába bújt; félisten született a téves „házastársi” ölelésből, nem kisebb hős, mint Héraklés. Se Molière, se Giraudoux nem járt előzetes helyszíni szemlére ezen a tájon s igazuk volt: lám, én itt jártam, mégse tudom megírni a nyomukban Amphitryon 39.-ik változatát!

Görög földön úgy hat az okiratos történelem, mint egy hatástalan zárójelenet, rossz harmadik felvonás a káprázatos első két felvonás után. Amott van a vár, Don Juan herceg hadiszállása a lepantai ütközet előestéjén... S ama liget mögött halt meg Byron... Az ember félig fölemeli a látcsövet, aztán csüggedten visszaereszti — csak ennyi? csak történelem? Hol van egy vándor ifjú, szárnyas saruval vagy a bölcső, amelyben kígyókat fojtogatott a csecsemő Héraklés? Nini, ott az a fehér fűzfa, ott ni, ott... Nem volt az királylány valamikor?

Byron nemcsak hazai becsületét akarta helyreállítani a görög szabadságharcban. Többre vágyott, akármilyen homályosan is, az immár tragikomikusnak érzett, görcsös pózok alatt. Meg akart szabadulni magától, a „bukott angyal” kiégett szerepétől, lehetőleg dicsőséges halál árán. Halálából szeretett volna remekművet alkotni. Alkotni, alkotni, cselekedni! Mágus volt és angol, szégyelte, hogy évek óta egy világbotrány ketreclakója, számkivetett cavaliere servente, a verses regényében kicsúfolta Beppo hasonmása. De mint Eliot misztériumjátékában Becket Tamás érsek a vértanúi vágyát, Byron a halálvágyát igazolta morálisan, amikor másokért cselekedve halt meg a maga által választott időpontban. A halálvágy néha úgy parancsol egy testnek, akár a vallásos önkívület a látnokoknak. S ő féltucat embert is el tudott volna látni e vágy fölöslegéből. Ott akart meghalni, ahol — bár sötét ábrázatot vágott, mint a Végzet völgye — határtalanul boldog volt valamikor. Keleten. Tudta, hogy már csak ezzel a vargabetűvel kerülhet haza. Mondogatta ugyan, hogy hantolják el görög földön; a valóságban végre békés földesúr akart lenni Angliában. A koporsó fenekén.

Nem készült gyanútlan lelkesedéssel az útra. Igaz, csináltatott magának egy tűzoltó sisakot a partraszálláshoz, de tisztában volt, hogy kik várják a parton. Három-négy vetélkedő szabadságmozgalom próbálta magához ragadni az országot, legalább olyan polgárháborúban egymással, mint amilyen harcban a rest pasákkal és szökni kész, szedett-vedett csapataikkal. Byron tehát az ógörög fejfedőn kívül egy csomó bankjegyet is vitt magával. Ágyúöntőket kért hazáról s egy görög kölcsön kibocsátásáról levelezett a londoni piaccal. Mint a legtöbb mágus, mint Széchenyi István, ő is praktikus félőrült volt.

Az átkelésnél visszatért boldog ifjúságába. Egyetlen nő sem fenyegetett a látóhatáron, nem csábíthatták el, nem szöktethették meg, nem fekhettek lesben a lepedője alatt, végre megint csak férfiak közt volt. Partraszállása után beleszeretett a görög apródjába, egy tizenöt éves görög fiúba, kiöltöztette bíborba, bársonyba, a legényke szolgált fel a feketekávéját. Ártatlan hevülés volt, mint kamaszkori első rajongása néhány harrowi iskolatársáért, csak megapásodva. Angyalokkal zárult a szenvedélyek démoni köre, ahogy elkezdődött.

Kevés jó rövid verset írt életében; a búcsúverse nagyon szép. Már-már halotti maszkká nemesül rajta a póz. Missolonghiban írta, pár hónappal a halála előtt, nyilván egyetlen vetéssel. Egyetlen vetéssel támadt fel egy másik nyelven is. Magyarul.

Megkértem Illyés Gyulát, fordítsa le készülő könyvem, a Három Költő számára. Elcsodálkozott. Éppen ő? Ő bizony nem nagyon szereti Byront. Mégis megalkudtunk s egy reggel benézett hozzám a szövegért. Aztán

lássam ám hamar! — kiáltottam utána, amikor elballagott az udvaron át. Munkatársaim hozzászoktattak a több hetes elpárolgáshoz.

Illyés nem ballagott bizony messzibb, csak a Múzeum kávéházig a sarkon. Harangszóra ismét beállított s elém tette a fordítást.

„Így lő az Illyések fia. Most löjjön maga.”

Arra célzott, hogy még tartoztam egy-két fordítással Francia Antológiájának.

„Olyan, amilyen. Nem tudom jobban megcsinálni.”

De egy kicsit somolygott a szóhoz. Hamar megértettem, hogy miért. Ide írom a verset teljes egészében, hadd bámuljon más is, ne csak én, amikor először olvastam:

Állj meg, szivem, betelt ím az idő.
Ha mást már nem dobogatsz, mért dobognál?
Te nem! Bár nincs szív, érted hevülő,
te csak lobogjál!

Nagy lombhullásban állnak napjaim.
A szerelem virága és gyümölcse
elhullt; csak férges, üszke, csak a kín:
az maradt őszre!

Magányos, messze tűzhányó sziget
a láng már, keblem lankadatlan lángja;
nem fáklyát gyújt, nem diadal-jelet: —
halotti máglya.

A féltés, féltékenység, a remény,
a fájdalom gondját, emésztő gondom:
a szerelmet nem oszthatom meg én,
csak láncát hordom.

De itt, de most, de bántani tovább
ilyen eszmék már lelkemet ne bírják,
hol babér fedi a hős homlokát
s borítja sírját.

Kard, lobogó és körül, lelkesen,
tábor övez, dicsőség, Görögország.
Nem volt szabadabb a spártai sem,
ha pajzson hordták.

Ébredj — (ne Hellász, ő már ébren él!) —
ébredj lelkem! Idézd, hány hősi lélek
során csörgött át eredbe a vér.
Hozzájuk térj meg!

Gyűrd le a föl-fölgerjedő hevet,
hisz férfi volnál s az is keserű harc!
Vedd egykedvűn, ha borul, ha nevet
a gyönyörű arc.

Ha bánod ifjúságod, mért is élj!
A szép halál hazája — várva máris —
előtted áll. Előre. Sose félj,
egy a halál is.

Keress — lel itt az is, ki nem keres —
katonasírnak való gödröt, dombot.
Így lesz a legjobb. Nézz hát, légy szemes
és tedd a dolgod.

Maláriás sárfészekben halt meg, nem golyótól, hanem tifuszban vagy mocsárlázban vagy csúztól, ami a szívére húzódott. Mint a legtöbb ember, ő is azzal az érzéssel, hogy félbe-szerbe hagyja itt a dolgait. Rendelkezett a halálos ágyán, de érthetetlenül makogva. Láta, hogy nem értik, látták, hogy kétségbeesik.

A halál aztán csakugyan mesterművé kerekítette az utolsó utat. Noha nem rontott rá trójai kapukra, Anglia is, Görögország is úgy érezte, hogy új Achilleusa támadt. Valódi legenda lett a megjátszott legendából, bearanyozta a szabadságharcot, amelyben egyetlen török sem esett el a fegyverétől. Pedig kamaszkora óta szeretett állig fegyverben járni.

Tanulmányaimról szóló, tanulmánynak beillő bírálatában Németh László szívébe tette a negyvenes évek elején, hogy hiányzik belőlük az Ókor. Elevenemre tapintott a kifogással, ha nem gondoltunk is ugyanarra az antik világra. Az övének egy ízekre szaggyal, megváltó Dionysos volt a jelképe, az enyéme a poros lábú, iónikus Hermész.

Iskolás napjaimban csak a görög és latin óra érdekelt igazán. Később magával sodort az utolsó félezer esztendő; megbabonázott vérontó rokonunk, vallásháborús hasonmásunk, a tizenhatodik század; lenyűgözött a viaskodó, de megzabolázott fejedelmi szenvedélyek nap-éj egyenlősége a tizenhetedik században; elbűvölt a tizennyolcadik század mesterei boldogsága s elegáns önbizalma; megrendített önfeláldozó elődünk, a kételyek keselyűitől szaggyal, prometheusi múlt század; versenyt futottam századom öldöklő fordulataival, hatalmába kerített a Jelen, „le vierge, le vivace et le bel aujourd’hui”, ahogy Mallarmé énekelt, saját korától irtózva s mégis elkötelezve, fogoly s annál érzékenyebb hatyúként a valóság befagyott távában.

Csak húsz esztendő köd után bukkantak elő az ókori csúcok; azóta ismét körülállják látóhatáromat kéklő méltóságukkal. Hiszen a „szűzi, szép, eleven Ma” isteni és emberi dolgai mind megtörténtek már kétezer esztendő alatt a Földközi-tengernél, a várfal nélküli Kréta virágzásától a várfal nélküli Velence alapításáig, azokon a birtokcseréken, amelyek a legendás Minos király hagyatékát Justinianus császár kezére juttatták. Egyelőre csak a technikával fejtük meg rohamosan a történelmet, lombikban tehát, nem a lélekben.

Túl az ötven éven pogány és keresztény antikok folyton ismételt olvasásából tanulom meg azt, ami jót-rosszat tudni érdemes az emberről, hogy bánat nélkül, de harag nélkül is búcsúzzunk akármikor.

Hosszú a pásztorbotjuk, vállukból lendülő, lassú íveléssel úsztatják, kicsit úgy, mint a skót dudásbanda karmestere a vezénylő pálcát. Eleinte csak messziről láttam, a kezükben. Azt hittem, kosfej van ráfaragva. Mi más lehetne?

Aztán megtaláltam egy boltban. Félig szatócsüzlet volt, félig kocsmá és kimerés. Efféle helyen disznócomb, báránycomb, juhcomb, kecskecomb van kiakasztva a rost vagy a bár fölé, jelöl, hogy a vendég négyféle húst parancsolhat nyáron a parázsra. Szegény faluban csak juh és kecske sántít a tűzig.

Színes gyertyák, olajos üvegek, ostorszíjak, kötelek, petróleumos kannák, paradicsomos ládák voltak a bolt egyik felében s a szagtól nyomban fűszerest szerettem volna játszani, mintha megint kicsi fiú lennék. Óriási kondérban rotyogott a hagymás berbécstokány, kopogtak a poharak. Azon a tájon már görög illat uralkodott. Egy vastartóban álltak a botok; tengeri csikóban végződött a fejük. Halfejű pásztorbot!

Tartottam a kezemben s azokra a földi és vízi istenekre gondoltam, akik e nagyszerű fajért vetélkedtek. Tengeri csikó s nem kos! A görög az egyetlen pásztorbó, amely faragás közben félszemét folyton a tengeren tartja.

A delfinek nyájain.

Milyen más Görögországból jövet VELENCE! Mintha egyszerre gördülékenyen olvasnánk egy gyönyörű rajzú titkos írást. Vagy mintha a letisztított festményen az allegorikus Nőalak mögül előbukkanna ködlő havasokig a táj, ahol kosarába gyűjtötte a korállokat, gyöngyöt, gyümölcsöt.

Milyen más Velence a szigetek felől érkezve, amelyeket hajdan kormányoztak, megerősítettek, védtek, szerettek, ápoltak, megzsaroltak és kiszípolyoztak! A legnagyobb egyéni kárt is ők tették Görögországban. Velencei ágyúlövéstől robbant fel az athéni Akropolis falai közé rejtett puskaapor, mikor ki akarták verni a törököt.

Jobban áll Szent Márk címeroroszlánja a krétai kikötő bástyatornyán, mint Udine, Padova, Verona, Bassano piacán. A velencei szív mindig keletre húzott. Amerre az erszényük. De másfajta, mélyebb és nemesebb varázsnak is engedtek; evilági okosságukat megejtette a ravasz görög észjárás, bizánci hitbuzgalom s a regékből örökbehagyott vérbosszú összevegyülése. A görögök félig az Oltáriszentségben élnek, félig a pénzváltó agorán s a fattyú félistenek véréből is maradt bennük egy gyűszűnyi méreg. Elegendő ahhoz, hogy ne irgalmazzanak egymásnak a polgárháborúkban.

A Lídó felől közelítünk s horgonyt vetünk a nyílt vizén. Régen minden utazó erről az oldalról pillantotta meg először Velencét a látóhatár peremén s nem arról a feléről, ahonnan ma szokták az autósok és vonatutasok. Fordítva állnak helyükön a tornyok, akárcsak egy metszet matricáján, balra a Campanile, jobbra a San Francesco della Vigna.

Két angollal könyökölök a fedélzeten. Korareggel van. A sirályok is koránkelők, némán vitorláznak a hajó körül.

Az angolok tájékozódni próbálnak.

„Merre van Torcello?”

„Amott ni, az a tenyérnyi sziget a horihorgas harangtoronnyal.”

„S az a másik?”

Véletlenül emlékszem a sziget nevére.

„Látom, otthonos itt”

Irigység és elismerés nélkül jegyzi meg az egyik angol. Nekik olyan természetes, hogy hazánk a nagyvilág. Ma az Ochrida tó, holnap Portugália, Ghana, holnapután Mexikó, Leningrád.

„Kicsit a hazám” — felelem.

Tűz önti el a nyelvemet, le tudnám harapni.

Hazám? Otthonom? Mekkora hazudtam.

Hallgatagon bámulok a vízre. Valamit érez a két angol is, elnémulnak. Némák a sirályok. Pullovert kellene húzni, hűvösödik.

Vesszőparipám a negyedik keresztes hadjárat, visszajár az emléke a ceruzámra. Mintha tegnap történt volna, úgy hat a hajdani borzalom; elég, ha rágondolok, hogy velőmig megrázzon az undor. Valószínűleg ilyen erkölcsi szörnyűség marad a vérbefojtott magyar forradalom emléke is a jövőendő lelkiismeretében. Mivelhogy nincs a világon kollektív lelkiismeret, mindig csak egy-egy embert fog megütni az is.

Van azonban a történetnek egy vigasztaló oldala; elégtétel párosul az undorhoz. Ha volt valaha fizetség a bűnért, ha volt erkölcsi igazságtétel a történelemben, ráadásul olyan szembeszökőn, mint egy tanítómesében, a negyedik keresztes hadjárat kamatos levezeklése az. Ezúttal is az ivadékok fizettek. Meg kell adni, hogy gavalléros vérpazarlással.

1204-ben esett meg a gyalázat. Mikor a Lídóra sereglett vitézekről végképp kisült, hogy nincs elég pénzük a tengeri fuvarra, Enrico Dandolo, a több, mint kilencven esztendő, világtalan doge megmagyarázta a faragatlan, szoknya- és aranybolond páncélos társaságnak, hogy a Szentföld felszabadítása előtt — Isten

áldásával persze az a végcél, áldassék az Úr szent neve, de gyönyörű cél! — van egy kis tisztogatnivaló Bizáncban, az ördögi görögöknél, annál a kicsapongó, „dekadens”, hitszegő társaságnál. Vissza kell ültetni jogaiba egy földönfutó herceget, a törvényes trónutódot, aki történetesen sógorságban áll a német császárral. Kell-e bővebb magyarázat a szentséges igényhez? Ha aztán helyreállt az isteni jogrend az Udvarban, tovább hajóznak Jézus Krisztus szülőföldjére. Alleluja, alleluja, felszabadítani!

A pápa elrémülten tiltakozott, mikor füléhez jutott a terv. De Velencénél volt a pénz. Velence volt a flottatulajdonos.

Dandolo is rajta ült a vezérhajón. Fürgén, éberen, elszántan, ahogy egy kilencven esztendő, világtalan aggastyánhoz illik, ha az Állam pénztára, kereskedelme, dicsősége s a Szent Márk templom díszítő szükségletei kívánják. Járja a legenda, hogy személyes leszámolnivalója volt a bizánciakkal. Ők vakították meg egy követjárásán. Lehet, hogy az öreg róka találta ki a mesét. Tudta, miféle beszédből értenek a becsületükért bosszúra kötelezett lovagok.

Nyugodtan szundikálhattak az arabok Betlehemben, sohase jutott el a sereg a Szentföldre. Minek is jutott volna? Villehardouin, francia főnemes lebilincselő krónikájában elmeséli, miképp került prédára s kardélre Bizánc. A nyugati felszabadítók (és trónbaiktatók) szép kicsi uradalmakat kanyarítottak ki a görög császárság testéből; hűbéres vadászterületté bontották szét a maradék végvári birodalmat, amely körül már jobbra-balra csapdosott a mohamedán dagály. Maga az agyoncsönkített, ősi császárság pislákoló létre Kisázsia szorult.

Soha nem heverte ki a hátába mért keresztény döfést; latin késtől folyt el a tartalék ereje. Igaz, hogy a hűbéres kiskirályságok összeomlottak egy félszázad alatt s a görög császár visszaköltözött Bizáncba, de már csak évek, évtizedek kérdése volt az utolsó ítélet. A történelem akkori lassúbb órajárásának tulajdonítható, hogy kétszáz év múlva ütött a végóra, akkor nyelte el a török. Védtek magukat a görögök, de meghasadt lélekkel; lelkük fele már nem bánta, jöjjön a barbár keleti hódító, olyan gyűlöletes emléket tápláltak szívükben a barbár nyugati felszabadítókról.

Velencének a zsákmány egynegyede jutott annakidején. Alaposan megtetézve. Szigetek, kikötők, kereskedelmi és flotta támaszpontok. Jutott kincs az Adria feslő, ifjú királynőjének a fölkszerezésére is. A templomoknak, kincseskamráknak. Nagy gavallér volt az öreg Dandolo. Akkor vándorolt át a hullámokon Bizáncból Velencébe az a négy antik érclo, amelyet levelezőlapokról ismer a földgömb.

De Bizánc bukása után mindenestül Velencére hárult a tengermedence keleti felének a védelme. Egyedül maradt a szigeteivel az örökös harctéren. Elkezdődött a fizetség a hajdani zsákmányért. Vérrel és katonai kiadásokkal.

Fizetett férfiasan. Ritkán gondol rá az ember Velence templomaiban, hogy mennyi a hősi síremlékük. Olyanokról, akik övig érő fehér szakállal is vasban szolgáltak a szigetek. Akiket táborban vagy hajón mentett föl a halál, spártai katonaélet után. Akiket elevenen megnyúzott a török.

Ha, mint Bossuet úr, Meaux menydörgő püspöke, én is meg akarnám írni a Szentírás szerint való világtörténelmet, erre az erkölcsi példára csapnék le. Megbüntetem az ősök álnok hőstetteit az áldozatos hőstettekre kényszerített ivadékokban. S az áldozatban aztán föloldozom a bűnt.

Most nem kell, mint télen, hivatali lyukas óráimban vágyakozón be-betérni a londoni Nemzeti Képtár velencei termébe. Hétköznapi ebédután rendszerint üres a terem, magamban lehetek a gondolatokkal, mosónőkkel, szenátorokkal s azokkal, a kétes szándékú urakkal, akik szájukig vont malaclopóban... szemükig húzott háromszögletű kalappal álldogálnak egy kapubolt alatt. Talán a Tanács besúgó.

Most itt van valóságosan. S a festményekhez a zenekíséret, is, amely hiányzik a Trafalgar-téri képtárból. A víz andalító csacsogása. Nem fontos, miről csacsog; hallgatom, mint egy kipirult, szeles lánykát öreg barátja az első bál után.

San Simeone Piccolo, te vagy az! Kicsi zöld kupolái volt mindig az első, amit megpillantottam Budapestről jövet. Eleinte hátizsákkal, később bőrönddel, ahogy már illett a gyülemelő évekhez.

Váljék egészségedre ez a búcsúpohár.

S igaz, hogy tudd: ma este Milánó felé megyek tovább, nem Triesztnak. Talán máskor. Talán soha.

Hetekkel a görög utazás után WIGHT szigetén jártam, Anglia déli partjánál. Százötven esztendeje született Tennyson, évtizedekre behúzódott ebbe a cédrusokat nevelő, pálmákhoz is enyhe kis paradicsomba, meg akartam nézni a házát, csavargó útjain szerettem volna csavarogni. Csodálatos költő volt az ihlet nagyon ritka, de aggastyán koráig visszatérő látogatásain s jóformán egyetlen napja se múlt el görög és latin mesterei nélkül. Ahhoz a hősi hátvédhez tartozott, amelynek még folyton kellett egy-egy jókora korty ital a frissítő antikokból.

Nagy gyalogló is volt, garabonciásán hol itt, hol ott bukkant, fel a mézes fényű, almaszüretelő szigeten, amelyet, ha van esze, még az Úristen is elnézeget pipázva egy zümmögő tornácról. Nagykarimás spanyol kalapot és malaclopót viselt; sötétbőrű, szakállas arcával olyan volt, mint egy daliás cigány-király. Úton-útfélen, bokrok és sövények mögül lestek rá a kirándulók; nemzeti intézmény és közlátvány lett a mélabús, vadóc emberből.

„Ez írta a Maudot” — súgta egyszer oda egy fiatal lány a barátnőjének, amikor elhúzott mellettük.

„Ez a vén ember?” — csodálkozott a másik.

Tennyson meghallotta. Maud volt a versciklusa, amit hajdan egy elvérzett szerelemről költött. Visszaforult s végigvágott botjával az első bokron.

„Igen, ez a vén ember írta a Maudot!”

Rázta a tehetetlen düh, amit a férfi érez az öregség iránt, ami Anakreonban rághatott Samos szigetén. Anakreon az első költő, akiről tudjuk, tőle magától tudjuk, hogy öregén is szívesen ölelte volna a lányokat, ha hagyják.

S Tennyson? Viaskodó puritán és pogány keresztezés volt, mint a legtöbb angol; perlekedik szívükben az ószövetségi héber a homérosi hellénnel, ahogy egyik költőjük mondta magáról.

Hiszen ha csak bennük viaskodna!

Van egy szirtfok a sziget nyugati nyelvén, hangás tisztással borított gerincen, ahová naponta fölment hallgatni a hullámokat, szembenézni az óceánnal. Nyílegyenesen veti magát a szikla a mélységbe. Valahol itt látta a sást, amelyről hatsoros remekelése szól. Az argosi és delphi sasok rokonát. Akiüknek rokon ősei Pindaros fölött keringtek a színházban, mikor az összezsúfolt delphi zárándokoknak karcsú Szekeresekről zengett.

Sirályok röppentek fel, aztán egy varjúcsapat, mintha a fel-felcsapó tajték szárnyrakelt fehér-fekete folytatásai lennének. Időtlenül öreg, örökifjú, holtfáradt és fáradhatatlan tenger! — szüntelenül dolgozik, elpártol az egyik parttól, szárazra vet fuldokló kikötőket, máshol meg kiharapja a sziklatalpat a szép kalózmúltú város aló. A hullám mind testvér, időtlen a családfájuk, szabadon körülnyalják a földet; e pezsgő tajtékok százezer milliomodik őse nyelte volt el a boldogtalan Sapphot is.

Egy repülőgép bogyókat eregetett a gyöngyszínű látóhatáron; esés közben, jóval túl a félúton, nagy fehér buborék pattant a bogyók fölé. Ejtőernyősök versenyeztek. Az nyer, aki zuhantában legkésőbb csatolja ki az ernyőt. Mennyi fiatal legény kapott haslövést, mikor a németek lecsaptak Krétára! Ott mesélték a szigeten. Sokáig libegtek a levegőben, kényelmes, védtelen, növekvő célpontok voltak.

Jön Anglia felől a komp a tengerszoroson át. Egyszer egy lágy szürkületben a hazatérő Tennyson látta a kompról, amint egy gőzös elbocsátja a révkalauzt a szoros végén; akkor született öregkori verse, keresztény búcsúja a pogány költészettel telített és megszentelt, igen: megszentelt világtól. „Ha átmentem a kikötőn” a címe; kívánsága szerint záróversnek teszik minden gyűjteményében.

Leheveredtem a hangára. Egy-két kutya cserkészett arra, az egyik megközelített, riadtan fölkapta a jobb mellső lábát, hegyesre álltak a fülei. Mi az, még nem láttál embert? Mondhatom, van bőven a fajtánkból.

Behunyt szemem mögött dörgött a dagály. Nyári délután Kolozsvár mellett, Egeresen, ezer év előtt; nyári délután egy ázó fűzfalombon ringatózva az áradó Duna felett; nyári délután egy elvadult, nádas kertben Szemesen; nyári délután gyíkokkal egy etruszk holt városban a Maremmán; nyári délután Skiathos szigetén, meztelenül ázva, míg a parasztok elügetnek a levetett ruhák közt s az illemtudó csacsik mögött csak a patanyom marad... Egy süldő lány horgászott a köveknél, kézzel vetette ki jó messzire a fonalat, át-átvette tőle dobásra a helybeli csendőr, talán a halak érdekelték, talán a leányzó.

Nyári délutánok, Isten öröme.

Odaát az angol parton most nyergelik le a ponikat a New Forestben; mára elég volt, gyerekek. Forr a teavíz, az apa kaktuszait vizsgálgatja az üvegházban, melyik is kerüljön föl a londoni virágkiállításra? Átjárt Anglia csendes, mély költészete, megint elfogott a szeretet Angliáért, amelyet édesanyámmal éreztünk valamikor ott messze, messze, nagyon messze (de messze csupán a testnek), együtt tanulva angolul egy múlt századi tisztos polgári versantológiából. Szeretnek mondhatom, de ragaszkodásnak aligha. Nem ragaszkodom semmihez. Vándor vagy bujdosó? Micsoda mondvacsinált ellentét, pedig komoly ábrázattal vitatkoztak róla Magyarországon a két háború közt! Valaki lehet ez is, az is egyszerre; ha költő és keresztény, a kettő kell, hogy legyen.

Dörgött az óceán.

The moanings of the homeless sea,
The sound of streams that swift and slow
Draw down Aeonian hills and sow
The dust of continents to be...

Így hallgatta Sappho a hullámokat. Így Catullus, mikor vitorlásával Kisázsia körül kószált s aztán a Garda tavon, hogy elfelejtse, ha tudja, hűtlen szeretőjét. Így hallgatta Tennyson, ha belefáradt hencegő századába. Már alig olvassák a verseit, Sappho versei elvesztek s ki tudja, mennyi verse volt Catallusnak a mai maradék fölött? Elvesztek a görög és római sírok, császárok és költők sírjai, elvesz Tennysoné is, el az enyém .a befogadó földön vagy máshol. Ha lehet, Délen.

Sohase láttam azelőtt sirályt és varjút együtt repülni.

Fölkeltem s megindultam valami füst után. Dörögve tört be a dagály a sziklák alá. Eltűnt a komp, kihalt volt a hanga. Mért félnek az emberek a haláltól, ha gyorsan jön, Apollo fertőzetlen, tiszta nyilától?

A halál gyönyörű. A halál csak változás.

Egy tucat csüggesztő szakszótárral, tudományos munkával, úti kalauzzal a kezem ügyében lemondtam a következetes írásmódról. Ógörög személy- és helyneveket legalább négyféleképpen használnak: az indogermán nyelvek közös hangzóira átírva; magyar átírásban; latin formájukban, amely még huszonöt-harminc év előtt is uralkodó volt; végül újgörög alakjukban. Jóformán nincs név, amelyet ne láttam, volna e négyféle módon leírva, néha ugyanabban a tudós könyvben, mintha Erdély székvárosára váltogatva a Napoca—Kolozsvár—Cluj—Klausenburg nevet alkalmaznák.

A teljes zűrzavar elkerülésére azonban követtem bizonyos szabályokat. Ha az ókori helynév megváltozott, a mait veszem át (pl. Santorini, Volos), ha csupán hangzótávolság történt, az antikot (Delos, Lemnos és nem Dilos, Limnos). Lehetőleg mindig a görög alakot használom, nem pedig a sokáig népszerűbb és begyökeresedett latint; kivétel Apollo, mert a név már elmagyarosodott e latin formájában s tudakosság lenne, legalább is szépirodalmi műben, a pontosabb Apollon. Itáliai utalásaimban is lemondtam az eredeti görög helynevekről, hiszen senki se ismerné fel Akragas alatt Agrigentot, ahová ma is lehet vasúti jegyet váltani vagy Poseidonia alatt a világhírű Paestumot. Lehetőleg kerültem a kettős magánhangzót, a diftongust, kevésbé a személy-, jobban a helyneveknél, például: Daidalos, Phaidon, viszont Mykéne, Delphi, nem Mykénai, Delphoi.

Egy-két régen elmagyarosodott név kivételével nem követem a divatozó átírást magyar hangzókra. A görög éta nálam is „é”, de tartózkodtam a ph (fi), s (szigma) és y (üpszilon) átalakításától f-re, sz-re, ü-re. Nem szereti a szemem. Tehát: Odysseus és nem Odüsszeusz, Amphitryon és nem Amfitrüon, Sokratés és nem Szókratész, Ephesos és nem Efezosz vagy éppenséggel Efézus. Minthogy Babits Mihály másképp írta az isteneket és költőket, mint Szabó Árpád vagy Devecseri Gábor, másképp és össze-vissza írják a magyar, német, francia, angol, hollandus, olasz, újgörög szótárak és térképek, tőlem se várjon e zűrzavarban vaskövetkezetességet az olvasó.

HAT TÖRTÉNET

Behold me now, with my back to the wall
Playing music to empty pockets.

Ír népdal

SALAMON KIRÁLY

Történik a tizenharmadik században, Strasbourgban

Húsz esztendeje élek boldogan az urammal. Édesapámnál tanult ki Bourgesban és Párisban; az egyik ablakot Eszter történetéről zöld és vörös és lila köntösű alakokkal már ő öntötte ki mellette a Tövískoszorú Kápolnának. Jó mulatság lesz minden napotok, biztatott édesapa, mikor megkért a legény. Öröm lett azóta minden ébredésem erős karjában és bozontos mellén. Alig esküdtünk össze, meghívta Strasbourgba a festőműhely.

Víz fölött lakunk. Pallónk mentén föl-lemerülve ott tekerődzik a selymes, hosszú hínárja, mintha egy lány fésülné földig érő haját meg-megemelve s elejtve az ablakban. Ablakunk a székesegyházra néz a meredek szárító padlások felett; szemünk láttára gyarapszik a teste a Vogézek rozsdavörös köveiből. Itt fogunk meghalni, a tövében. S a kalapácsok tovább szaporáznak a vésőn, a tüzes vas tovább sziszeg a földarabolt színes üvegen. Péter, a fiam kezében, lányom, Klára, uránál. Ez az egyik boldogságom. A másik az, hogy...

De hadd mondjam meg előbb, mennyi bolond mende-monda járja a boszorkányos üvegfestésről. Napkeleti drágakövet olvasztanak a kék színbe, aranyat a vörösbe! — szól a bárgyú mese. Dehogy olvasztanak. Közönséges érceket s fémport kevernek a folyékony masszába s a csoda néha a kegyes véletlenből támad, a bükkfahamu, parti homok, réz, vas, kobald és mangán szeszélyeiből. Az igazi boszorkányság a festő szemében van, amikor fölrajzolja pergamentre a mintát, válogat a színek közt, kigondolja jószomszédságukat. Csodálatos, mit művelnek reggeltől estig egymással s az ólompántok mentén a színek, aszerint, hogy melyik égtájnak esnek, miféle magasságban laknak. Olyan ez éppen, mint a szeplőtlen fogantatás, mondogatja az uram; a fény, amely leginkább rokon az Istennel, behatol a szentélybe, mégis érintetlen marad az üveg. Flamand volt az édesanyja, a fia is szeret eltanakodni hitünk jelképein. Én párisi lány vagyok; az ablakok rajzát szeretem. S a változó ragyogást a korai és alkonyi órákban.

Jó darabig csak annyit tudott rólam az uram, hogy mindig tiszta a két gyermek, mienk a legápoltabb veteményeskert a víznél s az ő felesége készíti legjobban Strasbourgban bőjtre a halakat, ünnepre a tehénhúst, karácsonyra a kolbászt. De egyszer megsérült üvegvágás közben, nagy volt a vérvesztése, elgyöngült s két legény hazahozta. Rajzolásnál lepott meg. Le akartam vetköztetni, hogy ágyba fektessem, de ő csak üldögélt az asztal mellett, halványan a sebesüléstől s nézte a solymászó lovagot a pergamenten. Mert a Tékozló Fiú történetén dolgoztam; őt rajzoltam le könnyelmű napjaiban kék alapra, fehér lovon, violaszínű köpenyben s a lólábak közt azzal az édeskés szagú, fehér virággal, amely bokrosan nyílik májusban a veteményesünk szélén; ki így, ki úgy tudja a nevét. Te hol tartod ezeket a mintákat? — kérdezte. A kelengyeládjában, a vásznak alatt, ahová sohase nyúlt. Azt is elárultam, hogy már édesapa mellett rajzolgattam, de ő bizony egy cseppet se biztatott; azt mondta, nem lánynak való. Egészen másképp gondolkozott az uram. Akarod-e, hogy együtt dolgozzunk ezentúl, Anna, akarsz-e a csendes társam lenni? S összetett két ujjával végigsimogatott halántékomtól az államig. Azóta én tervezem a történeteket a déli oldalhajó ablakaira.

Ez hát a második boldogságom.

Tudjátok jól, mi a rend. A felső ablaksor az égi Jeruzsálemé. Monostoralapító szent királyainkkal Judea templomalapító énekes királyai; fehér apostolok a sötét szibillákkal; zsidó süvegben a pátriárkák; piros almák közt Ádám; királyok Isai fájából sarjadva a lombos ág villák nyergében; kivirágzó vesszővel s ékkövekkel a mellén a főpap; lengő füstölővel a fehérszemű angyalok; aranylantijával Dávid; arany nyaklánccal Salamon; négy evangélistánk a négy fő próféta vállán; kerekre nyírt hajával és szögletes szakállal Péter; csavaros szakállal a kopasz Pál; kagylómintás vándorköpenyben Szent Jakab s Miasszonyunk a trónon. De lent, a mellékhajók s a szentély alsó soraiban nekiszabadulhat a mesemondás. Jézuska, a mi fiunk, a te fiad tanítja a doktorokat a templomban; Jézus virágvasárnap számárháton, a szomszéd vargáék szamarán; árokparton az irgalmas szamaritánus: gyógyszerészünk a templomtér sarkáról és Júdás a faágon, ahogy a határban szoktak a bitón száradni az elkapott utonállók. S más is: Salome tótágast a táncban — egy párisi piacon láttam volt azt a csepűragó széplányt a kezén —; medvetáncoltatók és kőfaragók; Nagy Károly császár a spanyol hegyszorosban; Roland párviadalban a szaracén vitézzel; lánclingben alvó lovagtársai a kivirult lándzsákkal; a Grál-kehely titkos grottája; Dido palotája; a kancatejjel táplált vitéz Camilla királylány sírja, ahogy a szentséges emlékü Vergilius lefesti s imádott Tristánom és Izoldám, akiknek bús történetét egy idevaló német ember is megénekelte a mi nagyobb költőink nyomán.

Hetedik éve voltunk házasok, amikor átkerült Reimsből a kőfaragó legény. Minek mondjam meg a nevét, hiszen a sírja is elveszett azóta. A jobboldali főkapun dolgoztak éppen, nagyrészt párisiak, köztük a testvéröcsém. Összebarátkoztak, az uramnak is megtetszett a reimsi faragó, pünkösdkor elhozták ünnepi

ebédre. Nem sejtette, hogy rajzolk, mert mások előtt úgy tettem, úgy tettünk az urammal, mintha a százféle munka a székesegyházon egytől egyig roppant nagy férftitok lenne. Keveset beszélt, könnyen elpirult s ebéd után kiült a partra a két gyerekkel, nézni a csavarosan föl-lemerülő hínárt, meg azt a fehér bokorvirágot, amely ott van a rajzomon a solymászó Tékozló Fiúról. Pünkösdtől pünkösdig egy esztendőn át járt hozzánk ebédelni jóformán minden vasárnap s nem változott a viselkedése. Aztán elmaradt.

Egy nap találkozom az öcsém a vámháznál; gyere, azt mondja, nézd meg a Szüzemet. Aznap került fel a helyére két Bölcs Szüz, égő lámpással a kezében. Öcsém munkája volt az egyik, a reimsi legényé a másik. No, hogy tetszik? — kérdezi s aztán megkérdi még egyszer. Dicsértem volna szívesen, de rettenetes zavaromban belémfagyott a szó. Az öcsém szobra amolyan szabályos fej volt, ahogy a mintafüzetekben láttam már édesapámnál. De a másik szobor, a másik, az én voltam. Az én állam, az én szemöldököm, az én homlokom, az én fülem. Én voltam egészen.

Amit nem árult el a befagyott szám, elmondta a megbabonázott tekintetem.

Úgy látom, az ő Szüzét jobban szereted, — szól rám az öcskös, félig kötődve, félig bosszúsan vagy talán egészen úgy, bár tovább mosolygott s még át is ölelt félkarral, ahogy ott álltunk. S hozzátette: emlékezetből mintázta a legény egy fiatal apátnőről, aki Troyes mellett gondjába vette árva korában.

Ezt mért mondja? — gondoltam. Ő találta ki, most-most vagy együtt találták ki a reimsi faragóval, amikor öcsém rájött a hasonlóságra, vagy éppenséggel hármában az urammal? S ki tudja, milyen fojtott szóváltások, fenyegető suttogások után? Hónapok óta nem járt hozzánk a legény, nem hívta többé az uram. Én nem kérdeztem, hogy mért, ő meg nem árulta el. S mért vitt az öcsém a szobrokhoz, mért nem az uram? Csak álltam, álltam remegő térddel a kapuban, azt hittem, rámdől a hasonmásom és agyonzúzza a szégyenemet.

Este aztán elmondtam az uramnak, hogy mit láttam. Vacsoránál ültünk; megrezsent a szeletelő kés a kezében. Délután még el akartam sülyyedni a szégyentől, most meg — Isten ne vegye bűnömül! — egyenesen jólesett az áruló mozdulat, ez a rezzenés, szívemen éreztem az uram szaporább szívdobogását. Egy szempillantásig tartott, még addig sem, aztán tréfálkozva kirakta a húst kis Klára tányérjára. Örökké kötődött a lányával. No s tetszetek? — kérdezte, de nem nézett rám s mindjárt oda is szólt Péternek valami más dologban, mintha azonmód elfeledkezett volna a kérdésről. Én azonban jobbnak tartottam felelni. Főlkészültem estig a helyes válaszra. Erősen dicsértem az öcsém munkáját; méltó akár a párisi Miasszonyunk kapujára; ha így halad a fiú, kapkodni fognak érte Rouentól Bázelig.

Klára az apja térdén lovagolt, csiklandozták egymás oldalát, a lány sikoltozott a kacagástól. Egyszer csak megáll az uram lába, magához szorítja Klárát s közbeszól: tudd meg, Anna, hogy az öcséd derék mesterember, de az a másik, az a reimsi legény a legjobb művész, akit láttam. Hát akkor mért nem hívod többé hozzánk? — szaladt ki a számon. Mért nem? Mert ő maga kérte, hogy ne s most már különben is hiába hívná, elvándorolt világgá.

Szombat volt, emlékszem. Aznap éjjel még hevesebben szeretett az uram, mint máskor, hajnalig szeretett, majdnem elaléltam az erejétől.

Soha többé nem láttam azt a másik embert. Később megtudtam, hogy nem is fogom ezen a földön. A szomszéd plébániatemplomba szoktam volt eljárni misére, de ha a nagytemplom körül akadt dolgom, mindig úgy esett, hogy a jobboldali kapun léptem be, a varangyos hátú csalfa Kisértének engedő Balga s a mennyei Vőlegénynek engedelmes Bölcs Szüzek szembenálló sora közt. Akárhány hónap múlt el is, akármennyire lesütöttem a szememet, csak elgyengült a lábam ilyenkor, éreztem, hogy kipirulok a nyakam körül s a karomon; meg is látszottak az árulkodó foltok, ha nyitott ruha volt rajtam.

Egy nap feldúltan került haza az uram. Láttam messziről, hogy nagy dolog történhetett vele; egyébként se volt az a természet, aki titkolni tudja, ha bántja vagy boldoggá teszi valami. Leküldte a gyerekeket a kertbe, égő füllel, nehéz mellel s boldog arccal két súlyos tenyere közé fogott. Felséges látogatónk lesz holnap, Anna, még a római császárnál se járt vacsorán hatalmasabb vendég! Vártam, hogy megmondja, kicsoda. De akkora hatalom lehetett az a rejtélyes személy, hogy egy darabig nem fért ki a neve a száján. Már-már azt hittem, az apostolok közül támadt fel valaki. S majdnem jól hittem, mert az uram végre suttogva kimondta: Salamon Király jön hozzánk, bölcs Salamon, a zsidók legnagyobb királya. S remegett a patkóhajlító két keze a vállamon.

Lassacskán megtudtam, mi történt. Szép szál ősz ember tűnt fel napok előtt az építkezésnél, megszemlélte a pallérok, kőművesek, ácsok, üvegfestők, kőfaragók munkáját; csodálatosan értett mindenhez, jártas volt a titkos jelekben, néha ismeretlen szavakat mormolt maga elé s parancsnak hangzott

az odavetett legkisebb szava. Érezték is mind, hogy nem közönséges ember, talán nem is halandó, hanem felsőbb küldött. Senkise tudta, hol a szállása, de hajnalonként nap mint nap a mesterek közé vegyült, gyöngyharmatban mosott szakállal s fel-felvillanó fénygyűrűvel ősz fűrtjei körül. Volt, aki szerint Mózes szarvai lappangtak a hajában. Különösen az uram munkája érdekelte s abból is, amit én csináltam nemrég Szent Lesták legendájáról az űzött szarvassal, amelynek védelmező feszület nőtt a homlokára. Félrevonta az uramat s rettentő fogadalom pecsétje alatt elárulta, hogy ő Salamon Király, nemrég kelt ki egy kerub parancsára a sírjából a Jozafát völgyében s járja gyönyörűséggel Franciaországot, mert az égiek szerint most épülnek a legszebb templomok a földön, amióta ő megépíttette az Úr hajlékát kösziklára, színarany homlokával keletnek, szemközt az Olajfák Hegyével, a Kedron szakadékvölgye fölé. Járt Bourgesban, Reimsban, Sensban, Laonban, Párisban, Chartresban, innen tovább megy Amiensbe, Rouenba, világ csudája, amit lát, hamarosan zsoltárba teszi. S holnap eljön vacsorára.

Csak néztem, hogy megbolondult az uram.

De amikor másnap eljött, én is nyomban megéreztem földöntúli erejét, valahol a csillagokban szerzett csendes hatalmát. Ötven-ötvenöt év körüli szép szál ember volt, kicsit testesedő, ahogy illett a korához s fejedelmi méltóságához. Őszülő szakállát csakugyan gyöngyharmatban fűrészhette, úgy csillogott; deresedő, hosszú haja világított a homályban. S ha nem győzött volna meg parancsoló külseje, megnyert a szava, ahogy Jeruzsálemről beszélt, apja, a maga s Krisztus urunk korában, három várfaláról, az óvár harmadik dombjáról, amelyre az Úr házáat emeltette, a templom öt udvaráról, vert ezüsttel borított kilenc kapujáról, tiltó és magasztaló felírásairól, csarnokairól a palotában, ahol száz ágyasát őriztette s egyet közülük megénekelte, lóvásáraitól Egyiptomban, útjairól Hebronba, Jerikóba, a Holt Tengerre és Siloamról, ahol nagy ritkán nyugodni szokott, amikor egy kerub nem szólítja ki éppen álmuk utakra igazságot tenni az elvadult, rabló világban, mert erőtlenné immár az eleven királyok parancsa vagy szemrevenni az Úr épülő házait, az új Jeruzsálemeket, mindig friss balzsamolajjal fölkenve ilyenkor. Most már értettem, mitől ragyog úgy a szép, ősz haja. Csak az nem tetszett, hogy megdicsérte szörnyeteg utódját a trónon, Heródest. De hát ő zsidó, mondta, ne felejtsük el, hogy zsidó, már pedig Heródes király, noha vér szerint nem volt igazi zsidó, újjáépíttette s ajándékaival még gyönyörűbbé tette a templomát. Egy csöppet se látszott zsidónak; német-római császárnak néztem volna, ha nem tudom, kicsoda.

Az uram lement borért a pincébe.

Sokat hallottam felőled, Anna — szólt akkor Salamon Király.

Elgyengültem. Akár hiszitek, akár nem, tudtam, hogy a reimsi legény emlegetett neki, valahol a világban. Meg is mondta a király, hogy hol, egy szentföldi kikötőben, amely a hitetlenek kezén van. Ott találkoztak, a nevét is említette a helynek, elszaladt a fülem mellett a nagy izgalomban.

Nézett egy darabig, elégedetten, de nem illetlenül s aztán így szólt:

Tudod-e, hogy meghalt a bánattól utánad? Ott fekszik Uratok szülőföldjén, egy zarándoktemetőben.

Átnyúlt az asztalon a kezemért s megszorított a csuklómnál. Másfajta fogása volt, mint az uramnak.

Holnapután velem hálsz Colmarban. Alkonyatkor várlak a fogadó kapujában, szemközt a domonkosokkal.

Mielőtt tudtam volna, mit felelek, hallom, amint mondom is már neki: ott leszek, felséges úr, veled hálok.

Úgy adódott, hogy ősém Colmarban dolgozott akkor. Másnap ébredéskor szólok az uramnak, hogy nagy veszedelmet álmodtam az öcskösről, nincs nyugtom, átmennék utánanézni, visszajövet aztán, ha nincs baj, vennék két hizlalni való malacot a parasztéktól, akikhez máskor is ki-kinéztünk ilyenkor ősszel. Rákövetkező nap az uram maga rakott szekérre hajnalban; késő délután beértem Colmarba. Salamon Király csakugyan ott várt szemközt a klastrommal, egy terebélyes hársfa alatt. Úgy ült, mintha éppen igazságot tenne. A szobájában volt terítve, be is gyújtott, mert hűvösödtek az esték, bőven volt jó étel s ital vacsorára. Férfi módra bírom a bort, bírta ő is rendületlenül, éppen ő ne bírta volna!

Ha nem győzött volna meg addig sugárzó felsége, sem ékes beszéde trónvárosáról, Jeruzsálemről, meggyőzött az az éjszaka. Pirkadt, mire elcsöndesült a szenvedélye. De rövid szenderegés után nekem megint kinyílt a szemem s olyan könnyen, mintha hosszú álmom után friss kútvízben öblögettem volna. Szakállas, szép feje, nesztelen álommal a vállamra nehezült. Nem tudom, jó-e velem ébredni, vele ébredni isteni volt. Ki vagy te? — gondoltam égi csendességgel s boldogan, kifele, miféle csaló? Mert álmában egészen halandó volt az arca, egy kedves, öreg betyáré, akit sose fognak felkölteni a kerubok, se itt, se Siloámban, örülnek, ha egyszer befordult a sírba s békét hagy a szoknyáknak. Ki vagy te? — gondoltam s megsímogattam nedves homlokát. Ki vagy, mi vagy, földönfutó király, föld nélküli lovag vagy kőfaragó, mint a

reimsi legény vagy énekszerző, aki hosszú, finom ujjával megírta Tristan és Izolda szerelmét? Meg is kérdeztem tőle, amikor fölébredt a kolostor harangjára. De ő csak ingatta a fejét, haszontalan mosollyal az öregedni nem akaró szemében s azt mondta két csók közt: ha van lélekvándorlás, amint a perzsa tudósok hirdetik, akkor Salamon Király lelke beleköltözött. Aztán nyergelt s elvágtatott Bázelnak. Én pedig hazamenet megvettem a két hízt karácsonyra.

Nem múlt el hét, hogy ne emlegettük volna az urammal. Lelkesedett érte s visszavárta tavaszra. Mind számítgatta: most ért Amiensbe, most Rouenba, ki tudja, áthajózik a féleszű angolokhoz s visszajövet bizonyosan ellátogat a kegyes Flandriába. De a gólyákkal együtt megtér majd hozzánk, fölmegey az állványokra, megvizsgálja a darukat, benéz az öntődébe, most immár áruha nélkül, hermelinbélésű, zöld koronázópalástban, országalmával, kormánypálcával, rubingyűrűkkel a kesztyűjén s ki tudja, talán pálmás Szent Borbála is ott lesz az oldalán, így várta vissza az uram. S intette a műhelyt: jó lesz levenni a kötést a Zsinagóga szobor szeméről, mert sérti Salamon Királyt, hiszen látta bizony a hitigazságokat az Ószövetség is, amikor még csak a Törvény volt, nem a Kegyelem. De az efféle beszéd már sehogyse tetszett a többi mesternek, a papoknak meg éppen nem; kérleltem is, hagyja már abba.

Egy szép napon megkért, hogy fesse le pergamentre Salamon Királyt a felső ablaknak. Mondtam ugy-e, hogy nekem addig az alsó ablakok jutottak a csendestársi munkából, titkos családi munkánkból, szentek és vértanúk élete, apró karikákban sok jámbor cselekedet, vitézi tett s néhány bohóság, amiket lánykoromban láttam csepűragóktól párisi tereken, később meg Strasbourgban, a piacon. De a fő alakokat a felső nagy ablakok számára magának tartotta fenn, maga tervezte, mintha csak apámmal tartott volna ilyenkor, hogy asszony nem méltó erre a munkára. Ha nem is mondta ki így. Most azonban másképp gondolkozott.

Hetekig dolgoztam a terven bezárkózva. Megtehettem, hiszen alig volt már gondom a növekedő anygali két kölykömmel. Úgy akartam ábrázolni, ahogy az uram visszavárta: hermelinpalást a vállán, lilomos kormánypálca a jobbában, fehérkesztyűs balkeze játszik az arany nyaklánccal. De mikor elkészült a rajz, riadtan láttam, hogy három férfiről beszél. Szőke haja a reimsi kőfaragóé volt, szakálla és válla Salamon Királyé, keze az uramé. Ő azonban nem tudott betelni a gyönyörűségtől; Chartresban sincs szebb, mondogatta. Chartresban! — értitek? Fehér erezetű, égő vörös üveget választott ki háttérnek, a királyi arc hús színe is pompásan sikerült, pedig ritkán szokott egyébként. Nagyobb gonddal öntötte ki s rakta össze, mint a legparádésabb munkáját.

Tíz esztendeig éltem boldogan az urammal bűn nélkül. S utána tíz esztendeig boldogan a bűnben. Mert a colmari éjszakát nem gyóntam meg sem a papnak, sem az uramnak, aki a legszelídebb gyóntatóm. Nem vitt rá a lelkem. Ha pedig betértem olykor a nagytemplomba, mindig Salamon Király alatt imádkoztam csikarások ellen s hogy mindhalálig szeressem az uramat s ő is szeressen a sírig, ott könyörögtem, ha pestis köszöntött ránk, lóról zuhant az öcsém s villám vágott kicsi Klára mellé. Az uram is küldött: eredj, eredj, imádkozz Salamon Királyhoz, meglátod, mindig lesz foganatja. S én mentem, bűnnel az emlékemben, örömmel a szívemben, imádkoztam s lett foganatja.

Egy este, mikor üres volt a templom, hegyes kövekkel megdobálta s bezúzta az ablakot egy őrült. Azt mondta, Belzebub fő ördög képe az, nem Salamon Királyé, csak annak van öltözve. Tudjátok, milyen vastag és ellenálló az effajta üveg, őrült ember ereje kell az elpusztításához. Megkötözve hurcolták ki, a kapu előtt összeköpdösték s megrugdosták a Bölcs Szűzek lábánál; még az a jó uram is ütött a szegényen egy párat. Odavolt az ablakért. Odavolt az egész város, a tanács, a papok, a műhely. Csupán én töprengtem magamban, hogy őrült-e a szegény merénylő vagy inkább látó ember, az egyetlen, akit látással ruházott fel közülünk az ég? Csak én nem sajnáltam, csak én nem sirattam Salamon Királyt. Meg is kértem az uramat, járjon közbe, hogy ne kerüljön vasra a bolond; hátha igaz szemmel látott, az Isten szemével? Hiába kérleltem.

Miket beszélsz, Anna, így becsülöd a munkánkat, a legszebbet? — felelte. Életében talán először volt szemrehányó a hangja. Eredj, nézd meg inkább, mi lett a szegény királyból!

Pünkösöd hétfő volt, naplemente, mikor a nyugati oldalon kigyulladnak a vöröses kövek s a hideg rózsatűz ellátszik hetedhét határig. Nincs ebben az órában szebb templom a föld kerekén. Bent a hajóban már homály volt, gyengülő szememnek való jótékony derengés, csak az egyik öreg és vastag oszlop, a legöregebb oszlop törzsén vesztegelt még egy sugárfolt, mintha ott rekedt volna virrasztani éjszakára. Kihunytak már az ablakok, szunnyadtak a színek, akárcsak az elcsöndesült madárcák. Ezekkel a színekkel élt az apám, él az uram, fog élni a fiam, Péter, amikor én már nem élek. Jó volt rágondolni. Fejem fölött csillagalakú üvegseben át belátszott a halványkék esti ég. Csak a lilomos pálcája maradt épen a királynak s a szőke haja.

Egy csokor gyertya égett az egyik ablak alatt az oldalhajóban; asszonyok térdelték körül. Én azonban tovább húzódtam, Mária Magdolna legendája alá. Ott imádkoztam. Nem tudom meddig, azt hiszem sokáig.

Rég volt ilyen könnyű a lelkem. Mintha megint az a párisi lányka lennék — az is voltam! — aki forrón könyörög, hogy egész életében csak egy férfit szeressen, egyhez tartozzék.

Valaki hátulról vállon érintett. Könnyű érintés volt; rögtön ráismertem hosszú ujjú, finom kezére, amely Colmarban a párnámon feküdt. Ez ő, gondoltam vad rémülettel s még vadabb boldogsággal, ez ő, a király, Salamon Király, álruhában vagy hermelinpalástban, ő áll mögöttem, a csavargó, csaló, édes, öregedő betyár vagy talán mégis csak maga az igazi templomalapító, akit egy kerub időnként felkölt a sírjából Jeruzsálem mellett, mit tudom én, ki, mit tudom én, ki, mit tudom már én!

Az uram volt.

Te mért térdelsz éppen Mária Magdolna előtt? — kérdezte. Felelni akartam, igaz, hogy nem tudom, mit, de szó helyett elborított a könny. Arcomhoz hajolt s azzal a gyöngédséggel, ahogy csak ő tudott nézni, ha tettenért valami gyengeségen, megismételte:

Te mért térdelsz éppen itt?

Fölsegített s szótlánul eligazított Miasszonyunk képéhez, amint kék csillagokkal teleszórt vörös ég közepén áll a fiával.

Imádkozz te csak ehhez a szeplőtlen asszonyhoz. Hiszen boldogak voltatok Colmarban.

PÓTVIZSGA

Történi 1949-ben, Rómában

1.

Goldflake az órájára nézett. Két órája penészedett a tanár az előszobában. Ennyi elég, éppen eleget váratta. Tomacelli bíboros a pártfogója, nem lehet szó nélkül, végképp kirúgni. Hiszen csak lenne a kegyelmes úr káplán valahol lenni a rongyos Kalabriában! De a bíboros dolgozószobája a Szent Péter bazilikára néz s azon is pont a névadó szobrára, egyszer talán még ő kerül az örökébe. Tomacelli nem káplán, Chysleren hajtát be naponta a Vatikán udvarára. Ő csak tudja, ő adta el tavaly a kocsit a szentegyháznak.

— Szólítsa be azt a tróger — mordult a titkárnőre.

— A tanár urat?

— Őt, őt, a kollégáját.

Kedvelte maga körül a diplomás bujdosókat. Megbízható, eszes munkaerők és sose mernek fizetésemelést kérni. Rajta van az elfehérült képükön, mikor nekirugaszkodnak a nagy szónak, ő csak rájuk förmed: „mondja drágáám, maga mit csinál egész nap? az orrát túrja? pálcával álljak a hátuk mögött?” — s máris lenyelik a kérést, látszik, ahogy pár ezer líra visszacsúszik a nyeldekön. Ezt hívja Goldflake preventív dorgatóriumnak.

Egyetemen dolgozott valamikor a titkárnője is, a budapesti egyetemen. Gyárigazgató volt az apja; az ostrom után egyszer kirepítette Goldflaket a hivatalából. Akkor még Gálnak hívták s vagonételben feketézett csabai krumplival a szétlőtt Nagycsarnok mögött. Gyakran eszébe jut ez a kis összetűzés a papával s véletlenül mindig a lánya előtt. „Mondtam-e már, professzoressza, hogy engem kihajított egyszer az apja? No, ne vágjon olyan ijedt képet, nem kapom be! Föl se vettem, nem haragszom rá! Jó ember az öregúr, csak egy kicsit régmódi. Él még, van még állása? Leveleznek?” A titkárnő ilyenkor megkönnyebbülten sóhajt. Még mindig jobb, mintha az ő lábát dicsérné. De Goldflakenek elvei vannak: Rómában nem flörtöl az alkalmazottakkal. Ahány ország, annyi szokás. New Yorkban úgy kell diktálni, hogy közben az ember vonalzóval legyezi a kisasszony szoknyáját.

Tomacelli védené azonban más eset. Azt a diplomást ki nem állhatja. Azzal az ördög cimborál; bajt hoz az emberre. „lettatore”-nak hívják az olaszok s két ujjal, a mutatóval, meg a kisujjal megdöfködi a levegőt az efféle vészmadár után. Goldflake beigazította a kezét, hogy megpróbálja az ördögűző mozdulatot. Akkor vette észre, hogy a tanár már bent áll a szobában, az ajtónál.

— A hátam mögött csinálja. Csak úgy van foganatja.

Előrejt az asztalhoz:

— Megjegyzem, már az etruszkoknál is szokás volt. Lefestették a sírkamrákban. Úgy látszik, ókori babona.

— Mint minden vallás — dörmögte Goldflake. Rettentő dühös volt a bíborosra. De eszébe jutott a szenteltvíz export és összeszedte magát.

— Csak tréfáltam — mondta más hangon s elvigyorodott.

— Tudom — felelte a tanár. — Vízbe esne a Szentév, ha nem segítene olyan buzgón a Vatikánnak.

Goldflake görbén nézett rá. Nem lehet olvasni abból az ártatlan pófájából. Fél most a bűdös vagy szemtelen? Viccel vagy komolyan mondja? Igaz, ami igaz: négy nagy irodát szervezett a szentévi üzleteknek. Most készül az ötödikre, a bombára. A „vonat”-ra, ahogy az okos pestiek mondták. Nem juthat el minden zárandok Rómába, milliók fognak érkezni s még több millió otthon marad, mért ne jussanak jelképesen azok is a kútforráshoz, egy kis lelki örömhöz? Ő majd csináltat pár százezer aranyozott kulcsot, megtölteti hiteles szenteltvízzel, lepecsételi s szétküldi őt kontinensre, a plébániáknak. Három példányban is megvolt a jegyzékük, a mintakartoték! Ki gondolja a texasi indiánok lelkét? Ki a püspök Mindanaoban? Ki a kedvenc gyóntató Fezben? Tessék csak tőle megkérdezni. Ismerte a püspökségek súlyát, tudta a plébániák fizetőképességét az Andoktól a Fülöp-szigetekig. Úgy kalkulált, hogy legalább félmillió kulcsot lehet piacra dobni. S a kulcs nyelére rányomják egy régi zárandokének kezdősorát: O Roma nobilis, orbis et domina... Itt a sor egy cédulán a tintatartón, felírták egy cédulára, mert neki már kihagy a latin memóriája. (Vagy nem is

tanult latinul? Ki emlékszik az ilyesmire annyi év után!) Tegnap kapta az ötletet egy amerikai fogadáson, kitől is kapta? ki mondta? fene tudja, de nem rossz ötlet.

Csak az a baj, hogy Tomacelli bíborostól függ a terv sorsa. S a bíboros kemény ember, nehéz ember. Nincs üzleti érzéke. Máig se tudja például, hogy miféle márkájú kocsin jár? Minek teszik az ilyen embert a Vatikánba? Rakják föl aszkétának egy bencés kolostorba, a Himalája tetejére. Igaz!... ott nincsenek bencések. Goldflake már betéve tudta a földgömb vallásföldrajzát. Egy szó, mint száz, a tervről még nem mert szólni a bíborosnak, a bíboros viszont pártolja a tanárt, a tanár most itt van, tehát nem lehet csak úgy kidobni. De abba már Tomacelli se szólhat bele, hogy meddig várassa odakinn.

— Üljön le.

Mintha hinta-palintán lengenének, ő meg azon nyomban felállt. Egy darabig szótlánul járkált a szobában. Két napja kúszott Róma utcáin az alattomos déli szél, hályogos volt az ég, nyirkos a kilincs, Goldflakenek fáj a feje, pattanások virítottak a kiborotvált álla körül.

— Beszéljünk nyíltan, tanár úr. Félek magától. Értse meg, félek. Maga tanár, a felhőkben él, nem tudja, milyen buta és ijedős a publikum, pláne akinek pénze van. Megüt a guta egy pasast egy óriási szállodában s egy félév múlva becsukhat az egész istenverte üzem. Arra senki se gondol, hogy félezer vendég prima ágyban, prima temperaturában horkolt, míg az a marha ötszázadik kiadta a lelkét. Pont az az egy ragad az emlékükből! Kényes az üzleti hírnév, tanár úr. Nemcsak az etruszkjai voltak babonások, a mai ember is az. Már pedig magával gyalázatosan megjártam. Igaz vagy nem igaz?

Meg volt elégedve a bevezetéssel. A legtöbb diplomás olyan gyáva, hogy nem is kell folytatni ilyenkor. Feláll, veszi a kalapját s elkotródik. De Tomacelli védence gyanútlan, derűs ábrázattal nézett rá. Mintha nem is róla beszélne. Nem értette meg a hülye az elriasztási manővert.

— Kétszer is kiírták a nevemet abban a sötét ügyben — folytatta Goldflake emelkedő indulattal. — Együtt ragyogtunk a sajtóban, tanár úr.

A tanár fölvetette a fejét. Nézd csak, milyen kemény a tekintete! Goldflake alig hitt a szemének. Repülnél is, gondolta, ha nem félnék, hogy veled repül félmillió kis kulcs a szenteltvízzel!

— Akar valamit mondani?

— A lapok csak azt írták, hogy semmi közünk a dologhoz.

— Azt, azt — dohogta Goldflake —, de mégis csak maga volt az utolsó, aki élve látta miss Curtist. Értse meg, senkinek sincs ínyére az olyan utazási iroda, amely luxuslokál helyett a halálba küldi a klienseit. Nekem se volna. S maga is szívesebben táncol az Orsóban, mint hullá a Forumon.

A tanár félbeszakította:

— Mi az az Orso?

Goldflake két kézzel kapott a homlokához:

— Egy étterem, ember, egy étterem! Helyreállított középkor, festői boltívek, remek konyha, azt mondják, Dante is írt róla, nézzon utána, ha ráér, maga jobban tudja, hol kell. S maga akar amerikaiakat vezetni! Tanulja meg már végre, hogy Bulgari a legnagyobb ékszerész, a Basilica Ulpia étteremben van a helyreállított ókor s az Orsóban a helyreállított középkor. Bánom is én, ha az asztalnál telebeszéli a fejüket császárokkal és pápákkal, csak oda találjon! Nekünk nem a tömegutas kell, hanem a pénzes muki. S gazdag ember jobban tűri a fejtágítást elegáns pincérek közt, mintha gyalog lohol maga után az olasz kánikulában. De kár a dumáért, úgyse bízik magára több vezetést.

Szólt a telefon, a római rádió jelentkezett a vonalon. Goldflake körülbelül két hete felajánlott egy csevegést a Szentév amerikai előkészületeiről. Németül folyt a beszéd, mert csak ezt a nyelvet bírta nagy vonalaiban, hajdúsági tájszólással és Oktogon téri zsargonban. „Ájne Moment, bitte, ájne Moment warten!” — szólt közbe hirtelen s tenyerével elfödte a kagylót.

— Műsorra tűzött a rádió — súgta ragyogva az asztalon keresztül. Pillantása a tintatartóra esett. — Mondja csak gyorsan, ismer valami zarándokéneket, amely így kezdődik...?

S a tanár orra elé tolta a cédulát.

— Hogyne, a dallamát is tudom. Goldflake még jobban sugárzott.

— Remek. Most figyeljen!

Levette kezét a kagylóról s azt javasolta a rádiónak, hogy teldjék meg a csevegést egy zarándokénekkal. Lemezre is fölvehetik s a rádió máskor is játszhatja, húsvétkor, pünkösdkor s a többi egyházi ünnepeken. Vagy már meg is van? Csak föl kell tenni a lemezt a csevegés után?...

Biztatóan végződött a beszélgetés. Ha lejátsszák az éneket az előadás után, megvan a szenteltvízes kulcs zenés rádióreklámja! S ráadásul ingyen! Megenyhülve fordult a tanárhoz.

— Hol hagytuk abba? Ja, igen! Szóval mondhat, amit akar, kedves tanár úr, mégis nekem van igazam. Huszonhárom késszúrás gyalázatos reklám egy utazási irodának. Ha megtudják az amerikaiak, hogy maga vezette halálba miss Curtist, egy szál klienset se kapok tengerentúlról. S gondolja meg, hogy a Szentév küszöbén állunk, a Szentév turistaforgalmára készülünk!

— Megváltoztatom a nevemet — ajánlotta a tanár.

— Látja, azt nem bánnám.

A rádióreklámon járt az esze s önfeledten mosolygott. Űsse kő, csinál még egy próbát a tanárral.

— Maga csakugyan tudja a dallamot vagy csak úgy mondja?

— Hogyne tudnám. Ha akarja, eldúdolom. O Ro-ma no-bi-lis or-bis...

— Elég, elég, elhiszem! Legközelebb összekötözöm magukat a titkárnőmmel, annak is tele van a feje haszontalan tudománnyal.

A tanár felállt:

— Hát akkor...

Goldflake felhúzott szemöldökkel nézte.

— Hát akkor... Ha nincs remény...

— Ki mondta, hogy nincs? — kiáltotta Goldflake kedélyesen. — Addig él az ember, amíg remél. Jövő héten adok magának egy széplelket Nebraskából. Egye fene, vezesse.

A tanár biccentett, megfordult s elindult kifelé. Hogy is csinálják az olaszok azt az ördögűző mozdulatot? — gondolta megint Goldflake. Két kinyújtott ujjal megvillázzák a levegőt a peches ember mögött. Nem árt, ha most is megcsinálja. Pár nap múlva kerül a kiviteli terv Tomacelli bíboros elé. A kulcsocskák! Fölemelte a jobb kezét s ujjait beigazította a varázsjelre. Most, most kell csinálni, mikor az ajtóhoz ér! Abban a pillanatban megfordult a tanár.

— Mit akar? — rivallt rá Goldflake elvörösödve. Másodszor éri tetten a disznó.

De a tanár ezúttal úgy tett, mintha nem látna semmit.

— Még azt akartam megkérdezni, hogy hol van Rómában kutyafürdő?

— Kutyafürdő? Hát az minek magának?

— Szegény boldogult miss Curtis is kérdezte s én nem tudtam. Hátha más kliens is megkérdi?

Goldflake elvigyorodott.

— Látja, látja, mégis csak jó az a műveletlen Goldflake a háznál.

— Kérem, én a viláért sem...

— Jó, jó, tudom, a viláért se mondta. De azt is tudom, hogy mit gondolnak a hátam mögött a kollégáival. Csakhogy a világ nem áll etruszk sírokból, kedves tanár úr, meg zarándokdalokból...

Elharapta a szót. Ez már mégis szemtelenség, gondolta. Kisegít a zarándokénekekben s még csúfolódom vele.

— A kutyafürdő a via Paisiellon van — mondta kegyesen. — Az úri negyedben, a Pariolin. Megjegyzí? Via Paisiello.

— Hogyne jegyezném meg. Paisiello jó muzsikus volt. Goldflake összehúzta a szemöldökét.

— Azt én nem tudom. Az már a maguk dolga. Hirtelen méregbe jött.

— Különben mért nem tudom? Mindent csak maguk tudnak, maguk ketten s a kutya se ellenőrzi magukat. Esküszik, hogy muzsikus volt?

— Úgy görbüljek meg.

— Miket írt?

— Operákat.

— No látja, megfogtam! Én ismerem az összes olasz operát. Imádom az operákat. Trubadur, Rigoletto, Bajazzók, Bohémélet... Egyiket se ő írta. Kinek volt a barátja, Verdinek vagy Puccininek?

— Egyiknek se. Korábban élt, a tizennyolcadik században. Goldflake lelohadt.

— Az más. Nem tudtam, hogy már akkor is írtak operákat. Az ócskaság a maguk dolga. Az én dolgom az élet!

Ismét ragyogott.

— Az ócskaságról jut eszembe a zarándokdal. Nézzen ám alaposan utána, nehogy felsüljünk. Cserébe kihálászok magának egy kövér halat az Excelsior hotelből. Akár kettőt is, ne féljen. S tanulja meg végre, hogy a kutyafürdő a via Paisiello-ban van, Bulgari a legnagyobb ékszerész, a Basilica Ulpia a helyreállított ókor, az Orso a helyreállított középkor s mind a kettőnek pompás a konyhája. Érti, etruszk?

Nem is olyan rossz fiú, gondolta; én pedig határtalanul jó vagyok.

A tanár kiment. Goldflake hátratett kézzel elmélázott az ablaknál. Mennyi ember nyüzsög az utcán, mind olaszul vartyog, alig lehet érteni a szavukat. Ők vannak itthon s mégis ők szedik fel a csikket a járdáról. Lusta, jámbor, igénytelen fajta! Az, az, igénytelen, megérdemli a sorsát. A csikket s a népkonyhát.

Itt van például ez a hontalan tanár. Őt nyelven beszél, kisujjában van Róma s bíborosi ajánlással könyörög egy amerikai turistáért. S tőle könyörög alkalmi munkát, pont tőle, akinek másfél nyelv is elég a Studebaker kocsijához. No nem baj, majd segít rajta egy kicsit.

Buta véletlen keverte a tanár nevét a gyilkosságba. Délelőtt kiment miss Curtisszal a Forumra, tizenegyor megmutatta a Palatinust, délbén a miss visszamaradt a Forumon s délután az őr holtan találta egy bozótban. Két-három órája ölhatték meg az orvos szerint. Huszonhárom szúrás érte, de csak egy volt halálos.

Végigfutott hátán a lúdbőr. Megfordult s becsöngette a titkárnőt.

— Mondja, professzoressza, mit mondott maga multkor a Curtis gyilkosságáról?

— Azt kérem, hogy így ölték meg Julius Caesart is.

2.

Goldflake szürke arccal, összeroskadva könyökölt az asztalra. A kifutófiú a harmadik dupla feketével loholt fel a szemközti bárból. A konyakot a titkárnő kezelte. Szemmeláthatón jól esett neki a főnök cudar állapota.

— Töltsön magának is — nyögte Goldflake.

Vizespohárral itták, mert nem volt más kéznél. Jobban is esett ezzel a mértékkel. Mit tett, mit tett, hogy így elpártolt tőle a szerencse!

Remekül kezdődött a hét. Tomacelli vasárnap hirtelen ágynak esett, az a hír, hogy súlyosan beteg, mit súlyosan! a halálán van, csak titkolják. S a helyettesének vagy utódjának szelídebb a híre, talán érti az okos szót. Hétfőn előkerült a zarándokdal lemeze, kedden két személykocsit s egy teherautót adott el a Vatikánnak, New Yorkból átrepült a cégtársa (nála van a több pénz), betette a Flora hotelbe, fölhajtott neki egy földönfutó magyar grófnőt, a pofa el van ragadtatva, filmet akar csinálni a tyúkkal, a tanár megkapta a turistáját, miss Schremstert s a miss nem halt bele a művelt sétákba, ellenkezőleg! mindjárt első este az Orsiban ettek (egész tanulékony fickó!) szerdán lemásztak valami dohos katakombába, csütörtökön... Ó, csak az a csütörtök hullt volna ki a naptárból!

Beszólt az egyik gépírónő, hogy megjött a tanár. Goldflake három gépírónőt tartott, fehérorosz hercegnő volt az egyik, szerb testőrtiszt özvegye a másik, lengyel kémikusnő a harmadik. Német-magyar nyelven parancsolt nekik, amelyet maga teremtett a római vállalatok számára. Újabban áttért az olasz alapformákra is. Venire quattro! Jönni négykor! Azt már süssék ki az olaszok, hogy melyik menjen a másikhoz; elég leleményesek.

Goldflake megpróbált kiegyenesedni.

— Azonnal jöjjön be.

Azt remélte, hogy fejébe szalad a vér, ha meglátja. Felugrik s összeveri. De úgy le volt törve, hogy verés helyett csak mordult egyet a belépőre. S időbe telt, amíg meg tudott szólalni. Sötét, önkínzó elégtétellel.

— Most aztán első oldalon állunk a lapokban. Örül neki? A múltkor még beértük a harmadikkal.

— Most az elsőt. De most viszont csak én. Goldflake elhúzta a száját.

— Örülök, hogy olyan szabatos. A tanár elhárító mozdulatot tett.

— A mesterségem. Pedagógus vagyok.

Nézték egymást, a tanár kicsit fáradtan, de nyugodtan, Goldflake utálattal. Odaszólt a titkárnőnek.

— Hagyjon magunkra.

Négyszemközt majd csak felforr a mérge s kitekeri a nyakát ennek a dögnek.

— Iszik egy konyakot? Nincs több poharam, igyék a kollégája után.

— Köszönöm, nem szoktam. Elfojtja a torkomat.

— Én iszom.

Hála Isten, már kavarog a gyomrában a düh. A tanár közben leült az asztal túlsó oldalára. Ki engedte meg? Eh, különben mindegy! úgyis utoljára látja ebben a bűdös életben. Megint sirokkó van odakünn, ilyenkor a konyak se használ, csak lötyög az ember fejében.

— Mi volt a rendőrségen? Látom, kiengedték.

— Persze, hogy kiengedtek. Elmondtam mindent, amit tudtam szegény miss Schremserről. Azt hiszem, egyelőre nem is hívnak be. Megkérdezték, hogy Rómában maradok-e, de nem mondták, hogy itt kell maradnom.

— Maga pedig azt felelte, hogy marad, hogyne maradna, hiszen van itt Rómában egy tökkelütött Goldflake, aki holnap újabb áldozatot bíz magára.

— Ezt nem mondtam.

— De gondolta! — üvöltötte Goldflake. — Azt hiszi, hogy holnap újabb nőt vetek maga elé? Sakál!

Végre megjött a mérge.

— Mondjon mindjárt gyilkosnak — felelte szomorú méltósággal a tanár. — Úgy látszik, maga okosabb, mint a rendőrség.

— Mondom is. Nem is mondom, hanem ordítom, hogy az utcán is hallják. Gyilkos, gyilkos! Tönkreteszi az életemet.

A tanár sóhajtott.

— Hosszú kezem lehet, ha a piazza di Spagnától a Forumig ér. Én a piazza di Spagnan hagytam a miszt, ott váltunk el a patika előtt. S hol találták meg? A Forumon.

Goldflake megint letört.

— Halálmadár — morogta. — Rögtön megszagoltam magán. Rögtön, amikor először láttam. S többet adok az orromra, mint a maga penészes agyára, érti?

— Azt jól is teszi. Többet keres vele.

Goldflake vérbeborult szemmel bámult rá s felbőffentette a fél üveg konyakot. Szemtelen koldus! De jó volna büntetlenül szétverni a fejét egy levélnyomóval.

— Ide is kiszáll a rendőrség? Engem is kihallgatnak? Megmondták, hogy mit akarnak? Van valami nyom, van valami gyanújuk? Beszéljen már, a fene egye meg.

A tanár elcsodálkozott.

— Ide mért jönnének? Teljesen elfogadták az alibit. Ujjlenyomatot vettek, de nagyon kedvesek és udvariasak voltak.

— Peeersze udvariasabbak, mint én. Úgyis tudom, hogy ezt akarja mondani. Tudja mit, nekik hagyom a jómodort. Nekik nincs félténivaló négy vállalatuk, amit a verítékükkel csináltak a lusta olaszok közt. Elsején megkapják a fizetésüket, minek izguljanak, mi? Jól van, elhiszem, nem ölte meg a miszt. Nem is nézi ki magából senki. De átkot hoz, ahová lép. Ezt kell idejében kiszagolni. S én kiszagoltam, de mit tehettem a bűdös nagy egyházi protektora ellen? Most már megmondhatom, hogy ha nincs maga mögött Tomacelli bíboros...

A telefon belevágott a szavába. Goldflake meghagyta, hogy csak fontos ügyben kapcsolják be a vonalat. Püspököt, bíborost, püspöki hivatalt s a Vatikánt mindig.

Kétszer is elváltozott a színe, amíg beszélt. Időnként a tanárra pislantott, belebókolt a kagylóba s vigyorogva bökdösött a készülékre, mintha mind azt mondaná: ráismer a kedves hangra, tanár úr? „Jávol, Eccselencá, jávol! Frájdēt hören Stimme von Eccselencá.”

Főpappal beszélt, nyilvánvalón.

— Tomacelli volt a vonalon — mondta, mikor lassan visszatette a kagylót. — Maga Tomacelli. Vaklárma volt a betegsége, múltó rosszullét. Igazán örülök neki. Jaj de örülök.

Egy darabig szótlanul nézték egymást. Megszólalt a déli sziréna s négyfelől kondultak rá az öreg harangok. Kár itt tovább kertelni, gondolta Goldflake. Ha a bíboros egy pillanattal hamarabb telefonál, nem szaladt volna ki száján az a marhaság.

— Régóta ismeri a kegyelmes urat?

— Itt ismertem meg Olaszországban. Adatokat kerestem a bizánci stílú pápaképekhez...

Goldflake felhorkant.

— Hagyja már az ördögbe a tudományát! Arra feleljen, amit kérdek.

— ...szóval adatokat kerestem egy tanulmányhoz s hozzá igazítottak. Vatikáni beosztása előtt kitűnő Bizánc-kutató volt.

Goldflake a fiókon függő kulcsokkal játszott.

— Én más oldaláról ismerem. Kitűnő adminisztrátor. S azt hallom, nagyon tiszta ember. Hozzáférhetetlen.

— Az. Nagyon szigorú szerzetben élt azelőtt.

— Öröm hallani. Ritkulnak a szigorú papok.

— Tomacelli még az.

Goldflake felkelt s szokása szerint a francia ablakhoz állt, háttal a tanárnak. Rúgás, verés nélkül kell szabadulni ettől az embertől. Tomacelli meggyógyult s kedvre hivatja a kulcsügyben. S a védencére is kitért. Nagyon örül, hogy a nyomozás tisztázta a szerencsétlent. Nem elég, mondta a bíboros a telefonba, hogy nincs se katedrája, se családja, se hazája, a sors még a morzsát is irigylti tőle. Nyilván a tanár ma felrohant hozzá s lerágta a fülét, hogy lépjen közbe. Csöndben kell kitenni a szűrét a disznónak.

— Igazán beláthatja tanár úr, hogy nem bízhatok magára több turistát — szólt hátra a szobába. (Legalább a képét ne lássa.)

Ablaka alatt egy márvány teknősbéka egy márvány delfin farkáról köpte a vizet egy bronz kisasszony ölébe. Mekkora marhaságokat faragtak a régiek! Együgyű gyerekek voltak, de nagyigényűek, márványból kellett nekik játékszer. A pápaik se voltak különbe, azoknak se jött meg az eszük, együtt játszottak a népükkel. S még hagyján ez a bolond kút az ablak alatt, van bolondabb is, van olyan is, amelyen egész ménes fújja a vizet. Termelőeszközök helyett kőbe verték a pénzüket, aztán csodálkoztak, hogy koldusbotra jutott az ország. Bíborosokra volt bízva a közpénz, úgy is kezelték! Pogány istenekkel nyergelték meg a

kutakat, angyalcsokokkal bélelték ki a kupolákat, sziklákból faragtatták ki Szent Pétert, folyton a tőkéből éltek. Mennyi elpocsékolt pénz csupa számárságra! Ismét hátraszólt.

— Beláthatja, hogy nem bízhatok magára vezetéset. Félek magától.

A tanár meg se moccant.

— Akar még valamit? — kérdezte Goldflake nyersen. Megint rángott a gyomrában a düh, de most már fékezni kellett. Tomacelli meggyógyult.

— Ön babonás — hallatszott a háta mögött a tanár nyugodt hangja. — S a babonások néha jó álmofejtők. Fejtse meg az álmomat, elmondom.

Goldflake megfordult s bambán ránézett.

— Pont nekem s pont most?

A tanár bólintott. Esze ágában se volt mozdulni a helyéről.

— Különbözzön tessék, mondja el. De figyelmeztetem, hogy öt perc múlva értem jön a kocsi.

— Elmondom azalatt. Rövid és furcsa álom volt. Azt álmodtam, hogy éjjel rámszárták a Szent Péter bazilikát. Ismeri belülről?

— De kérem — húzta ki magát Goldflake méltatlankodva.

— Rettenetes érzés volt. Sötét erdőben se rosszabb eltévedni. Az a templom maga is erdő, akkorák az oszlopai, mint a százados nyárfák. Nappal is szédülök benne, borsózik a tarkóm s fejemen érzem a boltozatát. Hát még éjjel s álmomban, mikor álmában úgyis mindenki gyáva.

— Szóval nem szereti a Szent Péter bazilikát? Goldflake hangja fenyegető volt. Mik sülnék ki lassan-lassan erről a vezetőről! Nem szereti Róma legszebb, leghíresebb és legnagyobb emlékét. Pedig kétszer belefér a párisi Notre Dame, másfélszer a kölni dóm s még a londoni Szent Pál székesegyháznál is nagyobb. Ezt még ő is tudja, ez kell az amerikai klienseknek. S a tanár úr szédül benne! Miket mondhat a turistáknak?

— Szeretem, hogyne szeretném, de jobban tetszik például...

Goldflake közbevágott.

— Maradjunk az álomnál. Ismerem már magukat, magát s a professzorezzát. Mindig mást szeretnek, mint a többi ember. Dehogyan kell a más gusztusa! Derogál. Szép, szép a Szent Péter bazilika, de ezt nézze meg aranyos miss, ezt a csodaszép freskót a föld alatt! S mutatnak valami elázott kaparást egy dohos pincében. Van neki füüüle, van neki szeeeme, van neki orra, az az öt maszat a keze. S hason kell érte becsúszni egy lyukba, az a ráadás. Egyszer én is beugrottam a kollégájának. Elvitt Rómát nézni. Éppen így kezdte, elvitt a... elvitt egy templomba a föld alá, a fene tudja a nevét, ott lapul a Colosseum mögött.

No, kioktatta egy kicsit. Ennyivel is könnyebb a lelke.

— Figyelmeztetem, hogy két perc múlva itt a kocsim. Az idő pénz, maguk nem tudják, milyen igaz a mondás. Menjen át Amerikába, ott megtanulja.

Az volt a hangjában: úgy nézz rám, hogy két év alatt lettem nagy fiú Amerikában. Kiszálltam, megtanultam tárcsázni a newyorki telefonon s egy félév múlva vettem magamnak egy kocsit s egy szeretőt.

— Eddig csak maga beszélt — mondta nyugodtan a tanár. — De én két perc alatt is megleszek. Az elején hagytam el, ott, hogy éjjel rámszárták a templomot. Egyik oszloptól a másikig kúsztam, de az oszlopok folyton szaporodtak s úgy futottak felém, mint egy fasor a reflektorfényben. Valahol a templom közepén tartottam, mikor hirtelen kigyúlt a Szent Péter szobor. Ismeri?

— Hogyne — felelte Goldflake bizonytalanul.

— Az az ülő szobor, jobbkézt az utolsó oszlopnál. Nyugodt, felséges alak, emelt fővel, egyenesen ül, császári tartásban, római tóga van a karjára csavarva s baljában egy kulcsot szorít a melléhez. Szimbolikusan az egyház kulcsát.

Goldflake még az ablakban állt. Kezdte nézni a tanárt.

— Félelmesen szép volt az izzó szobor. Éreztem, hogy mindjárt megelevenedik, föláll és csinál valamit, int vagy rámkiaált. Olyan megigézve indultam neki, mint némely ember a töltött puskacsőnek. S mikor már-már elértem, csakugyan megmozdult a szobor, rándult egyet a karja s ledobta a kulcsot a földre. Ott izzott a lábam előtt. „Vedd föl!” — szólt rettenetes hangon. Azt hittem, összeégeti a kezemet, de azért engedelmesen fölemeltem, megcsókoltam s visszanyújtottam a szobornak. De Szent Péter nem fogadta el. „Tartsd meg” — mondta, „félmillió kis kulcsot kapsz érte jutalmul.” Alig mondta ki, megtelt a kezem kicsi aranykulccsal, két kézzel szórtam s mégis tele volt a markom, ezrével heverték a padlón, kis kulcsokon jártam, kitérult a főkapu, déli fény ömlött be, lementem a lépcsőn, hullt a kezemből a kis kulcs, a téren egy autó várt, járt a motorja, a sofőr intett, beültem, igazi álomautó volt, simán nyelte a tájakat, kaktuszerdők, kínai városok, indián falvak villantak el kétoldalt, én folyton szórtam az útra a kifogyhatatlan kis kulcsokat...

Goldflake már a tanár mellett állt. Vállára tette a kezét.

— Ki volt a sofőr? — kérdezte forrón. A saját nevére volt elkészülve.

— Tomacelli bíboros. Csend volt egy darabig.

— Magának több esze van, mint gondoltam — szólalt meg Goldflake. — Sokkal több esze van. — Először volt becsülés a hangjában. — Várjon, hozatok a gyerekek egy feketét.

Szólt a telefon, az utazási irodája kereste. Fontos hírt közölhetett s úgy látszik épp a tanárról, mert Goldflake kitágult, szemmel hökkent rá.

— Pont őt? Név szerint őt? — kérdezte elhűlve. A vonal túlsó végén erősködhetek. Vállat vont. — Különben nekem mindegy. Megtesszük a kérést. Bánom is én. De az a nő bolond.

Letette a kagylót.

— Ismer valami miss Schoenacket Bostonból? Úgy írja a nevét, hogy...

S lebetűzte. A tanár a fejét rázta.

— Nem én. Először hallom a nevet.

— Pedig ő tud magáról. Két napja szállt meg az Ambascatoriban. Volt egy kitűnő kalauza. Nem kell neki. Magát kéri az irodától. Ehhez mit szól?

— Megértem.

— Én nem. Magának démona van.

— Dehogyan. Ne legyen már olyan babonás. Sokkal egyszerűbb a dolog. Maga azt hitte, hogy a két gyilkosság tönkreteszi az irodáját. Pont fordítva áll. Ez a reklámja! Van egy vezetője, akinek veszélyes a híre. Kalandot szimatolnak körülötte. Ki lehet az a titokzatos, ember, aki utolsónak beszél a szép áldozatokkal? Meglátja, minden amerikai nő hozzám fog kéredzkedni, hogy végére járjon a titoknak. Ez kell nekik, nem a Forum, elhiheti.

— Ez hát. De nekem meg nem kell ilyen reklám.

— Nekem se — mondta csöndes undorral a tanár. — Magának volt igaza, abbahagyom a vezetést.

De Goldflake most már mást gondolt. Jobban ismeri a tanár a bíborost, mint ahogy mondja. S a titokban előkészített kulcsüzletről is tud. Kézben kell tartani. Maradjon csak szem előtt. Egyébként is érdekelni kezdte az ember. Csöngetett s két feketét hozatott a gyerekekkel.

— Nem kell elsietni a dolgot, tanár úr. S különben is odaírtam már miss Schoenacknek. Hallhatta. Igazán nincs megírva, hogy két szörnyű véletlennek egy harmadik a folytatása.

— Remélem is.

— Igaz, mit gondol ezekről a gyilkosságokról? Furcsák, mi? A második áldozaton is huszonhárom késszúrást találtak s csak egy volt halálos.

Elvigyorogta magát.

— Vagy nem is olyan furcsák? ... Kéjgyilkosságok?

— Az amerikai nők bizonyosan azt hiszik. Azért jelentkeznek. S ha miss Schoenacket is megölnék, előre mondom, hogy megrohanának az irodát s táviratilag foglalnának le engem New Yorkból.

— Isten őrizze! — kiáltotta Goldflake őszinte borzalommal. — A végén kiszuppolnának mind a kettőnket. Jobban szeretem a szolid üzleteket. Például Szent Péter kulcsát. Annak mély erkölcsi értelme van.

Elkomolyodott.

— Örülök, hogy tud a szép tervről. S remélem, Tomacelli kegyelmes úr nagy szívét is megnyerjük. Utóvégre nem juthat mindenki a Szentévből Rómába. Aki beteg, öreg vagy szegény, otthon marad. Gondolnunk kell az ő lelki vigaszukra is. Boldogan vállalom a lebonyolítást, még ha egy vasat se keresek rajta. Sőt!... ízé... Mert mi, hálás idegenek, akik az Örök Város nemes ...

Egyre emelkedett a hangja. A fiú megjött a feketével.

— Itt a kocs! — jelentette.

— Várjon.

Aztán mosolyogva a tanárhoz fordult.

— Sose szabad sietni a feketével, igaz-e, tanár úr? Ezt kóstolja meg! Remekül csinálják. Ideát a szemközti bárban. S az sem árt, ha a sofőröm megtanul várni. Gróf volt az istenadta.

Elkezdett hahotázni.

— Gróf volt a foglalkozása, de már nem gyakorolja.

3.

Goldflake sugárzott. Szombaton egy szép olasz tenorhang felolvasta a rádiócsvevegését, lemezről a zarándokdalt is hozzájátszották, hétfőn együtt ebédelt a tanárral, kezd neki tetszeni a fickó, nem is olyan élhetetlen, nem is olyan tanár, ma délután fogadja Tomacelli bíboros és... No és a magyar grófnő! Rájött, hogy remek tyúkot kerített amerikai üzlettársának. A pasas már visszarepült, legokosabb, ha mindjárt befekszik a helyére. Fél egykor elmegy érte a szállóba, átviszi valami romantikus helyre a Trasteverebe, megebédelnek, ott ülnek mondjuk ... mondjuk félháromig, a bíboros félőtre kérte, addig még van jó másfél órája. Éppen elég egy kis szobatornára, A szerelmet hívta így. Remek mondás s az övé, szabadalmaztatni kellene. Mit csinálnak az írók, akik naponta ötlenek ilyet, ebből élnek s mégse tudják megvédeni? A Szentév után érdemes volna foglalkozni egy ötletvédő irodával.

Beszólt a titkárnője, hogy sürgősen keresik a rendőrségről.

Goldflake elfehéredett.

— Engem? Mért? Mit mondott? Ki van itt?

A végén már rikácsolt. Ritkán ijedt meg, de olyankor a titkárnő egyszeriben földerült.

— Csak önnek mondja meg — felelte kajánul. Goldflake látta az ajka körül gonoszodó mosolyt. Összeszedte magát s méltósággal mondta:

— Tessék, jöjjön be. Maga pedig maradjon itt, hátha az a marha olasz nem tud németül.

Nem is tudott. De nem is volt sok mondanivalója. Csak annyi, hogy menjenek a rendőrségre, mert a rendőrfőnök hivatja. Mért nem telefonált? — kockáztatta meg Goldflake a kérdést. Azért, felelte a rendőr, mert ha nem találta volna itt, követnie kellett volna a megadott címekre, amíg eléri. Goldflake nagyot nyelt. A rendőr nem bánta, ha a professzorezzát is magukkal viszik tolmácsnak. Előbb azonban mind a hárman felhajtottak egy dupla konyakot.

Rögtön a főnök elé vezették. Alacsony, csendes és nyájas ember volt, kicsit hivatalosan viselte kétsoros, sötétkék zakóját. Goldflake ismerte ezt a nyájas fajtát s nem szerette. Nehéz velük okosan beszélni. A végén kiszűl, hogy nápolyiak, ravaszabbak mindenkinél.

— Kérem az iratait. S tessék leülni.

Goldflakenek kitűnő papírai voltak. Hatóságoktól, követségektől, nagy kutyáktól. A rendőrfőnök egyet pillantott rájuk s félretolta. Goldflake tudta, hogy a legfontosabb írást már rég megnézte és sokkal alaposabban. A személyi lapját. A priuszát.

— Köszönöm, rendben van. Őrizze meg jól ezeket a papírokat, kiváló gyűjtemény. Én az ex-királytól is szereznék egyet a maga helyében. Sose lehet tudni, mikor fordul egyet a világ.

Semmise látszott a fapofáján. Mi ez, jótanács vagy gonosz tréfa? Goldflake előrehajolt s elhatározta, hogy pimasz lesz.

— Hol volt 1945-ben? — kérdezte a rendőrfőnök.

— Láthatta az írásokból. Budapesten.

— S ott mit csinált?

— Enyhítettem az ínséget.

— Hogyan? Alamizsnaosztással?

— Nem. A közellátásban dolgoztam. Együtt dolgoztam a közellátási hivatallal. A város főterén osztottam a krumplit.

— Ingyen?

— Kérem, én kereskedő vagyok — mondta Goldflake méltatlankodva. — Nagy családot tartok el.

— A papírjai szerint nőtlen.

— De nagyon sok a szegény rokonom. Tizenhat embert támogatok.

A rendőrfőnök az állat dörzsölgette.

— Szóval 1945-ben Budapesten volt, 1946-ban kiment az Egyesült Államokba s 1948 elején átjött hozzánk. Igaz?

— Igaz.

— Miért?

— Röntgengépeket helyeztem el.

— Most is azzal foglalkozik?

— Azzal is — felelte Goldflake bizonytalanul.

— De azonkívül van négy vállalata. Csupa új alapítás.

— Egyik sem az enyém. Csak a tanácsadójuk vagyok. Segítek a Szentév amerikai előkészítésében. Ismerem az ottani piacot... helyzetet. Az a négy vállalat a Szentévbe van bekapcsolva és olasz tulajdon.

— Az utazási iroda is?

— Az is. Most próbáljuk... most próbálják ki szűk keretek közt. — A titkárnőhöz fordult s gyorsan odasugta: — Professzoressza, vigyázzon minden szóra, hogyan fordítja.

— S ki alkalmazza a tisztviselőket?

— Hol én, hol az olasz tulajdonosok. De mindig nagyon utánajárunk a jelentkezőknek.

— Néhány idegenvezetést egy volt egyetemi tanárra bíztak. Magyar ember. Őt ki ajánlotta?

Goldflake mindig az ösztönére hallgatott.

— Senki! — felelte határozottan. Még nem tudta, miről van szó, de érezte, hogy jobb, ha nem szolgáltatja ki a bíboros nevét. Minél nagyobb számárságot csinált a tanár, annál hálásabb pártfogót szerez magas helyen, ha egyedül fedezi.

— Magától szemelte ki?

— Magamtól. Jóhírű tudós volt odahaza. Különösen a... a... mihez értett, professzoressza? Mondja meg neki olaszul, hogy mihez értett, maga jobban tudja. Ja igaz, Bizánchoz!

A titkárnő megdöbbenve nézett rá. Nem látott keresztül a mérkőzésen. Nem értette, mért hallgatja el Goldflake, hogy a tanárnak a bíboros a jóakarója? De fordította, ahogy mondták. Majd bátoritanul hozzátette:

— Kollégák voltunk Budapesten. Csendes, jó tudósnak ismertem.

— Ön is tanár volt azelőtt?

— Az. Egy egyetemen tanítottunk.

A rendőrfőnök udvariasan mosolygott.

— Gratulálok. Szintén Bizánc a szakmája?

— Érmékkel foglalkoztam azelőtt.

— Ah, numizmatikus! Arról még én is tudom, hogy olasz nemzeti tudomány.

Határozottan kedves ember, gondolta Goldflake megkönnyebbülve. Úgy látszott, hogy vége a kihallgatásnak. Nem is kihallgatás volt, csak amolyan tájékoztató. Idegenellenőrző komédia.

— Nekem is nagyon tetszett a tanár — mondta a rendőrfőnök elgondolkozva, mintegy búcsúképpen. — Sajnálom, hogy nem olvashatom a könyveit. Nincs időm a tudományos munkákhoz, meg aztán az önök szép nyelvét sem értem. Ő ölte meg a két amerikai lányt.

A titkárnő felsikoltott. Goldflake, aki mindig az orrára bízta magát, szótlánul összeomlott a csapás alatt.

— Hátravitte őket a Horreahoz, a San Teodoro templom alá, abba a bozótos részbe, ahová alig téved valaki. Ki tudja, milyen császársírt ígért nekik.

— Disznó kéjgyilkos! — nyögte Goldflake.

— Mit mond? — kérdezte a rendőrfőnök, mert a megkövült titkárnő abbahagyta a fordítást. De a kéjgyilkos a kérdés után se jutott eszébe olaszul.

— Mi már az első gyilkosságnál rá gyanakodtunk, de kétszer is kisiklott. Azt hiszem, ravasz ember. Éppen a Schremser eset alibijét próbáltuk lenyomozni, mikor jelentkezett miss Schoenack. Tudja, hogy az amerikai nők milyen bátrak. Maga volt Amerikában, nálam is jobban tudhatja. Felajánlotta, hogy segít a nyomozásban. Rátelefonált az utazási irodára, a tanárt kérte vezetőnek, megmondta nekünk, hogy mikor mennek a Forumra s mi megraktuk rendőrökkel a bokrokat. Persze a végén őt is a Horreahoz vitte. Akkor kaptuk el, mikor a missre emelte a kést. Most egy órája.

Felállt.

— Elmehetnek. De figyelmeztetem önt — fordult Goldflakehez —, hogy egyelőre nem hagyhatja el Rómát. A rendelkezésünkre áll.

Az üzleti lángezés olyan siralmasan festett, hogy megesett rajta a szíve. Olasz volt, nem bírta sokáig nézni a szomorúságot.

— Fel a fejjel! Egyelőre nincs vád maga ellen — mondta s vállon veregette. — Azt hiszem, örültem, hogy van dolgunk. Tudják, az emigráció... a nyomor ... a pályavesztés ... Nem mindenki bírja egyformán. Azt hiszem, a tanár belebolondult.

Goldflake nagyokat nyelt.

— Menjünk, professzoressza.

Kezet akart csókolni a rendőrfőnöknek s a titkárnő karján kitámolygott a szobából. Egymást támogatták.

Még várt rá egy megpróbáltatás az előszobában. Ott ült a tanár egy padon, két rendőr közt. Goldflake kihúzta a karját a titkárnőből és eléje állt.

— Éreztem, hogy tönkre fog tenni. Éreztem, éreztem, meg is mondtam előre. Bűdös kéjgyilkos!

Alig volt hangja. Az egyik rendőr félig fölemelkedett, de nem lépett közbe.

— Nem vagyok kéjgyilkos — felelte a tanár csendes önérzettel. — Csak kiselejteztam őket.

— Mit csinált?

— Most mondtam. Rájöttem, hogy nagyon felületes a műveltségük, pótvizsgát tartottam és kiselejteztam őket.

Goldflake a titkárnőhöz fordult.

— Maga érti? Féleszűek talán jobban értik egymást.

— Én már semmit sem értek, kérem szépen — szífogta, a titkárnő.

A tanár fáradtan mosolygott.

— Pedig egyszerű a magyarázat. Amíg az élő városban jártunk, az ékszerészek és illatszerészek és ruhaboltok és kozmetikusok közt, egészen jól ment a dolog. S a Szent Péter tér körül se volt nagyobb baj, harangozott nekik valami az apostolokról s az Istenről is hallottak már. De aztán kimentünk a Forumra s én megmutattam a helyet, ahol a nép színe előtt elhamvasztottak Julius Caesart. „És ki volt Julius Caesar?” — kérdezték mind a hárman.

— Hát aztán! — fakadt ki Goldflake. — Legfeljebb nem tudták. Én is csak véletlenül tudom.

— De képzelje, érettségiztek! Odahaza autójuk, tenispályájuk, saját strandjuk, úszómedencéjük, házi mozijuk, televíziójuk van! Két autójuk is van. S pedikűr a kutyájuknak! — Most már ő kiabált. — A vagyoni kötelez is valamire s ők nem feleltek meg a kötelességüknek. Kiselejtezték őket.

— Huszonhárom késszúrással!

— Annyival. Annyit kapott Julius Caesar is. S följegyezték, hogy csak egy volt halálos.

— Maga nagyon szabatos ember — sóhajtotta Goldflake. A tanár elhárító mozdulatot tett.

— A mesterségem. Pedagógus vagyok.

De ezt már csendesen mondta. Az egyik rendőr hozzáért s attól egyszeriben elcsendesedett.

TORRE ANNUNZIATA

Történik 1950-ben, Délolaszországban

A savanyú szagára figyeltem föl. Olyan szaga volt, mint a csigának, amit fehér bádoggocsin szoktak árulni, egy tál citromos vízben. Bársonygalléros felsőkabát feszült rajta, szilvaszínű vagy sötétlila vagy színehagyott fekete télikabát. Legalább három ruhára gombolta rá, talán egész viselhető vagyonára. Látszott az arcáról, hogy töpörödött kicsi öregasszony szárad a tömések alatt. Megfeketedett ezüst Madonna-érem függött a hajtókák közt a nyakában, talán egy zarándoklat emléke a Rózsafüzéres Madonnához Pompeiben valamikor a század elején, középen elválasztott, zsíros hajáról fekete csipkefátyol lógott a két vállára. Kifakult fekete csipkéből volt a kesztyűje is. Gyúlékony augusztusi hőség csapódott be a folyosóra; ingujjban szorongtunk a nyitott ablakoknál. A látóhatáron, tompán villogó fémtartályok közt, mint hamis tűzvész lángolt a földgáz.

— Jól késünk — motyogta az öregasszony s végigmért. Kihívó tekintete engem tett felelőssé az olasz vasutakért.

— De bizony egy percet se késünk, néni. Pont hétre bent vagyunk, Nápolyban.

Úgy meredt maga elé parázsló szemével az összevont arcában, mintha sose méltatott volna megszólításra. A derekamig ért, talán valamivel följebb.

Öreg pálmák omló vakolatú, emeletes villákat legyeztek a töltés mögött. Elhízott, foghíjas rabnők a ragyásképzű, lerongyolt földönfutó basákat. Szemléltomást a fák is, a házak is belefáradtak, hogy a világ legszebb öblére és daltermő éjszakákra voltak ítélve.

— Már rég ott kéne lennünk — ismételte magában, de a szavak éle mégis csak nekem szólt. Megpróbált lábujjhegyre ágaskodva kitekinteni a mozdony felé. Éppen kanyarba fordult a vonat; az előző kocsi eltakarta a pályát.

— Dehogy kellene! Mondom, hogy hétre beérünk Nápolyba.

— Ki megy Nápolyba? Én Torre Annunziataba megyek.

— Ja úgy! Akkor meg éppenséggel nincs baj. Még két állomás van előtte.

— Kettő?

Egy szavamat se hitte.

— Kettő, néni, kettő.

— Az úr honnan jön?

— Salernoból.

Ádáz harag ült ki a vonásaira, vérbosszúkból örökölt, személytelen törzsi harag.

— Nem ismerem a salernoiakat.

— Én se, néni. Csak éppen onnan jövök. Majd szólok Torre Annunziata előtt.

A vonat lassított. Egy fiatal parasztpár cihelődni kezdett mögöttünk a fülkében; a férfi tarka kendőbe kötözött szalmakosarakat szedett le a pakktartóból.

— No végre — morogta az öregasszony. — No csakhogy. A gonoszak. A betyárok. Ekkorát késni!

Ez mind nekem szólt. Én voltam felelős az olasz vasutakért.

A házaspár kigyömöszölte a cuccát a fülkéből s a zsúfolt délolasz vasutakon szerzett srófós fordulatokkal a kijárat felé nyomult. Az öregasszony utánuk.

Elkaptam a könyökénél.

— Hé, néni! Ez még nem az a hely, ahová igyekszik.

Meg se fordult, csak rántott egyet a karján. Hol fog ma hálni ez a bolond, miféle jótét lelkeknél a magára szedett rongyaival, csipkefátylával, csipke kesztyűben s a védelmező Madonnával! Különben bánom is, ha olyan makacs, hogy ki se néz az állomás nevére.

De az öregasszony hirtelen gyanút foghatott. Egy bogárfejű kis tengerészkatona állt a folyosó végén, az utolsó ablaknál. Nem tudom, miféle mondókával szólíthatta meg, amikor az ajtóban mégis csak leszakadt a parasztpárról. Láttam azonban, hogy a jelbeszéd engem is belekever a dologba; visszamutogató, indulatos mozdulataiból ítélve alighanem elsőfokú vádlottként. Én ugrattam be, valami kártevő idegen ördög vagy éppenséggel a salernoi fősatán parancsára, hogy rossz helyen szálljon le. A matróz csóváltgatta a fejét, milyen gonosz a világ, Istenem, milyen is a világ, mennyire kell vigyázni, tele van a pokol utazó ügynökeivel. A fiú délolasz, gondoltam, idevaló szarvasbogárka, egymásra találtak, most már legalább megmarad a védőszárnya alatt Torre Annunziataig.

A leprás villák úgy tüntettek a sebeikkel, mintha meg akarnák zsarolni aranycirádás erkélyért, eperszínű festékért, porcellán Mária-szoborért, hercegi kertészért s kovácsolt lámpásokért koronás hűgukat, a tengeröbölt.

A savanyú szagára lettem figyelmes. Mellettem állt megint, a könyökömnél. Nem tagadom, jólesett a bűnbánó bizalma.

— A második állomás, néni. Aztán jön Torre Annunziata. Szólok idejében.

Most már én is a fogam közt beszéltem, csak úgy magamhoz, hogy valamiképpen eloszlassam a gyanúját. Én lettem volna legjobban meglepve, ha válaszol. Pedig válaszolt.

— Az a matróz, ott ni, Porticiból való.

— Porticiból? Akkor igazán megbízhatik benne. Hiszen Torre Annunziata szomszédjában lakik. Mit mondott magának, néni, hol szálljon le?

Pusmogott valamit, nyilván nem a kérdésekre. Alattomos vigyorgással hirtelen a szemem közé lőtte:

— Apám volt ám Salernoban. Azt mondta, megpökdösnek ott minden krajcárt: apád, anyád ide jöjjön. Meg ám, olyan piszok zsugoriak.

— Elhiszem, néni, de értse meg, nem vagyok odavaló. Másfél napot töltöttem a városban, egy lelket se ismerek. Mit mondott magának a matróz Porticiból?

A vonat fékezett; az öregasszony eszeveszett riadalommal próbált felkapaszkodni az ablaknyílásra. Elhagyott a türelmem s fölemeltem a nyakánál fogva. Olyan nyápic volt a nyaka, mint egy beteg csirkének. Reszketett az izgalomtól vagy a félelemtől vagy a gyűlölettől, talán mind a háromtól.

— Nyissa ki a szemét, ott az állomás. Mi van ráírva? Látja?

— Látom hát — sziszegte a hüvelykujjam s a tenyerem közt. — Látom, hogy hosszú.

Hosszú! Elernyedte a kezem s arcomig lobbant a szégyenkezés. Az öregasszony nem tudott olvasni.

— Igaza van, ez is hosszú név. De nem Torre Annunziata. Higgye el, néni, higgye el no, hogy még nem az.

Az ember bűntudata, ravasz önvédelemmel, rendszerint olyan mulasztások, kínzások és megalázások miatt tör ki, amelyekről nem tehet. Igazi bűneinkre mindig van kibúvónk. Kibúvónk? Gyötrés közben nem győzzük szánni magunkat, mint aki a szenvedő félnél is jobban szenved. Engem is oktan bűntudat égetett az analfabéta öregasszonyért, pedig nem voltam se az apja, se az ura, se a plébánosa, se a védőszentje, se a közoktatási minisztériuma.

— Rokonai várják Torre Annunziatában?

— Rómában él a lányom. Ritka hitvány ember az ura. A másik lányom meghalt. Szent volt szegényke, a szentek szentje, hogy az Isten nyugtassa!

— Hát akkor kihez megy?

A magára pakkolt ruháktól akár holtig tartó kvártélyra készülhetett.

— Ott mi ég?

Olyan fenyegetőn kérdezte, mintha lángban állna Torre Annunziata s én gyújtottam volna fel. A matróz nyugtalanul felénk pislogott a folyosó végéről. Talán csak azért, mert közeledtünk a városhoz, talán az idegen ördögtől féltette az édes földjét, de óvatos délolasz létére még nem tudta, miképp mentse ki a körmeiből megpörköltetés nélkül.

— Ég a földgáz. Nincs tűz, ne féljen.

Amióta megszorítottam a nyakát, sunyi kacérkodással sandítgatott rám. Tudta, hogy én vagyok a Férfi, tehát a Törvény vagy éppenséggel a Hatóság, tehát az Ellenség.

— No néni, készülődjék. Jön Torre Annunziata. Most aztán igazán jön.

Nem hallotta. Szoros figyelemmel báméskodott a szaporodó, szutykos házakra a fehérneműk patyolat lobogóival. Mintha minden ház tíz fehér zászlót tűzött volna ki megadás jeléül a győzhetetlen nyomor előtt.

— Néni, hallja-e?

Kisgyerek vág hasonló ábrázatot, ha nem akar tágitani a vonatablakból. Csak szálljanak ki a szülők, ő megy tovább Bergengóciába.

Óvatosan átkaroltam, hogy elmozdítsam a helyéről. Most már émelyítő volt a savanyú szaga. A leszállók préselődni kezdtek az ajtó felé. Az öregasszony oda volt cövekelve, két kézzel görcsösen kapaszkodott az ablakrúdba. A matróz türelmetlenül integetett: gyerünk, gyerünk, szóljak már az öregasszonynak, noszogassam! Visszaintettem segítségért. A vonat fékezett, feltűntek a raktárak. Az öregasszony behunyta a szemét, alig látható, szapora ajakmozgással szüntelenül mormogott, mint egy földrengésben a pattogó cserepek és tompa zuhanások közt. Megjött azonban a segítség; a matróz az ár ellen mellénk furakodott.

— Mama, itt van Torre Annunziata.

Tájszólásban beszélt hozzá.

— Mama!

Egy leszálló fiatal munkás odaszólt kacagva:

— Nápoly hamu alatt! Torre Annunziata végállomás! Úgy kellett lefejtelnünk a csipkekesztyűs kezét az ablakrúdról. A matróz az egyiket, én a másikat. Behunyt szemmel folyton morzsolta védelmező varázsigéit, mialatt botránkozó és tiltakozó tekintetek keresztüzzében végigvonszoltuk a folyosón s leemeltük a vonatról. De alig tettük le, villámgyorsan megfordult, hogy visszakapaszkodjék a meredek lépcsőn. Megint elkaptam a nyakánál fogva. Az már bevált egyszer. Megfordítottam az állomás felé.

— Nézze meg legalább a felírást. Ez is hosszú. Számolni tud? Tizenöt betű. T-O-R-R-E A-N-N-U-N-Z-I-A-T-A. Tizenöt betű, látja.

A matróz balra billentette a fejét s jobbával lendítő mozdulatot tett. Kétfelől felkaptuk a levegőbe, az aluljáró helyett átrohantunk vele két sín páron s leraktuk egy hűledező vasutas elé.

— Fogja le a mamát. Fogja le jól — kiáltott rá a matróz. — Ide készül, az özvegy vejéhez.

Neki hát mégis csak elárulta, kihez megy Torre Annunziata-ban! De neki talán a római lányát titkolta el, azzal a hitvány urával.

Visszaugrottunk a mozgó vonatra. Üres volt az első ablak, onnan néztük, mi a folytatás.

Az elképedt vasutas bizony nem fogta le az öregasszonyt. Csak most láttam, hogy kávébarna felsőkabát lógott ki egy araszra a szilvaszínű télikabát alól s a kávébarna kabát alatt legalább két fodros selyemszoknya sepegette a földet. Mozdulatlanul nézett a vonat után. Kövévált arcáról eltűnt minden érzés, nem volt azon többé se izgalom, se düh, se félelem. Aztán előrelépett a pályaudvar árnyékos eresze alól az arany szemcsés alkonyi fénybe, fölemelte a kezét és rejtélyes jeleket küldött az ablakunknak. A matróz az ajkáig elfehéredett.

— Mi az, mit csinál az öregasszony?

— Hát nem látja? — kiáltotta és keresztet vetett. Most már az ő szeméből is gyűlölet villámlott a szemembe. — Hát nem látja? Megátkozott.

A ZÁSZLÓS ÚR

Történi 1953-ban, Londonban

Darászderekú, vállas, száraz, napszitta figurája volt, a testőrgyűjtő hajdani porosz király rögtön megfogadta volna kapitánynak. Hármásával vette a korhadó, meredek lépcsőt, amely gyereksúly alatt is tiltakozva szokott ropogni. Az ő pillangó lábától meg se reccsent. Hullámos gesztenyebarna haját megcsapta a dér, de arcra s járásra harminc-harmincöt évesnek festett. Jóval túl járt a negyvenen. 1939-ben könnyű sebbel keresztülverte magát a beözönlő oroszokon a Kárpátokig, szlovákok, magyarok, szerbek, törökök adták kézről kézre, így jutott el világlátó háborús vargabetűvel Szíriából Angliába. Honfitársától hallottam, egy lengyel újságírótól, aki beajánlotta szobafestőnek. A neve... Igaz, a nevét nem említette. Csak annyit, hogy jól tud angolul.

— Van itt valami mérőszerszám?

Halkan kérdezte, de olyan fölényel s máris otthonosan, mint aki parancsosztáshoz szokott. Szörnyű mulasztásnak éreztem volna, ha nincs mérőszalagom. Úgy beszélt angolul, mint egy bennszülött.

Felmérte a két szobát, fürdőszobát, konyhát s a feljárót. Aztán papírt s ceruzát akart; tüstént kezére adtam, mint egy inas a nagyúr sétatálcáját. Végignyúlt a padlón s könyökére dőlve elkezdett számolni. Besózott hering legyek, ha nem mágnás, gondoltam. Jó darabig eltartott a számolási művelet, aztán körülbelül fele annyit kért, mint amennyire felkészültem. A számítást a padlón felejtette; megnéztem, amikor elment, hogyan sütötte ki ezt az önkárosítást? Csak szorzások voltak a papíron, gyerekes számjegyekkel, összeadás nem. Vagy a fejében végezte el vagy sehogy. Azt már elunta.

Megegyeztünk, hogy déltől lát mindig dologhoz, mert a felesége reggelenként eljár félnapos munkára s neki kell megetetni s tisztába tenni a két kisgyereket. A délelőtti munkát majd bepótolja este, akár késő este is, én csak vacsorázom nyugodtan, nem zavarom. Gróf ez, ha éppen nem herceg, gondoltam elszontyolodva. Úristen, mi lesz itt hamarosan, mit fog ez összekontárkodni az ecsettel! Csak műkedvelő menekülttel ne kezdjen semmit az ember. Úgy járok még, mint a barátom, aki három estén át tervezett cirkuszi ugrókarikákat egy menekült vasgyárosnak, meg is csináltatta neki nagy gonddal, mértékre, aztán gondolt egyet a védenre s műlovarnak ment el, nem bohócnak. Ott heverték árván a karikák a barátom előszobájában, később megesett rajtuk a szíve s hájasodás ellen maga kezdte használni korareggel a Holland Park-i játszótéren.

Másnap azonban eloszlott a gyanakvásom. Kézműves volt ő, még pedig a javából. Mikor leszaggatta a penészes tapétát, kisült, hogy feltucat helyen rothad, roskad, beomlással fenyeget a fal. Legalább annyi kőműves munka kell hozzá, mint festés. S kétszer annyi kiadás. Dehogy kell, csak kétszer annyi idő! — vigasztalt meg egy kézlegyintéssel. Az ő hibája, ha nem nézett rögtön a tapéta mögé.

Este kilenckor még a létrán állt. Fürdőnadrágban dolgozott, ruhája, inge gondosan összehajtva a széken lógott; akaratlanul is láttam, hogy feslik a könyöke s az ingallér körben kirojtosodott. Gondoltam, természetben pótlom a ráadásnak vállalt kőműves munkát. Összemértem a nyakbőségünket, egyezett s az első búcsúnál felajánlottam két inget.

Vállon veregetett.

— Maga derék ember. Magyar ember. De én csak szabott inget viselek. Van Heusentól, a Savile Rowról. Amíg nincs rá pénzem, megteszi a rojtos is. A magáé áruházi holmi.

Mondta, anélkül, hogy hozzányúlt volna. Messziről megérezte a bőre a gyári konfekciót.

No, akkor pótlom vacsorával, gondoltam másnap. Mint a legtöbb nő, én se szeretek főzni, lámpalázam is volt, két adag makaróni helyett egy nagy dobozzal vettem a lobogó vízbe, a tészta elkezdett fenyegetően dagadni, kezet, lábat összeforrázza cserélgettem alá az edényeket, végül csak a mosogató üstben fért el a remekmű. Ott álltam egy nápolyi menyegzőre való hegygel.

Ez volt a szerencsém. Így maradt meg nekem is az üstből egy tányérravaló. Olyan halmokat épített maga elé négyszer vagy ötször, hogy azt hittem, festőlétrával mássza meg.

Akkor beszélgettünk először. Ki nem állhatja itt Angliában; túl sok a pudvás arisztokrata csökevény. Hermelines korona, szürke cilinder a múzeumba való, nem élő ember fejébe. S az a szomorú, hogy a köznép gyönyörködik legjobban az efféle maskarában.

Kijöttem a sodromból.

— Mért ne gyönyörködjék, ha tetszik neki a jelmez? Megvan a népnek a magához való esze, tudja, hogy kihullt már a címeroroszlánok foga. Lengyelországban még tudtak harapni.

— Ott azonban igazi urak laktak.

— S itt?

Megrántotta a vállát.

— Maga tanult ember, én nem. Jobban tudhatja nálam, hogy gyapjúkereskedők, akik beültek uraskodni az elkobzott kolostori birtokokba.

— Be. Négyszáz év előtt.

— Négyszáz év nem sok egy család életében.

Makaronifőzésen kívül a tojásrántottához értek. Okulván a száraz legény emberfölötti képességein, egy kosárral készültem neki a vacsorának. Nem jutottam hozzá azonban, mert a főzést is átvette. Én csak beszéljek, szereti hallgatni a tanult embert, ha nem angolok. Tizenkét tojást habart el a tepsiben.

Egy barátságos kis francia bor tehette, hogy aznap a sznob angol társadalomról áttért a szív dolgaira. Halálosan szerelmes a gyermekasszony feleségébe, a rózsababába, két kicsi rózsabimbó búzaszemű Madonna mamájába. Húsz évvel öregebb nála, igaz, de az efféle különbségtől csak a férfi retteg, sohasem a szerelmes asszonyka. No meg a szülők... Ellenezték is körömszakadtáig a lány szülei, aztán...

Kigombolta a rojtosnyakú (de rászabott) inget s félrehúzta a bal mellbimbója felett. Csúnya nagy árkos forradás fehérlett a bozótban.

— Rosszul céloztam. Pár centiméterrel. Hat hétig feküdtem élet-halál közt. Utána szó nélkül hozzám adták.

Csillogott a szeme a bortól, büszkeségtől s azoktól a bensőséges könnyektől, amelyek csak fényezik, de nem függönyzik el a tekintetet.

— Lángot nyelnék értük, ha kell. Követ törnék reggeltől estig.

Hiszen nagyjából azt tette. Reggel a dadájuk volt, déltől meg úgy dolgozott, mint egy félisten. Újrarakta a házat, pusztá ráadásból s olyan gondos szeretettel festette a falakat, mint Lionardo az Utolsó Vacsorát. Kezdtém gyanakodni, hogy talán jutalmul a hajdani görög osztályzataimért, maga Héraklés látogatott el hozzám egy kis halandó munkára. Ahá! Most jöttem rá, hogy mit éreztem a levett ruháján. Oroszlánbőrszagot.

Meg kell mondanom, hogy sohase tartotta be a delet. Két-három órás késéssel állított be. A rózsabimbók elcsapták a hasukat, folyton felsírtak éjjel, a szemét se tudta lehunyni. Karikás is volt, nem mondom. De virrasztás ide, virrasztás oda, ha egyszer nekifenekedett a dolognak, ujjongott kezében az ecset, fűtyült lába között a létra.

Hamarosan áttértünk a húsos vacsorákra, vadászszeccsenyére, bélszínre, pirított velőre. Ő hozta a hozzávalókat is, mert — mondta — magamfajta könyves ember nem ért a kiválogatásukhoz. S rendelése szerint vásároltam a borokat, ritka fajtákat; csak az idegen negyed, a Soho pincéiben tudtam felhajtani némelyiket. Ötödnap már éjfél utánig maradt. Megtudtam, hogy a T. birtokon élt a családja, a sok jószág közül azon, amely a volt magyar határ felé nekifeküdt a Kárpátoknak. Egy Rákóczi lobogót is őriztek a lovagtermében, litvánoktól, muszkáktól, kozákoktól, poroszoktól elvívott selyem hadizsákmányok közt. Falusi harangozó vagy foltozó suszter lehetett az angol király ükapja, amikor a T.-ak már a moszkvai fejedelmet táncoltatták.

— Maradt otthon valaki a hercegek közül? — kérdeztem.

— Úgy érti, hogy a grófokból? A hercegi ág rossz ág, olyan Angliában is akad.

Egyik délután engedelmet kért, hogy telefonáljon. Minek ahhoz engedély? — ott a kagyló, vegye föl s tárcsázzon. Elképedésemre egy párisi számot kért a nemzetközi központtól. A felesége francia ügyvédjét kereste, valami örökösödési perben. Hitvány töredék az egész, ezeröttszáz font körül jár az összeg. Jelentkezett a párisi szám, vissza akartam húzódni, de intett, hogy csak maradjak. Úgy beszélt franciául, mint akinek Racine volt a nyelvtanára. Este pezsgőt bontottunk a per egészségére. Meg kell azonban mondanom, hogy a hívás árát könyörtelenül levonta a béréből. Nagyuraknál szolgáltak az ősei, vérében volt az önnyzás.

Visszakerült a szó a zászlóra. Űgy látszik, kisujjában hordta a család történetét, a grófi ágét persze. Mikor Rákóczi Ferenc oltalomkeresőn a lengyel uraknál járt, a T. kastélyba is elkerült. S a ház fiatal úrasszonya beleveszett a gyönyörű emberbe, jobbágyfiúnak öltözve világgá akart szökni vele, bársony bajuszáért, hullámos hajáért. Már-már úgy volt, hogy párbajra megy a két férfi, a gazda s a vendég, megverekszenek életrehalálra a megbomlott menyecskéért. De aztán kitört a szabadságharc s Rákóczi küldött Munkácsról egy Máriás lobogót, emlékébe az asszonynak, engesztelésül a férjnek.

Sírtunk és koccintottunk.

— Hallja-e, én megkedveltem ám magát — mondta. — Kár, hogy hamarosan elkészülök a munkával.

Kitalálta a gondolatomat. Mind azon tűnődtem, hogy miféle új feladattal marasztaljam magamnál. Megszoktam az embert, mint szépapánk Kosciuszko menekült bajtársait a nagy bukás után.

— Miért is szegény maga! Különben magától kérném el a hatezer fontot. Magától szívesen elképném, mert szeretem.

Kővéváltam.

— Mit? Mennyit?

Laposan nézett felém, mint aki nem bizonyos benne, hogy sokallom vagy keveslem az összeget. Mert az is lehet, hogy megbántódom, ha túl keveset kér kölcsön.

— Hatezret. Annyi kellene hozzá. Biztos befektetés, nagy nyereség, kevés munka.

S mosolygott rejtélyesen, de biztatón is, hogy csak kérdezzem. Nem is kellett kérdezni, folytatta magától.

— Egy motoros vitorlás kell hozzá s négy-öt gyakorlott matróz, aki jó céllövő egyúttal. Ismerem is a hajót, gyönyörű, erős yacht, Fréjusben horgonyoz, a francia Riviérán.

— S mit csinálna a hajóval?

Űgy bámult rám, mint aki háromig se tudok számolni.

— Amerikai cigarettát csempésznénk Tangerből Franciaországba.

— Nocsak. S volna átvevője is?

— Van hát. Marseilleben. Egy süketnéma amerikai regényíró.

— S a fináncok a tengeren? Azoknak altatóport ad be?

— A géppuskák ára is benne van a hatezer fontban. De ne dramatizáljuk a dolgot. Higye el, hogy biztos befektetés, kevés munkával, sok napozással, fürdéssel, vitorlázással s valami kis izgalommal. De izgalom nélkül úgysem érdemes élni. Azért utálom Angliát. Ő, ha látná a hajót! Esmeraldának hívják.

Nagy a szíve, gondoltam. Sok halálos szerelem befér.

Elkészült a két szoba, ahogy néztem tizenöt-húsz esztendőre. Közben Brüsszellel beszélt telefonon, egy másik ügyvéddel, valami nemzetközi kártalanításról.

— Belgiumból is pénzt vár?

Legyintett.

— Sose lesz abból pénz. S ha lesz? Hétszáz fontról van szó. Nem telik ki belőle a hajóm.

Mosolygott hozzá, de nehéz volt kitalálni, hogy tréfából-e, öngúnnnyal vagy igazi fájdalmában? Ami igaz, igaz: remekül festett volna keskeny csípőjével, széles vállával, hosszú, egyenes lábával egy fényűző yacht fedélzetén heverészve, félisteni, bronz tagjai alatt az illatos csempészáruval.

Rájöttem, hogy leginkább akkor politizált, ha nem hagyták aludni a kérubocskák. Az átpelenkázott éjszakák után. Ilyenkor intézte el irgalmatlanul, de mindig választékos szavakkal, visszafojtott hangon s szelíd pillantások kíséretében a jött-ment angol mágánásokat, majom szokásaikat, együgyű gögjüket, rossz iskoláikat.

— Ejha. Hiszen jóhírük van azoknak az iskoláknak az egész földkerekségen. Maga talán bekukucskált a falaik mögé?

Töltött s nem felelt. Paradicsombeli kommunizmus volt az álma, férfiak s nők házasodjanak szűzen, járjanak otthon szőtt gyolcsban, temessék be a bányákat, áraszák el vízzel, oszlassák fel a gyárat, robbantsák fel a laboratóriumokat, költözzünk vissza önellátó kiskertekbe.

— S az inge? Hiszen nem hajlandó magára húzni kész inget.

— Majd ha gyolcsban járnak ezek a grófok itt, akkor én is — mondta olyan nyájasan, mint némely hóhér, aki sújtás előtt megsimogatja az áldozat tarkóját. — Addig nem. No igyunk annak a szegény szépasszonynak az egészségére.

— Melyiknek?

— Hát amelyik hiába bolondult a maga fejedelmi uráért. Mert tudta már, hogy erdélyi vagyok. A földrajzhoz is úgy értett, mint a nyelvekhez. Csak a társadalomtudományban állt gyenge lábon. Mint a legtöbb főpap, főtiszt, politikus, képviselő, közigazda és természettudós. Mért legyen éppen egy szobafestő okosabb náluk?

Hiába törtem az eszemet, nem voltam olyan leleményes, mint a regebeli gonosz királyok. Sehogyse tudtam kitalálni valami emberfölötti, marasztaló feladatot. Talán ha felszántatnám tűzokádó bikákkal az Oxford Streetet? Vagy elhozatnám az Aranygyapjút a Colchisi kolchozból, a Fekete-tenger partjáról? Veszedelemesen közeledett a válasz s én bizony a pompás kosztját is megszoktam. Szalmaságban éltem; egy királynak se lehetett volna tökéletesebb szakácsa.

Ekkor történt, hogy összeszaladtam a lengyel újságíróval, aki beajánlotta. Két kézzel nyúltam a kezéért.

— Aranyembert küldött nekem! Köszönöm.

— Mondtam, hogy jól kifesti a lakást — felelte szemlátomást hűvösen vagy talán csak szerénykedve, hogy ne nézzem bösz nacionalistának. — Ez a fő mulatsága.

— Mulatsága vagy mestersége?

— Mondom, hogy mulatsága.

— Ja úgy! Mindjárt gondoltam, hogy nem volt mindig szobafestő s kőműves. Nem tudja, mi volt azelőtt?

— Gróf.

— Gróf T.?

— Az. De vigyázzon, nehogy hercegnek szólítsa.

— Isten ments. Az a rossz ág, a párvenük. Tudom. Kitanított rá.

Meg voltam hatva. Eszelősen kényes a nevükre, neki nem elég úri az angol arisztokrácia, de meszelőkanalat ragad a családjáért s úgy tud dolgozni, mint egy igavonó barom. Meg is mondtam a lengyelnek.

Nagy szemeket meresztett.

— A családjáért? Féltreértett valamit. Hiszen nem házas!

— Már hogyne volna. Húsz évvel öregebb az asszonynál. Két kicsi gyerekük van. Azért jön munkára csak déltől. Az asszony eljár dolgozni félnapra s reggel, a férfinak kell öltöztetni s etetni a kicsiket.

— Etetni a kártyát! — fakadt ki a lengyel. — Az Isten pénzét is elkártyázza. Oxfordban volt diák az első háború után, de eltanácsolták a szörnyű nagy adósságai s dorbézolásai miatt. S jó pár év előtt két klubból is kitették. Elragadó, mihaszna fráter. Magától még nem kért kölcsön?

— De igen. Hatezer fontot. S fele annyiért festi ki a lakást, mint a legolcsóbb iparos.

Hirtelen eszembe jutott a seb a szíve fölött.

— A seb! Azt mivel magyarázza? Nem tudja, hogy mellbelötte magát az asszonyért? Mégis csak világon van a nő, ha nem is a felesége!

— Azt a sebet más kezétől kapta. Hallott valaha az Arnheimi hídfőről? Ő is ott volt a rettenetes zsákban, az angol és lengyel vegyes csapatban. Három napi kitartásra kaptak parancsot s kilenc napig tartották a hidat. Mikor elfogyott a lőszer, kivont késsel másztak elő a pincékből. Akkor érte a német golyó, közvetlen közelből. Csoda, hogy él.

— De akkor minek áll be szobafestőnek? Mit öli magát munkával az efféle kiver, lump kártyás?

— Mondtam már, hogy a passziója. Az s a világmegváltó ábrándozás. Magának nem regélt az őskeresztények boldogságáról? A katakombalakókról? Azt hiszem, mellesleg segíteni is akar a menekülteken. Már amelyik megtetszik neki. Több lengyelnek s észtnak ingyen rendbehozta a lakását.

Elmosolyodott.

— De olyan házba már nem ajánlanám be, ahol szép a menyecske.

Aznap bizony alaposabban szemügyre vettem a levetett ingét. Jól gyanakodtam, kilencágú korona volt a hasára hímezve. A koronával kellett volna kezdenem első nap, nem a nyakbősséggel.

Búcsúesténken átengedte a főzést s megint bekerült a makaróni a lobogó vízbe. Ezúttal egyenest az üstbe.

Poharazás mellett aztán elmondta, hogy hamarosan búcsúzik Angliától, veszi a sátorfáját s világgá megy, hová? — maga se tudja még, talán Szicíliába, Palermo mellé, Partenicoba.

— Abba a nyomorfészekbe!

Giuliano, a híres bandita szűkebb hazája volt a partenicoi hegyvidék, a klasszikus görög táj oldalában nedvező, szörnyű kelevény.

— Éppen azért — mondta a szokottnál is szelídebben, pallérozott oxfordi angolságával. — Ott nincsenek koronázó urak, naftalinos hermelinpalástban, cilinderes iskolásfiúk s lelki pederaszták.

Olvasta valahol, hogy egy fiatal olasz építész... Dolce... Dolci... Doggi vagy hogy hívják, engedély nélkül útépítő csapatba szervezte az odavaló munkanélkülieket s amikor kivezényelték a csendőröket, a riadóautók elé feküdtek, fegyvertelenül éhségsztrájkba kezdtek, úgy védték a munkájukat a betűragó, tehetetlen hatóságok, szívtelen törvények s az embertelen jogrend elől. Neki éppen abban a kötőző csapatban van a helye.

— Hacsak közben meg nem szerzi a hatezer fontot a csempészhajóra — vettem közbe.

— Persze, persze, hacsak meg nem szerzem — vette át a szót nagy szórakozottan, mint aki ködösen emlékszik valami régi-régi tervre s egy cseppet se gyanítja, hogy ugratom. Belemelegedett az új őskeresztény látomásba Dolce vagy Dolci vagy Doggi rongyos gárdájáról.

— S a családja? Mi lesz az asszonnyal s a két gyerekkel? Itt hagyja?

Elengedte a kérdést a füle mellett.

— Látja, odalenn Szicíliában még szeretetreméltó az emberi faj. Arra nincsenek mágna klubok s lóversenyek királyi páhollyal. Ott még igazi király lehet az ember a szegények közt.

— Miféle igazi király?

— Hát aki ül egy terebélyes tölgyfa alatt s igazságot oszt a népnek, esténként benéz a bábszínházba, eltereferél a piaci kofákkal, húsvétkor megmossa a koldusok lábát, az igazán mocskos lábukat, mezítláb megy a körmenet élén s kicsapja a fiait az utcagyerekek közé.

Abban a pillanatban, jobban hittem a két gyerekében, mint ő. S tartok tőle, hogy szicíliai zarándokútjában is.

— S mit csinálna, ha itt lenne király Angliában?

— Itt? Itt nem lennék király soha. Soha!

— Dehogynem. Betemetjük a bányákat, lebontjuk a gyárat, felrobbantjuk a laboratóriumokat, felosztjuk az országot kiskertekre, kapálunk s szövünk, mint hajdan Ádám és Éva, magát pedig megválasztjuk királynak. Zászlónk már van, Rákóczi Ferenc adta s én leszek az udvari zászlótartója. Mit csinálna akkor?

Tanácstalanul maga elé nézett. Aztán kiragyogott az arca s a jól végzett munka örömeivel lassan körbejártatta a levegőben hosszú ujjú, finom és rettenetes erejű kezét. Ragyogtak a falak.

— Magam festeném ki a Buckingham palotát.

BUJDOSÓ MÁRIA

Történi 1956 decemberben

ÚJHOLD volt, aznap éjjel nem kellett tartani az égtől. A víz volt Heródes bűnsegédje a sötétben. Engedett a hó a szántásokon; jeges patakok álltak keresztbe; keresték a pallót s a palló elszökött; megtalálták a kötéldidat, de a kötelet elvágta valaki; ahol a fenyvesnek kellett volna feküdni, nádas ingovány villogott a jelző lövések fényénél. Egy kutya ugatott.

— Nem a holdra ugat — sziszegte József, az ács.

Mária pár lépéssel bukdácsolt mögötte. Kötött kendője alatt szunnyadt a kised; egy soproni orvostól kapták az altatóját. Ilyen az altatódal a mai világban, gondolta József, porban adják be, hogy sírás nélkül kezdődjék a bujdosás.

— Legalább a számár megvolna — fakadt ki, amikor másodszor botlott meg az asszony. Ámbár vele is csak baj lenne, rémildözne a bokroktól, megvetné a lábát a pataknál, világgá szaladna a rakétáktól.

Lövöldözés hallatszott jobb felől. Válasz nélküli sorozatok voltak, mintha hisztériás rohamra lenne a fegyvernek egy gyáva kézben. Heródes katonái félnek az árnyaktól, géppisztolyukkal kettészelik a számárkóró arcát, homlokukon találják a göröngyöt, lábon lövik a nádat. Néha egymást is eltalálják. Mária megtántorodott.

— Jól megyünk, József?

— Persze, hogy jól.

Hiszen, ha tudná! Ha tudná, hogy csakugyan toronyirányt mennek, ahogy a faluban eligazították. De hátha folyton körben keringenek vagy ki-bejárnak két ország közt abban a hurokban, amit egyszer kirajzoltak országhatárnak? Mi az ördögnek olyan csavaros egy határ? A parasztlány egy fenyvesről beszélt, mikor útnak eresztette őket. Előbb jön a patak a pallóval, aztán egy órányira a pataktól a fenyves domb. Két oldalt, a tanyákon már Heródes katonái ülnek, oda ne merészkedjenek be, az erdő azonban tiszta, túlsó lábánál van az irtás s az irtás mögött a menedék földje. De a palló eltűnt, a vizek pedig megsokasodtak, mintha Isten éppen aznap éjszaka kezdte volna visszafelé csinálni a teremést, magtalan, jeges patakokká változtatva a hajdani meleg rögöket.

— József, én leülnék egy kicsit.

S már ott is hevert az asszony a vastag sárban, száraz zihálással, féloldalra terülve, maga fölé tartva a kisedet, mintha kimerült melléről, zsibbadt karjából át akarná adni valamelyik csillagnak, hogy tartsa tovább helyette.

Az ács hátraugrott. El akarta kapni a gyereket, mielőtt Mária egészen végigterül. De abban a pillanatban olyan fájdalom nyilallt a lábába, hogy felkiáltott.

— Ne kiálts — lihegte Mária. — Nem hallod, milyen közel szólnak a puskák?

Meg akart támaszkodni, hogy föltápáskodjék, de könyökig szaladt a karja a fekete kásába s már ajkán érezte a mocsaras föld undorító lehelletét. József átvette a gyereket, leguggolt s másik karjával derekánál fogva talpra segítette az asszonyt.

— Gyöngyöm, virágom, nem tart már sokáig. Érzem az erdő szagát. Szedd össze magadat, édes. Itt a határ egy ugrásra.

Az asszony visszavette a gyereket.

— Te nézd az utat. Neked az ösvényt kell nézni — mondta s megint becsavarta a gyereket a kendőbe.

Miféle utat? Miféle ösvényt? — gondolta József, félig süketen a szívverésétől. Már nem Heródes katonáitól félt igazán, hanem magamagától. Omladozott az akarata, leszakadt a világtalan semmibe, mint a puha part a feneketlen tóba. Hiába minden, a sors sem akarja, hogy megszabaduljanak. Verje meg az Isten, nekisétál az első tanyának, besétál a fegyverek közé, megadja magát családotul. Hat órája gyalogoltak. S mi volt az a szörnyű nyilallás a lábában? Egy pillanatig tartott, elmúlt, amikor Máriát fölsegítette, most megint kezd fájni, tompán.

— Legalább a számár megvolna! — szólt mögötte az asszony.

— Dehogyan volna jó! A kutyák még messzibbről megszimatolnának.

Világító lövés röpött föl. De sokkal hátrább, határozottan sokkal hátrább, mint az előző lövések, talán két-háromszáz méterrel is hátrább, gondolta József s elöntötte a düh maga ellen. Dehogyan adod meg magadat, te gyáva disznó, dehogyan szerzel örömet a dögöknek. Most már itt lesz valahol a domb, a föld is szárazabb valamivel s mintha emelkedne... Itt kell lenni az erdőnek is!

— Érzem a fenyőszagot — mondta Mária váratlanul s nagyon vidáman.

József megfordult, hogy még jobban biztassa s vidámita. Akkor látta, hogy tántorog az asszony, mint a berúgott ember. Talán már nincs is magánál szegényke, havas, szikrázó fenyvesben léptet a szamarán, csillagok keringenek a szakállas ágak közt, csengve összekoccannak, a kisdud kidugja fejét a kendőből, egy óriás lép ki a fák mögül s arany cukrot dug a szájába ... Efféléket láthat szegényke.

— Vigyázz, József — szólt rá az asszony. — Kezdesz tántorogni.

Hogyne tántorogna, mikor úgy fáj a lába! S minek szól rá Mária, minek zavarja ki a tündéri erdőből, ahol csillagok kergetőznek s összekoccannak a fák közt s egy óriás arany cukorral eteti az ő fiát!

— Ugy-e te is érzed a fenyőerdő szagát? — kérdezte Máriától súlytalanul.

— Nincs erre egy fia fenyő se — felelt vissza Mária nevetve. Rá akart ripakodni, hogy hiszen az imént éppen az asszony állította, hogy érzi a szagot, most meg azt mondja, hogy...

József hirtelen megállt.

Az a hang nem mögüle jött, Mária felől, hanem szemből! Szemből s egészen közelről s férfi hang volt, nem a felesége szava.

— Hé, van itt valaki?

Mária utolérte, ott álltak egymás mellett, lihegve s megfeszült arccal.

— Persze, hogy van — felelte az iménti hang s egy férfi lépett ki egy bokor mögül.

A gyerek fölébredt, kikandikált a kendőből s mosolyogva nézett a közelítő óriásra. Egyenruhában volt, vállán jámbor szándékkal függött az átvetett puská.

— Isten hozott, kis barátom! — mondta, előkotort egy cukorkát a zsebéből, kihámozta az aranypapírból s bedugta a kisdud szájába.

— Hol vagyunk? — kérdezte Mária, mert az ura még mindig összeszorított szájjal méregette az egyenruhás idegent.

— Ahová igyekeztetek — felelte a férfi elkomolyodva. — Gáspár vagyok, a határőr. Jertek utánam, tíz perc ide a falu.

Eldobta az aranypapírt, átvette a kisdudet Mária karjából s a fejét oldalra vetve, szótlanul mutatta, hogy merre forduljanak.

József egy darab idő múlva visszanézett. Hátha még egyszer megpillant valamit a hazából a világító pisztolyok fényénél, az embervadász kutyák csaholása mögött? De csak fényes csillámlás látszott mögöttük a földön, mintha egy marék arany ömlött volna arra a helyre, ahol Gáspárral találkoztak.

EGY parasztházba vezette őket a határőr. A gazda az ajtó előtt strázsált, sportsapkában, rövid bundában s gumicsizmában.

— Ma éjjel ő a soros — mondta Gáspár. Ő fogadja be a menekülőket. Holnap vagy holnapután tovább kerülnék az elosztóhelyre.

Öten feküdtek a homályos szobában, újságpapírba csavart lámpa világánál. Kettő az ágyban, hárman a földön, szalmazsákon. Egy cigaretta parázslott valakinek a szájában. A szoba tele volt fuldokló lélekzéssel. Vérebekkel viaskodtak az alvók, beleejtették gyerekeiket a jégbe, elszakadtak egymástól, egy vigyorgó katona igazolványokat tömött a szájukba, cigarettát nyomott el a mellbimbójukon.

— Nem akarunk zavarni — súgta József a gazdának, — jó nekünk az istállóban is.

— Ott a családom van ma éjszaka — felelte a paraszt s szelíden tovább tolta őket a parázsló cigaretta felé. — A sarokban még akad egy zsák az asszonynak. S magának is jut egy kis szalma a padlón. Csak takaróm nincs már. De rögtön hozok át a szomszédból.

Mária, aki a küszöbön visszavette Gáspártól a kisdedet, leült a szalmazsákra, kioldozta állán a fejkendőt s a gyermek arcához hajolt. Úgy maradtak összetapadva, csóktalanul, mosolyogva. Elaludt ültő helyében. Az ács óvatosan végigfektette a zsákon, megszabadította a kővévált cipőtől s a gyereket a fejéhez tette. Hozzászókkott már a félhomályhoz, látta, hogy nyakigérő, fehér pulloverben fekszik mellettük a cigarettázó ember, inkább gyerekember, mint férfi.

— Pestről? — szólt oda, mert zavarbaejtette a fiatalember furcsa, állhatatos nézése.

— Csepelről — helyesbítette a pullóveres nyomatékkel. — Elfogyott a muníciónk.

— Maguk felé nagy meleg volt.

— Felénk nagy. Befűtöttünk Heródeséknek, amíg bírtunk. S maga hol volt?

— A Práter utcában — mondta József. — Meg az Akácfa utcában. Tudja, a mozinál. Nem tudom már a nevét.

— Ott sebesült meg? — s a csepeli fiú József lábára mutatott.

Az ács lenézett. Most értette meg a legényke állhatatos pillantását. Meg a nyilalló fájdalmat futás közben. Végig a nadrágszára meg volt feketedve a vértől.

— Orvos kell magának — mondta a csepeli, ledobta a takaróját s fölkel. — Várjon, előkerítem az angol diákot. Engem is ő kötözött be.

Csak most látta József, hogy be van pólyálva a fiú jobb keze. Amíg feküdt, a pokróc alá dugta.

— Útközben kaptá?

— Nem, ez még csepeli.

Akkor lépett be a paraszt, két takaróval.

— Nemcsak takaró kell ide, koma, hanem doktor is — mondta neki a fiatalember s az ács lábára mutatott. — Költse fel Menyhértet. Aztán maga meg feküdjék a helyemre. Én már jól kialudtam magamat múlt éjjel az erdőben.

József olyan gyenge volt, hogy elfogadta a másik sebesült ajánlatát. S mire közös ügyeskedéssel, pissenés nélkül lehámozták a sebbe tapadt nadrágot, megjött Menyhért, az angol diák, egy kis műszeres táskával. Magas báránnyal kucsma volt hátratulva a fején. Látszott, hogy talán abban is hál, úgy szereti.

— Barát, barát! — Kezet rázott Józseffel s letérdelt a zsákhoz. — Nem fáj, nem fáj.

— Csak ennyit tud szegény magyarul — mondta a csepeli. — De azért jó fiú. Rábízhatja magát nyugodtan.

— Bizony derék fiú — erősítette meg a gazda s leguggolt, hogy lássa s ha lehet eltanulja a sebkezelés tudományát. — Egy hete járja itt éjjel-nappal a falvakat. No, nem veszélyes a seb, látom. Ugy-e nem veszélyes? — fordult a diákhoz.

Az meg csak mosolygott a kucsmája alatt s bólintgatott. Olyan volt, mint egy megfiatalodott Mikulás.

— Barát, barát. Nem fáj, nem fáj.

— Nem fáj — hagyta rá József verejtékezve.

— Fáradt golyó volt — magyarázta a paraszt szakértelemmel. — Holnap akár tovább is sántikálhat. S tíz nap múlva kutyabaja.

A diák fölállt, két tablettát adott Józsefnek s mutatta, hogy vegye be.

— Köszönöm, Menyhért — s víz nélkül, szárazon lenyelte az orvosságot. — Olyan jólesett, mintha mirhával dörzsölgettél volna.

Az angol búcsúra nyújtotta a kezét. Mária álmában nyögve megmozdult a szomszéd zsákon, a diák odanézett s tenyerében József tenyerével kérdőn felhúzta a szemöldökét. József elégedetten az alvókra mosolygott.

— A feleségem, meg a kisfiam.

— Hiába mondja neki magyarul, nem érti — mondta a csepeli egy kicsit keserűn.

De Menyhért balkezeével a kucsmája után nyúlt.

— Királ, királ. Jó királ — s meghajtotta magát az alvóknak.

— No, Isten segítségével mégis csak ragad rá a magyar szó — örvendezett a csepeli fiú s előkotort egy új cigarettát.

MÁSNAP arra ébredt József, hogy az asszony egy tányér gulyáslevessel költögeti.

— Szeressed, édes, most főzte neked frissen a páter.

Egy fiatal ferences barát állt a szalmazsák előtt, foltos szakácsköténnel a csuháján.

— Hány óra? — ocsúdozott az ács. A szoba üres volt. Átnézett a szomszéd zsákra. Hanyatt feküdt rajta a kisdéd s óriási bogárszeme a mennyezeten kalandozott olyan figyelemmel, mint egy csillagászé.

— Mindjárt dél van, lelkem. Most jött meg a páter mozgókonyhája. No, üljön már fel.

József engedelmeskedett, szeméből kitörölte, hajából kitúrta az álom maradékát s a leves után nyúlt.

— Ha megetted, fiam — mondta a magyar szerzetes, aki öccse lehetett volna, — próbáld meg, hogy tudsz-e járni? Ha nem tudsz, felviszünk a klastromba egy-két napra. Csak aztán mentek az elosztóba.

— Tudok — felelte eltökélten József, a levesét kanalazva. — Szeretnék még ma bejutni Bécsbe, rokonokhoz.

Mária a paphoz fordult:

— Tetszik tudni, rokonokhoz megyünk. A nénikémhez, Erzsébethez s az urához, Zakariáshoz.

— Muszáj annak ma lenni?

— Nagyon szeretnénk.

A barát elgondolkozott. Aztán felderült az arca.

— Ha elfogom Boldizsárt, megkérem, vigyen föl titeket visszafelé. Ne ijedj meg tőle, lányom, egy kicsit fekete.

Boldizsár nemsokára csakugyan berobogott a faluba. Leszerelt néger katona volt, aki egy döblingi lány kedvéért beállt fuvarosnak egy sörgyárba. A szerzetes leszólította a kocsmá előtt.

— Egy sebesültet kéne bevinni Bécsbe, Boldizsár. A feleségével s a kisfiával. Fölveszed?

— Föl hát, csak előbb megtöltöm egy kis tömjénnel a gépet — vigyorogta a fekete sofőr s a kimerült benzintartályra mutatott.

A paraszt átment a szomszéd faluba, Józsefék a feleségének köszönték meg az éjjeli szállást, egy vézna kicsi asszonynak, aki mosolyokkal, biccentgetéssel és simogatással felelt, mert hát szegény nem volt olyan okos, mint az ura: nem tudott magyarul.

Vigasztalan decemberi esőben, szél ellen hajtottak a patakozó úton. Altató kattogással járt a törő az úvegen, a víz innen is, onnan is becsurgott s tócsába állt a lábuknál, a fülke megtelt émelyítő benzingőzzel.

— Azért nekem mégis olyan, mintha tömjént szagolnék — szólalt meg József a gondolatait fűzve s fáradtan az asszonyra mosolygott.

— Fáj a sebed, szívem?

— Nem, nem fáj. — Hirtelen elkacagta magát. — Nem fáj, nem fáj. Királ, királ. Jó királ.

A gyerekhez hajolt s megcsókolta. Mária csak nézte, miket beszél össze az ura, talán meghabarodott? A gyerek azonban nem törődött a csókkal, mert Boldizsár úrban gyönyörködött. Nagy volt a barátság köztük, a sofőr forgatta a szemét, villogtatta a foga fehérét s a kisdéd majd kisiklott az anyja öléből, úgy mulatott. Annál bosszúsabb volt Mária.

— Ez a szerecseny is jobban vigyázhatna, hogy hajt a síkos úton. Folyton a gyereket nézi. Még megbabonázza.

— Királyt nem lehet megbabonázni — intette le József. Sötétedés előtt értek be Bécsbe.

Zakariásék egy kültelki bérház utolsó emeletén laktak. Még nem tértek haza, csak a fiuk volt otthon, János, egy életrevaló legényke, aki pár szóból megértette, hogy kiket üdvözölhet, bevezette őket az utcai szobába, tejet s kávé melegített a konyhán és tüzet rakott a fürdőszobában. Régimódi ház volt, örült, hogy áll még a lábán, fával kellett begyűjtani a víz alá. S János ahhoz is ragaszkodott, hogy segítsen a kisdéd fürdőzésénél.

De Máriának most a másik gyerekére volt sürgősebb gondja. Az öregebbikre.

— A bátyádnak segíts előbb — mondta. — Előbb őt kell ágyba tenni.

S gyöngéden megcsókolta az ura nyirkos homlokát. József egy széken ült s egész testében rázta a hideg. Most tört ki rajta a sebláz. Vagy talán más is, sok minden egyéb?

Az út a falu végétől a határig, világtalan földeken át, ahol megsokasodtak a vizek, jeges sárrá gonoszodott a szántás és folyton tovább siklott az erdő? Hagyta, hogy Mária s a kis János egyenként lefejtsék róla a ruhát. Milyen hitvány fából faragtak, gondolta elkeseredve, más ember föl se venné ezt a vacak sebet. Odaszólt Máriának a kocogó fogai közt:

— Most aztán szégyelheti az urát. Leveri a lábáról egy fáradt golyó!

Mária nagy, szürke szeme megállt Józsefen. Nézte a vacogó gyermekét azzal a szürkülő halántékkal.

— S az elmúlt tizenegy esztendő? Azt elfelejti? Betámogatta az urát Zakariás ágyába s csak aztán kezdett foglalkozni a fürdőszobában a másik gyermekével, a karonülővel.

József magára maradt. Az asszony égve hagyott egy olvasólámpát s a fény a terítős asztalról egy képre esett a falon. József nem látta eleinte, csillapuló reszketéssel a színtelen, alacsony eget bámulta a takaró alól. Kisüt-e még egyszer a nap? Lesz-e még valaha jártányi ereje? Tud-e még keresni az asszonyra s a kisdédre? A királra, a jó királra? Elmosolyodott. Gáspár, Menyhért, Boldizsár már megsegítette. Hárman már segítették. Hárman? Sokkal többen! A csepli fiú, a paraszt s a ferences barát. S a kicsi János. Vajon merre jár most a csepli? A fürdőszobában csobogni kezdett a víz s áthallatszott János és Mária kacagása. Azok már jó pajtások, értik egymást.

A lámpa pedig állhatatosan sütött a képre. Egy fiatal asszony ült pipacsos rét közepén, piros ruhában, kék köpenyben, kendőbe kötött arany hajkoszorúval, mezítláb s két pufók, csóré gyermek játszott a térde körül.

József felkönyökölt. Szép olajnyomat volt a kép, talán nászajándékba kapta Erzsébet és Zakariás.

— Szakasztott a feleségem — csudálkozott az ács. — Éppen így ült egy padon, amikor először megláttam. Így hajtotta le a fejét, éppen így nézte az előtte játszó gyermekeket, a mások gyermekeit.

Már nem vacogott, átszállt beléje a kép kristályos nyugalma. S az a felséges nyugalom oldozni kezdte a könnyeit s a könnyek lassan kezdték kimosni szeméből a megkövesedett gyűlöletet. Visszafeküdt a párnára, hallgatózott. A víz már nem folyt a fürdőszobában. Egy ébresztő óra ketyegett valami bútor tetején. S a könnyek, József tisztító könnyei áztatták a párnát, mint tavaszi éjszakán a jó eső a jó földeket.

ÁBEL LÁTÓGATÓBAN

Történi 1957-ben, Londonban

London nagyocskva város, szomszédok is egy-két postajáratra laknak egymástól, ritkán találkoznak s olyankor hetekkel előre megtanácskozzák. A szokás, gondolom, abból az időből való, amikor nem volt se telefon, se autó, de London már három megye határára rúgott ki, tanácsos volt tehát lelevelezni a látogatást, nehogy üres házba ütközzék az expedíció. Bele kell törődni, hogy ebben a városban nincs baráti meglepetés s az emberre sohase szoktak szeretetből ráörgetni. Ami föltétlenül használ a munkánknak, de kevésbé a barátságnak. Nincsenek rögtönzött esték, nincs váratlan csengőszó, amit órákig tartó borközi gyónás és lelki klinika követ, nincs összecsapott remek vacsora, amit az asszony — jaj, lelkem, ha előre tudtam volna! — a semmiből varázsol elő. Úgy fest a barátkozás Londonban a magyar barátság mellett, mint az előírással követség viszony s a hevenyészett Commedia dell'Arte. Igaz viszont, hogy minden londoni házacska, még a földönfutóé is, területenkívüli követség: a magunk személyes nagyhatalmának a képviselete.

Mindezt nem ok nélkül mondom. Oda akarok kilyukadni, hogy az emberre késő este csak a sürgőnyhordó kopogtat rá, vagy a szomszéd, aki napközben átvette helyettünk a csomagot. Amikor tehát jó pár napja este kilenc tájban kocogtak a kapumon, azzal a szívdobogással mentem kinyitni, amit a sűrített örömről és tömörített borzalomra rövidített sürgőny szokott fölverni. A kerékpáros postás helyett civil ember állt a sötétben. Jobban mondva emberke. Mert a ruhája felnőtte volt szabva, de gyerekarc bimbózott a gallér fölött.

— Az író úrnak tetszik lenni? — s már be is tért a kapun, mintha eltökélte volna, hogy akárki nyitja ki a nyolcmillió vagy annál is több londoni közül, az bizony csak én lehetek.

Gondolom, a házi tündérek és víg manók közlekednek ilyen bizalommal és otthonosan a madarak, emberek és halak világában.

— Azért jöttem, hogy megköszönjem a levelét. Bizony Isten, nem hittem, hogy válaszolni tetszik.

S végre mondja a nevét. Egy pillanatig tanácstalanul álltam, aztán derengeni kezdett a dolog. Jó pár hét előtt írt egy menekült táborból s megkérdezte, hogyan juthatna ki nagynénjéhez Amerikába. Feleltem neki, inkább mentegetőzve, mint hasznosan s magamnál tájékozottabb emberekhez utasítottam tanácsért. A levélből tudtam, hogy tizenöt esztendő.

— Úgy lakik, ahogy elképzeltem — mondta, amikor körülnézett a karosszékből.

No, végre itt egy rögtönzött magyar este, gondoltam felvillanyozva és cigarettával kínáltam a barátomat. Mert ezentúl már így fogom hívni.

Ő azonban elutasította.

— Szívhatnék ugyan, mert most már nem láthatja apu, igaz-e? De minek? Hosszú az élet, ráérek megkóstolni.

A teát s a süteményt azonban elfogadta. Egy ideig szótlan helyesléssel szemlélte a szobát s a jelek szerint velem is meg volt elégedve.

— Szép város London, szeretem — mondta aztán, hogy másfajta elégedettségének is kifejezést adjon. — Főleg a British Museum tetszett, a görög-római osztály. Az Akropolis márványai, amelyekről verset írt Babits. Meg a sok római pénz. Az egész birodalom története császárképekben egyetlen üveg alatt! Claudius, Nero, Titus, Trajanus ...

S önfeledten mosolygott maga elé.

— Vespasianus érme nincs? — kérdeztem megrökönyödve.

— De van. Van Vespasianustól is, — felelte megszegyenítő gyanútlanlansággal, mint egy angyal, aki sértetlenül jár a gyilkos golyók között.

— Egyedül láttad?

— Két barátommal jártuk be a várost. Voltunk a Tower-ben is.

— Korodbeliek?

— Valamivel öregebbek. Az egyik harminckét éves, a másik huszonhat. S mennyi fajta nép van az utcán! A lengyelek örökké egymás közt tanakodnak, az amerikai matrózokon két-három fényképezőgép lóg, az olaszok egész nap az idegen negyedben ténferegnek és csodálatos a cipőjük.

Elborult az arca.

— Az angolok nem öltöznek jól. Elegánsabbnak képzeltem őket.

Szemügyre vettem vadonatúj ruházatát. A keze még nem nőtt ki a kabátujj szájából. Krémszínű, gumitalpas félcipője volt, puha mokaszin bőrből, nylon inge, hosszúkás, keskeny csokornyakkendője, szűk nadrágja és színes mellénye, fényes gombokkal. Meg kell mondanom, hogy a múzeumi császárpénzeket olyan öltözetben látogatta meg, amelyet a Rock and Roll rajongók viselnek a dobok és trombiták tiszteletére. Nagy tudományát díszes tollazattal takarta ez a férfiú. Említette is, hogy szereti a „divatos holmik"-at.

— A béremből vettem — mondta, kiolvastván szememből a bámulatot és szeretettel végigsiklott a szabászati remekművön.

— Hát te már kerestél Angliában?

— Hogyne. Iskolába is jártam.

Apránkint minden kiderült a barátomról. Édesapja önálló vállalkozó volt valamikor, most egy állami irodában dolgozik Budapesten. Nemcsak a vállalatát vesztette el, hanem egy hozzávaló erdőt is fakitermelésre, a Székelyföldön. A nővére otthon maradt; golyó érte a karján a szabadságharc alatt. Ő decemberben kerekedett föl, hogy kitaláljon a szabad világba. Úgy festhetett akkor a neki való kamasz ruhában, mint a sárkányölő legényke, akinek hamubasült pogácsát tesz a tarisznyájába az édesanyja a veszélyes útra. Nem vitt magával írást, fejében volt egy határmenti vármegye körvonala, különösen az északnyugati szöglete. Nem elegyedett szóba senkivel, nem kért senkitől tanácsot, ravasz és óvatos volt még a szabadságharc felszabadult önkívülete után is. Rémuralom alatt nőtt fel koraérett emberré: vérében keringett a rémuralmak legbiztosabb ellenszere, a hallgatás. Öt órán keresztül bukdácsolt a fagyott mélyszántásban, síkos és darabos göröngyökön át egy fénypont felé. Magyarországra síri sötétség borult karácsony táján; úgy gondolta: a világító pont csak Ausztria, osztrák falu lehet. Ez a föltevés volt az iránytűje. Amikor félájultan beért a faluszélre, magyar énekszó ütötte meg. S a víg dal ez egyszer úgy megrémítette, mint egy éjféli kísértethang a temetőben. De aztán meglátta a német utcátáblát a gyenge lámpafényben s a nóta visszaváltozott dermesztő hallucinációból pattogó dallamára. Friss menekültek fordultak be a sarkon: az ő megkönnyebbülésük gyöngyözött az énekben.

Barátom a nagynénjéhez készült az Egyesült Államokba, de felszállt az első vonatra, amely Anglia felé tartott a menekülőkkel. S ezzel megkezdődött a jutalomjátéka. Nem tudom másként nevezni, ha az ő hálás szeméhez és szavához igazodom. Láttá nappal az osztrák havasokat és este a kivilágított rajnai székesegyházakat, vasárnapi kertészkedő nyugalomban Belgiumot és szokott idegengyűlölő hangulatában a tengert. Egy angliai táborban tudta meg aztán, hogy Amerika csak Ausztriától vesz át menekülteket. Akkor fordult hozzám levéllel, pillanatnyi kétségbeesésében. De egy-két nap múlva lerázta magáról. Szabad az út Kanadába, miért ne nézze meg magának? Ígéretes világ lehet: tizennégy millió ember majdnem négy millió négyzetmérföldön, az angolok is oda áradnak s jól teszik! A számokat a barátomtól tudom. Hosszú az élet, ráér még eljutni az Egyesült Államokba.

De addig is, amíg indul a hajó Kanadába, csinálni kellett valamit. A tábor Hereford mellett volt; beállt a városban pékinasnak. A mester megmutatta, hogyan kell zsemlyét formálni, hármát megmutatott, utána „egyből kisütöttem tízet”. Nyilván ott is voltak harminc esztendő angol barátai. Sőt volt egy öregebb is: a helybeli pap. Összemelegedtek s az öreggel nézte meg apróra a sziget egyik gótikus csodáját, a székesegyházat. Neki az a templom maga megérte az ötórás éjjeli bukdácsolást a jeges mélyszántásban. Aztán egy kicsit beült az iskolapadba is, mert ha már az ember nyakába vette a világot, megnézi magának, hogyan tanul az angol diák. Az angol fiúk, sajnos, nem állták ki a próbát. Sohase hallottak se Schubertől, se Debussyról, se Bartókról. Tommy Steeleért élnek-halnak, a Rock and Roll királyért. Az igazság az, hogy ezt a nevet is tőle tanultam meg. Általában igen hasznos tapasztalati estét töltöttem a váratlan látogatóval.

A herefordi székesegyház megismerése, a helyi pékipar föllendítése s a kerület tanügyi bejárása után barátom elhatározta, hogy a kivándorlásig felnéz Londonba. Kiderült, hogy a város is megérte az ötórás gyaloglást. Közben pékinasi jövedelméből megkezdte kettős beruházását: tetőtől talpig felöltözött embernek s öltöztetni kezdte csomagokkal az édesanyját és nővérét Budapesten.

Londoni barátaim rendszerint háromszor szoktak eltévedni a környéken, amíg megtanulják a nappali járást törpe házamhoz az egyforma utcák és terek tükörfolyosóin.

— Te hogy találtál ide? — kérdeztem a lebilincselő önéletrajz végén.

— Megkérdeztem a szállodaportástól s azt mondta, forduljak jobbra. Később rájöttem, hogy balra kellett volna fordulni.

Nem feszegettem nagyon a titkot. Idetalált a sötétben, a rengeteg városerdő kellős közepén és pont. Puck és Ariel serege egyformán eligazodik a felhők között, tengerfenéken, lombsűrűben s a nagyváros dzsungelében. Barátom is ebből a seregből való.

Még azt is megtudtam, hogy szabad pályára fog menni tengerentúl. Olyan pályára, amelyen sokat lehet csavarogni. Pár év múlva visszajön s tüzetesen megnézi Olaszországot és Görögországot. Mert azt is látni kell a magyar embernek, igaz-e?

Adtam neki néhány magyar folyóiratot, két kézzel kapott utánuk. A küszöbön megígérte, hogy írni fog Kanadából. Várom is a levelét az ottani iskolákról, parlamentről, felekezeti, nyelvi és foglalkozási megoszlásról és a múzeumokról. Tőle fogom megtudni, hogy érdemes-e szétnézni odaát?

Sokáig bámultam utána a kapuból. Már csak a lépteit hallottam elhalón, amikor világosság gyúlt az agyamban. A neve! A neve! Persze, hogy székel név! Most már tudtam, kivel volt dolgom s egy cseppet se csodálkoztam többé. Ábel járt nálam látogatóban. S lefekvés előtt egy darabig még keresgéltem a karosszék körül, hogy nem felejtette-e ott a fejszéjét.

